

«Զորավար Սեպուհ» պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն

«Zoravar Sepouh» historical-political analytical center

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ
ԹԻՎ 2(7)

HISTORY AND POLITICS
ACADEMIC JOURNAL
№2(7)

ԵՐԵՎԱՆ 2020

**Հանդեսը տպագրվում է «Զորավար Սեպուհ» պատմաքաղաքական
վերլուծական կենտրոնի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Գլխավոր խմբագիր՝ ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Խմբագրական խորհուրդ

Աշոտ Ենգոյան, Արմեն Ճուղուրյան, Արմեն Սահակյան, Բագրատ
Էսդուգյան (Թուրքիա, Իստամբուլ),
Եզնիկ արքեպիսկոպոս Պետրոսյան, Էդիկ Մինասյան,
Ժիրայր Լիպարիտյան (ԱՄՆ, Բոստոն), Համլետ Գևորգյան, Հովսեփ
Աղաջանյան, Մարտին Գիլավյան,
Վալերի Միրզոյան, Վալերի Թունյան,
Ռաֆիկ Նահապետյան

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Արտաշես Ղազարյան

Պատասխանատու քարտուղար՝ Թամարա Սարգսյան

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՄԻՄՈՆ ՎՐԱՅՑԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Բ. ԼԵԳՐԱՆԻ ՀԵՏ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԸ

ԱՇՈՏ ՆԵՐՄԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր – Ս. Վրացյան, կառավարություն, Բ. Լեգրան, բանակցություններ, Հայաստան, խորհրդայնացում, Դրո, Երևանի համաձայնագիր, Ալեքսանդարյուլի պայմանագիր, թուրքեր:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության Բյուրո – կառավարությունը, որն իր գոյության գրեթե յոթամսյա շրջանում (1920թ. մայիսի 5 – նոյեմբերի 23) կարողացավ լուծել հիմնականում մեկ կարևորագույն խնդիր՝ միատարր դարձրեց պետությունը, որը հակառակ դեպքում, թուրքական արշավանքի ընթացքում, կարող էր ներսից պայթել: Այդ կառավարության անմնացորդ ջանքերը՝ միտված Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից Հայաստանի անկախության ճանաչմանը, ի դերն ելան: Անկախության ամրապնդումն ու պահպանումը որպես գերնպատակ որդեգրած այս կառավարությունը նույնիսկ բարոյական առումով էլ ճիշտ չէր համարի Բ. Լեգրանի հետ նոյեմբերի 20-ի գիշերը վարած վերջին բանակցություններից հետո, երբ վերջինս խորհրդայնացման վերջնագիր էր դնում՝ ընդունելու այն: Ուստի հրաժարական տվեց այդ բանակցությունների հաջորդ օրն իսկ, որն ընդունվեց նոյեմբերի 23-ին՝ Խորհրդարանի արտահերթ նիստի ժամանակ: Հրաժարականն ընդունվեց և հանձնարարվեց Հ. Քաջազնունուն՝ կազմելու նոր կառավարություն, որը չհաջողվեց: Այնուհետև Հ. Քաջազնունին հայտնեց, որ ինքն էլ է եկել այն համոզմունքին. «որ հարկավոր է «ձախ» տարրերից կազմել կառավարությունը»¹:

«Ձախ» տարրեր այն ժամանակ և նա և շատերը ընկալում էին հիմնականում Ս. Վրացյանին և Դրոյին, որոնք բոլշևիկների հետ դեռևս արդեն կես տարի առաջ գործնական քայլերի գնալու կողմնակից էին: Կառավարության հրաժարականի կապակցությամբ հատուկ որոշում է ընդունում նաև ՀՅԴ Բյուրոն, ուր կարդում ենք. «Հաշվի առնելով միջազգային քաղաքականության մեջ առաջացած մի շարք կարևոր երևույթներ»

¹ Ս. Վրացեան, Կեանքի ուղիներով, հ. Ե. Պէյրոյթ, 1966, էջ 181:

րը, ուժերի և շահերի նոր դասավորությունը, ՀՅԴ Բյուրոն անհրաժեշտ նկատեց դուրս գալ կառավարությունից, որպեսզի նոր կառավարությունը, նոր հոգեբանական պայմաններով, սկսի հաշտության բանակցությունները, վերջ դնի պատերազմին»¹:

Բնականաբար այստեղ խոսքը վերաբերում է ռուսների հետ բանակցություններին, որոնք թուրքերի հետ արդեն սկսված էին: Նրանց հետ բանակցությունների գնալը՝ նշանակում էր վերջ Հայաստանի անկախությանը, քանի որ արդեն Լեզրանը փոխել էր դիրքորոշումը և խոսում էր վերջնագրի լեզվով: Նույն նոյեմբերի 23-ին կազմվում է ՀՀ վերջին՝ Ս. Վրացյանի կառավարությունը, որի կենտրոնական դեմքը Դրոն էր՝ ռազմական նախարարը: Ս. Վրացյանն անմիջապես սկսում է բանակցությունները Լեզրանի հետ, որոնց անդրադառնալը կարևորում ենք՝ վերջինիս և ընդհանրապես բոլշևիկների նոր քաղաքական մոտեցումների լուսաբանման տեսանկյունից:

«Ստանձնելով արտաքին գործոց նախարարությունը, - գրում է Ս. Վրացյանը, - ես այցելություն տուի օտար պետութեանց ներկայացուցիչներին: Սով. Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Լեզրանի հետ ունեցած կարճ զրոյցից պարզուեց, որ նա միայն մի մտահոգութիւն ունի - ե՞րբ պիտի Հայաստանի կառավարութիւնը համաձայնի կարմիր զօրամասեր մտցնել Հայաստան:

Ես պարզաբանեցի, որ նոր կառավարութիւնն էլ, նախորդի պէս, ամուր կանգնած է անկախութեան տեսակէտի վրայ, բայց իր քաղաքական ու ընկերային համակրանքով հակուած է դէպի Սով. Ռուսաստանը:

Լեզրանին, ըստ երեւոյթին, այդքանը չէր գոհացնում. նա՝ հեզնական ժպիտը շրթունքներին եւ ձեռքերը շփելով՝ հասկացնում էր, որ դրական օգնութիւն ստանալու համար անհրաժեշտ է դրական գործ կատարել, այսինքն՝ մեր սեփական ձեռքերով Հայաստանը դարձնել խորհրդային...»²:

Այստեղից պետք է եզրակացնել, որ դեռևս ՀՀ կառավարությունը շարունակում էր փայափայել այն հույսերը, թե կարող է առանց խորհրդայնացման, միայն ռուսական կողմնորոշում որդեգրելով պահպանել իր անկախությունը, իսկ Խորհրդային Ռուսաստանն արդեն վերջնականապես հակված էր Հայաստանը խորհրդային տեսնելու որոշմանը:

Ս. Վրացյանը հաջորդ տեսակցության մասին հետևյալն է գրում. «Իմ երկրորդ տեսակցութիւնը Լեզրանի հետ վերաբերում էր այն հարցերին, որոնց մասին նա արդեն բանակցութիւններ վարել էր նախորդ արտաքին գործոց նախարարի հետ - Հայաստանի եւ Սովետական Ռուսաստանի

¹ «Յառաջ», 30 նոյեմբերի, 1920:

² Ս. Վրացեան, նշվ. աշխ., հ. Ե, էջ 185:

փոխյարաբերություն, ռուսական օգնություն հայ – թրքական վեճի մեջ, ռուս – հայկական համաձայնություն եւ այլն:

Լեզրանի բոլոր մտքերը պտտում էին մի կետի շուրջ – հիմա այլեւս ուշ է այդ մասին խոսելը: Նա առաջարկում էր անմիջապես յետ կանչել մեր պատուիրակությունը Ալեքսանդրապոլից, խզել ամեն յարաբերություն թուրքերի հետ եւ ռուսական զորք մտցնել Հայաստան: Նա մեղադրում էր Հ. Օհանջանյանին եւ Ռ. Տէր Մինասեանին, որոնք ժամանակին չէին ընդունել իր պայմանները եւ դրանով իբր թէ, պատճառ էին դարձել, որ թուրքերը գրաւեն Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը»¹ (Ընդգծումը մերն է - Ա.Ն.):

Ս. Վրացյանի այս տողերը հետաքրքիր են հատկապես այն տեսանկյունից, որ փաստորեն հաստատում են Լեզրանի դեմ լինելը հայ – թուրքական բանակցություններին: Սա նշանակում է, որ այդ բանակցությունները ամենևին չեն եղել ռուս-թուրքական հատուկ պայմանավորվածությամբ: Ընդդեմ Դաշնակիցների միավորված բոլշևիկներն ու քեմալականները Հայաստանի հարցում ներքին, թաքուն մրցակցության մեջ են եղել: Նրանք պայքար են տարել Հայաստանի բաժանման համար, որն ինքնին նշանակում է, որ դեռևս չգիտեին ում ինչ է հասնելու: Իսկ Լեզրանը դժգոհ էր Բյուրո – կառավարությունից, որի կողմից իր պայմանները չընդունելու դեպքում հնարավոր եղավ թուրքերի համար գրավել Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը: Թերևս ռուսներին մտահոգել է գոնե նախկին Կարսի մարզի դարձյալ ռուսական տեսնելը: Իսկ հիմա, երբ Կարսն արդեն գրավված էր, թուրքերին ավելի հետ մղելը նրանց համար դառնում էր խնդրահարույց, մանավանդ, որ այդ առումով ոչինչ չարեց Մոսկվանին, որը մեկնել էր Ալեքսանդրապոլ: Այնուհետև Ս. Վրացյանը շեշտում է, որ Հայաստանի խորհրդայնացումը հավասար կլինի նրա անկախության կորստին, որին Լեզրանը հետևյալ հեզնական պատասխանն է տալիս. «Գովկասեան, այսպէս կոչուած, հանրապետութիւնների համար մի ճանապարհ կայ միայն. նրանք կամ կախուած պիտի լինեն Իմպերիալիստական Անգլիայից կամ սոցիալիստական Ռուսաստանից: Ուրիշ ելք չկայ»²:

Եվ այս լսելուց հետո զարմանալի է, որ Ս. Վրացյանի կառավարությունը դեռևս ցանկություն ուներ պահելու Հայաստանի անկախությունը:

Ապա Ս. Վրացյանը մտավախություն է հայտնում, որ եթե Ալեքսանդրապոլից ետ կանչվի պատվիրակությունը, ապա թուրքերը չեն շարժվի դեպի Երևան և Դարալագյազ, որի դեպքում անարժեք կլինի բոլշևիկների օգնությունը: Լեզրանը հավատացնում է, որ թուրքերը դուրս չեն գա ռուս զորքի դեմ: Ս. Վրացյանը չի համաձայնվում: Նա առաջարկում է ռուսական զորքեր կենտրոնացնել Հայաստանի սահմանների մոտ, որը

¹ Նույն տեղում, էջ 186-187:

² Նույն տեղում, էջ 187:

կարող է Հայաստան մտնել միայն այն դեպքում, երբ դիվանագիտական միջամտությունն ապարդյուն անցնի և թուրքերը շարունակեն պատերազմը: Տրամաբանությունից զուրկ չեն եղել Լեզրանի առարկությունները, որոնք են՝ սահմանների մոտ զորքերի կուտակումը կարող է դժգոհություն առաջ բերել թուրքերի մոտ՝ առիթ տալով անցանկալի խոսակցությունների: Անհրաժեշտ է թուրքերին կանգնեցնել կատարված փաստի առաջ և մինչև Ալեքսանդրապոլ հասնել բոլշևիկյան զորքերով, որից հետո կարելի է խոսել Կարսի մասին¹:

Ռուսները վաղուց էին սրան ձգտում, բայց Հայաստանի ղեկավարությունը ցանկանում էր պահել պատմության բացառիկ նվերը՝ Հայաստանի անկախությունը:

Ստեղծված պայմաններում Ս. Վրացյանի կառավարությունը որդեգրում է հետևյալ քաղաքական դիրքորոշումը. «Մի կողմից՝ բանակցելով Լեզրանի հետ, մենք միւս կողմից աշխատում էինք արագացնել հաշտության բանակցությունները: Ռուսական զորամասեր Հայաստան մտցնելուց մենք խուսափում էինք՝ այդ քայլը նկատելով ոչ միայն մահ անկախության համար, այլև առիթ պատերազմը թուրքերի հետ վերսկսելու եւ Հայաստանի մնացած մասերն էլ թուրքերի ոտքի կոխան դարձնելու: Ումանց մեջ հույս կար նաեւ, որ թուրքերը՝ նախատեսելով ռուսական միջամտությունը՝ կը լինեն չափաւոր և հայերին չեն մղի բոլշևիկների գիրկը: Մեր այն ժամանակուայ հասկացողութեամբ թուրքերի համար ցանկալի չափսի լինէր Հայաստանի գրաւումը ռուսներից: Նրանց շահերի տեսակէտից աւելի գերադասելի պիտի լինէր իրենց կողքին ունենալ անկախ Հայաստան, քան բոլշիկներին, որոնք, վերջ ի վերջոյ, նոյն ռուսներն էին եւ որոնց արտաքին քաղաքականութիւնը, ըստ էութեան, կրկնութիւնն էր՝ Սազոնովների և Միլիկովների աշխարհակալական ծրագիրների»²:

Բայց այս անգամ իրավիճակը բոլորովին այլ քայլեր էր թելադրում: Թուրքերն ու ռուսները պատերազմական դրության մեջ չէին միմյանց հանդեպ և գլոբալ հարցերում լինելով դաշնակիցներ, իրար հետ պայքար էին մղում Հայաստանը բաժանելու համար: Այդ քիչ անց խոստովանում է նաև Ս. Վրացյանը: Փաստորեն Ս. Վրացյանի կառավարությունը փորձում է շարունակել նախորդի քաղքականությունը, բայց քանի որ թուրքերն արդեն շատ էին առաջացել, Լեզրանը խոսում էր վերջնագրի լեզվով: Մենք այն կարծիքին ենք, որ Ս. Վրացյանի կառավարությունը Լեզրանի խորհրդին հետամուտ, պետք է առանց հապաղելու Հայաստանը հռչակեր խորհրդային և հետ կանչեր Ալ. Խատիսյանի պատմիրակությանը: Այս դեպքում թուրքերը հազիվ թե համարձակվեին առաջանալ: Բացի այդ՝ չէր

¹ Նույն տեղում, էջ 187-188:

² Նույն տեղում, էջ 189:

կնքվի Ալեքսանդրապոլի չարաբախտ և բազում շահարկումների տեղիք տված պայմանագիրը: Այդ ենթադրության համար հիմք է տալիս նոյեմբերի 28-ին Լեզրանի՝ Մոսկվա, Չիչերինին ուղարկած մի նամակի հետևյալ մասը, որն իր գրքում մեջբերում է պատմաբան Լ. Խուրշուդյանը՝ բուլղոբովին այլ եզրակացություն անելով. «Մեզ սպառնում է հաղթական քեմալականացման գործընթացում խեղդվելու վտանգը՝ նախ Հայաստանում, իսկ հետո՝ կարող է պատահել և Վրաստանում: Անգամ ընկ. Մդիվանին, չնայած քեմալականների մոտ կարճատև գտնվելուն, վստահությամբ է համակվել Հայաստանի խորհրդայնացման նրանց ծրագրերի նկատմամբ և առաջարկում է այսօր օգտագործել թուրքերի կողմից ստեղծված «Խորհրդային Հայաստանի հեղկոմը»:

Հայ-թուրքական հարցում մենք չունենք որոշակի գիծ և քարշ ենք գալիս դեպքերի պոչից»¹:

Խնդիրը վերաբերվում էր նրան, որ խորամանկ թուրքերը ստեղծել էին վերոհիշյալ հեղկոմը՝ ցույց տալու համար, որ իրենք գործում են բուլղիկների հետ նույն ծրագրով, իսկ որպես միջնորդ Ալեքսանդրապոլում գտնվող Մդիվանին հավաստացել էր դրան անտեսելով Կարսի հարցը, տարվել էր թուրքերի ծրագրերով: Սույն մեջբերումը վկայում է, որ թուրքերի և ռուսների փոխհամաձայնեցված գործունեություն Ալեքսանդրապոլում չկար և ռուսների համար հրատապ էր դառնում թուրքերին Հայաստանի խորհրդայնացմամբ զսպելը:

Եվ արդեն նոյեմբերի 28-ին Հայաստանի սահմանի մոտ կուտակվում են կարմիր զորքեր, իսկ հաջորդ օրը մի քանի զորամասեր մտնում են Քարվանսարա: Ս. Վրացյանի բողոքը նախ զարմացնում է Լեզրանին, որը նոյեմբերի 30-ին հատուկ գրությամբ ցավ է հայտնում «թյուրիմացության համար», բայց կես ժամից ժամադրության խնդրանք է ստանում վերջինիս կողմից: Խնդրվում է, որ ներկա լինի և Դրոն: «Ժամը 12-ին Լեզրանը իր քարտուղարի հետ եկաւ մօտս եւ Դրօյի ներկայութեամբ, գրեթէ բառացի, յայտնեց հետեւեալը.

Ռուսաստանի Կոմունիստական Կուսակցութեան Կենտրոնական Կոմիտեն որոշել է Հայաստանում մտցնել Խորհրդային կարգեր: Հայաստանի Յեղկոմը արդէն մտել է Հայաստանի սահմանները: Ընկերներ, դանդաղելը յղի է ծանր հետևանքներով: Ես ուզում եմ իմանալ, թէ ի՞նչ է լինելու ձեր դիրքը:

Ես յանկարծակիի եկած ու վրդովուած՝ բողոքեցի այդ բռնութեան դէմ: Յուզուած՝ բողոքեց եւ Դրօն: Բայց, Լեզրանը այդ քայլը համարում էր անխուսափելի, քանի որ մենք ինքներս յամառում ու ձգձգում էինք»²:

¹ Լենդրուշ Խուրշուդյան, Հայաստանի բաժանումը 1920թ., Երևան, 2002, էջ 286:

² Ս. Վրացեան, Կեանքի ուղիներով, հ. Ե., էջ 192:

Այսպիսով Կենտկոմը, ելնելով թուրքերին կանգնեցնելու իր մտայնությունից, դիմում էր կտրուկ գործողությունների: Դա երևում է Լենինի և Ստալինի, որը կանչվել էր Մոսկվա, նոյեմբերի 30 – ին Օրջոնիկիձեին ուղարկած հետևյալ հեռագրից. «Քեմալականների հետ Կարսի պատճառով չպետք է պատերազմել, բայց ամեն ինչում նրանց զիջելը ևս անթույլատրելի է: Պետք է քեմալականներից Ալեքսանդրապոլը գրավել խորհրդայնացող Հայաստանի համար: Եթե Խորհրդային Հայաստանը չի պահանջում, որ ռուսական զորքերը մնան Հայաստանում, այդ դեպքում մենք չենք առարկում խորհրդայնացմանը: Խնդրում ենք ստուգել Կարաբեքիրի հայտարարությունը զորքերը Հայաստան մտցնելու և թուրքական զորքերը Արևմտյան ռազմաճակատ փոխադրելու մասին և եթե նրա հայտարարությունը լուրջ դուրս գա, մեզ հիմնավոր տեղեկություն տվեք այդ մասին: Կարևոր է ստուգել՝ արդյոք Կարաբեքիրը մեր զորքերը Հայաստան մտցնելու առաջարկությամբ չի մտածում Անտանտի հետ մեզ վաղաժամ կոնֆլիկտի մեջ քաշել և դրանով ազատ արձակել Անտանտի ձեռքերը Բաթումում դեսանտ իջեցնելու համար: Կարելի՞ է արդյոք կարծել, որ քեմալականները չեն հեռացել մեզանից դեպի Անտանտը, ժամանակին եք համարում արդյոք խոսք բացել քեմալականների և Ռուսաստանի ռազմական դաշինքի մասին, եթե «այո», ապա տվեք հիմքերը: Թուրքիայում, հատկապես քեմալական բանակում, ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացրեք խորհրդային ագիտացիայի վրա, մերկացրեք քեմալականների երկդիմի քաղաքականությունը, թող թուրքական կոմունիստները լայն կամպանիա սկսեն հանուն Ռուսաստանի հետ Թուրքիայի դաշինքի՝ ընդդեմ Անտանտի»¹:

Այս գրությամբ, այսպիսով վերջնականապես պարզ է դառնում, որ ա) Ռուսաստանը ճնշում էր գործադրելու Թուրքիայի վրա՝ Կարսի համար, վախենալով, որ դա կհանգեցնի պատերազմի նրա հետ, ինչը նա չէր ուզում, վախենալով Անտանտի-Թուրքիա մերձեցումից, ինչից ենթադրելի էր նրանց պատերազմն իր դեմ, բ) Հասնել նրան, որ Ալեքսանդրապոլը մաս կազմի խորհրդայնացված Հայաստանին, գ) Ռուսաստանը թեև օգնել էր Քեմալին, նպաստել նոր Թուրքիայի առաջացմանը, բայց նրա հետչուներ ռազմական դաշինք, որը նշանակում է, որ Հայաստանի հարձակման առումով նրանք չեն գործել համատեղ, որն ընդհանուր առմամբ ընդունված է հայ պատմագրության կողմից: Այստեղից էլ կարելի է առաջ քաշել հետևյալ պատմագիտական հայեցակարգը՝ **Հայաստանի բաժանումը տեղի ունեցավ Ռուսաստանի և Թուրքիայի լռիկ և վարագուրված պայքարի արդյունքում և ոչ թե նախապես ծնված պայմանագրի կամ պայմանավորվածության:** Դրանում մեծ բաժինը հասավ Թուրքիային, ավելի շատ պայ-

¹ Ս. Ս. Ալիխանյան, Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն և սովետական իշխանության հաստատումը Հայաստանում, Երևան, 1974, էջ 44

մանավորված ոչ թե Ռուսաստանի նման ցանկությամբ, այլ վախով, որիքենից Դաշնակիցների կողմը կվանի իրիսկ ուժեղացրած Քեմալին: Չպետք է նաև պնդել, թե Հայաստանը վերջնականապես բաժանվեց այս օրերին, քանզի անորոշ էին Ջանգեզուրի, Ղարաբաղի և Նախիջևանի ճակատագրերը, որոնք վերջնականապես որոշվեցին 1921 թվականին:

Հայաստանի խորհրդայնացման վերջնագիրը քննարկվում է նոյեմբերի 30-ի լույս դեկտեմբերի 1-ի գիշերը ՀՅԴ Բյուրոյի, Հայաստանի ԿԿ-ի, խորհրդարանական հատվածի և կառավարության անդամների համատեղ նիստում: Տեղի է ունենում բուռն քննարկում: Ոմանք գտնում են, թե պետք է կռվել բոլշևիկների դեմ: Հակառակ կարծիքին էին Քաջագնունին, Դրոն և Ռուբենը, որոնք «Կռիվը բոլշևիկների դեմ համարում էին աղետալուր, որովհետև, շատ հավանական էր, որ կռուի դեպքում կը ստեղծուէր երկու ճակատ, իսկ Հայաստանը անկարող էր միաժամանակ կռուել ե՛ւ բոլշևիկների ե՛ւ թուրքերի դեմ: Երկիրը կարոտ էր հանգստի. եթէ բոլշևիկները կարող են տալ այդ հանգիստը, թո՛ղ տան, չխանգարենք: Մեր պարտականությունն է ժողովուրդը փրկել փոթորիկներից եւ ո՛չ թե նրան փոթորիկների մէջ նետել:

Բացի այդ, - շարունակում է Ս. Վրացյանը, - նախորդ զինուորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասեանը յայտնում էր, որ հայ զորքը ի վիճակի չէ որեւէ պատերազմ վարելու, իսկ ներկայ զինուորական նախարար Դրոն անելացնում էր, որ առհասարակ, հայ զորքը չի կռուի ռուս զորքի դեմ: Հետեւաբար, կռուի ամէն կոչ ոչ այլ ինչ էր եթէ ոչ աններելի մի արկածախնդրություն:

Ես էլ համոզուած էի, որ մենք խոհեմութիւնը պիտի ունենայինք խուսափելու նոր պատերազմից, այն էլ Ռուսաստանի դեմ: Քանի որ մեր հաշիւները բոլշևիկների հետ ընդհանուր լեզու գտնելու մասին սխալ էին դուրս եկել, պէտք էր հրաժարուէինք իշխանութիւնից յօգուտ բոլշևիկների՝ գէթ ձեւականօրէն ապահովելով Հայաստանի անկախութեան գաղափարը»¹:

Բուռն վիճաբանությունները շարունակվում էին, երբ Ալեքսանդրապոլից Ս. Վրացյանին ուղիղ հեռագրաթելի մոտ է կանչում Ալ. Խատիսյանը: Նա հաղորդում է, որ թուրքերը ներկայացրել են հաշտության պայմանները և տվել են վերջնագիր՝ 48 ժամում ընդունելու կամ մերժելու պայմանով: Պայմանները ծանր էին: Հատկապես հունից հանում էր նրանց պահանջը Սուրմալուի նկատմամբ: Կարևոր եզրակացությունների տեղիք են տալիս Ս. Վրացյանի հետևյալ տողերը. «Ընկ. Խատիսեանը խնդրում էր առանց ուշացնելու տալ հրահանգներ, որովհետև թուրքերը շատ էին շտապեցնում: Երեւանում կատարուող դեպքերը, որոնց մասին

¹ Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 195:

նրանք զարմանալի կերպով լաւ էին տեղեակ, ջղայնացնում էին նրանց:- Թուրքերը, ըստ երեւոյթին, վախենում էին իրենց դաշնակից բոլշեւիկների խաղերից եւ շտապում էին օր առաջ ստորագրել հաշտութիւնը»¹:

Մենք այն կարծիքին չենք, որ թուրքերը վախենում էին բոլշեւիկների խաղերից: Պարզապէս, նրանք տեղյակ էին բոլշեւիկների վերջնագրից և ցանկանում էին Հայաստանի խորհրդայնացումից առաջ նրա հետ կնքել պայմանագիր, որը կոժժարան բոլշեւիկների հետ պայմանագրից հետո: Սակայն, նրանք պայմանագիր պարտադրեցին ստորագրել Ալ. Խատիսյանին, որն արդէն չէր ներկայացնում Հայաստանի իշխանությունը, իսկ ռուսները դրան չընդդիմացան, որովհետև իրենց ավելի շատ ձեռնտու էր Քեմալի հետ հարաբերություններում լարվածություն չմտցնելը, քան թէ 1914թ. սահմանների վերկանգնման պահանջը: Ահա, թէ ինչու նրանք չչեղարկեցին անօրինական այդ պայմանագիր:

Ալ. Խատիսյանի հետ խոսակցությունը ավելի է նպաստում Հայաստանի խորհրդայնացման արագացմանը և «եօթի դէմ քսանհինգ քուէով որոշուեցաւ իշխանութիւնը յանձնել կոմունիստներուն»²:

Դրոյին և Տերտերյանին ժողովը ներկայացնում է մշակված սկզբունքներ, որոնք պետք է հիմք ծառայէին բանակցությունների համար: Դրանք էին՝ Հայաստանի անկախ սոցիալիստական խորհրդային հանրապետության ճանաչումը, Երևանի ամբողջ նահանգը, Կարսի շրջանի մի մասը, Զանգեզուրը, Ղազախի գավառի մի մասը, որը նախատեսված էր օգոստոսի 10-ի պայմանագրով, Թիֆլիսի նահանգի այն մասը, որը Հայաստանին էր պատկանում մինչև հայ-թուրքական պատերազմը, Խորհրդային Հայաստանի մաս համարելը, այլ սոցիալիստական կուսակցություններին և մայիսյան շարժումների ճնշման մասնակիցներին հալածանքների չենթարկելը³:

Ս. Վրացեանը և Դրոն նույն գիշերն իսկ անցնում են Լեզրանի մոտ և հայտնում խորհրդայնացման որոշման մասին: Վերջինս ղեկտեմբերի 1-ին ներկայացնում է յոթ կետից բաղկացած պայմանագրի նախագիծ, որը լրացնելով Ս. Վրացյանը և Դրոն դարձնում են 11 կետերից բաղկացած: Նույն օրը, երեկոյան, ՀՅԴ ֆրակցիայի վերջին նիստում համաձայնագրի նախագիծն ընդունվում է 22 կողմ և 7 դէմ ձայնով⁴:

Դեկտեմբերի 2-ին, կեսօրից հետո, համաձայնագիրը ստորագրվում է մի կողմից՝ Լեզրանի, մյուս կողմից՝ Դրոյի և Տերտերյանի միջև, բաղկա-

¹ Նույն տեղում, էջ 195-196:

² Վահէ Արծրունի, Հայ - տաճկական պատերազմը, Հայ սպայութիւնը, Շատախ, Երևան, 2002, էջ 333:

³ Ս. Վրացեան, Կեանքի ուղիներով, հ. Ե., էջ 197:

⁴ Նույն տեղում, էջ 200:

ցած ութը կետերից¹: Մենք նպատակահարմար չենք գտնում այն մեջբերել կետ առ կետ, քանի որ դա արել են բազում հեղինակներ: Պարզապես նշենք, որ դրանով Հայաստանը հայտարարվում էր անկախ Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն, ստեղծվում էր ռազմա-հեղափոխական կոմիտե, որին անցնում էր իշխանությունն Հայաստանում, Ռուսաստանը որպես ՀՄԽՀ-ի անվիճելի տարածքներ էր ընդունում Երևանի նահանգը, Կարսի նահանգի մի մասը, Զանգեզուրի գավառը և Ղազախի մի մասը: Հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չէր ենթարկվելու հալածանքների, ինչպես նաև ՀՅԴ և մյուս սոցիալիստական կուսակցությունները, Ռազմահեղափոխական կոմիտեի մեջ մտնում էին հինգ անդամներ կոմկուսի կողմից և երկուսը՝ ձախ-դաշնակցական խմբից, Ռուսաստանը ուժեր էր կենտրոնացնելու ՀԽՍՀ անկախության պաշտպանության համար, ՀՀ կառավարությունը քաշվում էր իշխանությունից, որը մինչև հեղկոմի գալը անցնում էր գորահրամանատարությանը՝ Դրոյին և Սիլինին: Իսկ Հայհեղկոմը Երևան է ժամանում դեկտեմբերի 4-ին: Այսպիսով, ավարտվում է Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացը: Այն թերևս նպատակահարմար էր, որ ավելի շուտ կատարել, թեև այնքան հեշտ չէր կողմնորոշվելը Ռուսաստան-Թուրքիա-Անտանտ հարաբերությունների ոլորտի և դավադիր խաղերի մեջ: Եվ վերջապես, կարևոր ենք համարում երկու հարցի պատասխանի որոնումը՝ ա) երբ արդեն որոշված էր Հայաստանի խորհրդայնացումը, ինչու էր Լեզրանը ձգտում ՀՀ կողմից դրա խաղաղ ընդունելուն, որին հասավ ի վերջո, և բ) արդյո՞ք կարող էր Ալ. Խատիսյանը չկնքել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը:

Առաջին հարցի կապակցությամբ կարելի է շեշտել, որ ռուսները թեպետ թուրքերի հետ զինադադարից հետո կտրուկ դարձրին իրենց միջատությունն՝ Հայաստանի սահմաններում գործեր կենտրոնացնելով, բայց նրանց ձեռնադր չէր կոչվում խորհրդային կարգեր մտցնելը: Այն թուրքերի մոտ, որոնց հետ դեռևս չկար ռազմական դաշինք, և հետո էլ չեղավ, կարող էր տպավորություն ստեղծել, թե իրենց դեմ է ուղղված կարմիրների մուտքը, քանի որ վերջիններիս կողմից Հայաստանին հեշտ էր ներկայացնել Անտանտի դաշնակից: Իսկ Հայաստանի խաղաղ իշխանափոխությունը իրենց հիմք կտար կանգնեցնելու թուրքերին:

Իսկ կարո՞ղ էր Ալ. Խատիսյանը չկնքել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: Մինչև այդ նշենք, որ այն ստորագրվել է դեկտեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը, ժամը 2-ին, Հայաստանում իշխանափոխությունից հետո, և օրենքի

¹ Համաձայնագիրը տե՛ս նույն տեղում, էջ 202-203, Վ. Արծրունի, նշվ.աշխ., էջ 335-336, Գ. Լազեան, Հայաստան եւ Հայ դատը, Հայեւոսոյ յարաբերութիւններու լոյսին տակ, Երեւան, 1991, էջ 263-264, Великая Октябрьская революция и победа Сожетской власти ж Армении (Сборник документов), Ереван. 1957, ст. 441 և այլն:

ուժ չունեն։ Թուրքերն ավելի շուտ էին ուզում դրան հասնել, Հայաստանի խորհրդայնացումից առաջ, բայց չկարողացան։ Բազմիցս գրվել է, որ Ալ. Խատիսյանը դրան գնացել է ստիպված, Դրոյի անորոշ պատասխանից հետո, ինչպես նաև Կարաբեքիրի՝ Երևան շարժվելու սպառնալիքից դրդված։ Բայց մենք կարծում ենք, որ Ալ. Խատիսյանը եթե չստորագրեր պայմանագիրը, թուրքերը հազիվ թե առաջ շարժվեին դեպի Երևան, քանի որ դա կնշանակեր կոիվ խորհրդային իշխանության դեմ։ Փաստորեն, այդ դաշնագիրը կնքվել է մասնավոր անձանց, որոնք պետություն չէին ներկայացնում և թուրք պատվիրակության միջև, որի նախօրինակը չկա թերևս ոչ մի միջազգային դաշնագրում։ Իսկ ինչու՞ այն բոլշևիկները նույն պահին չեղյալ չհայտարարեցին։ Այս հարցի պատասխանը շատերն են փորձել տալ, այն է՝ թե դրանով Խորհրդային Ռուսաստանը ինքն իրեն ազատում էր մեղքի զգացումից՝ զցելով դաշնակցականների վրա։ Այստեղ միգուցե ճշմարտություն կա։ Բայց, չմոռանանք, որ ռուսներին ամենևին էլ ձեռնադրել չէր թուրքական արշավանքից հետո մնացած սահմաններով Հայաստանի խորհրդայնացումը։ **Ուրեմն՝ նրանք այդպես վարվեցին ոչ միայն նրա համար, որ նախապես թուրքերի հետ զժեղ էին Հայաստանի սահմանները այդ ձևով, բայց տպավորություն էին ստեղծում, թե արել են դաշնակցականները, այլ՝ որ նպատակահարմար չգտան նրան պարտադրել այլ սահմաններ՝ իրենց իսկ սնուցած քեմալական Թուրքիային որպես դաշնակից չկորցնելու վախով պայմանավորված։ Կարծում ենք՝ սա է ճշմարտությունը։**

Ընդհանրացնելով նշենք, որ այսպիսով, ա) Թուրքերի զինադադարի պայմանները և Ալեքսանդրապոլի բանակցությունների սկսվելը ստիպում են Խորհրդային Ռուսաստանին՝ արագացնելու Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացը՝ ամբողջովին այն չկորցնելու նպատակից ելնելով, բ) թուրքերը ձգտում են արագորեն պայմանագիր կնքել Հայաստանի հետ, մտածելով, որ կարող է հակառակ դեպքում ռուսները խորհրդայնացված Հայաստանի համար պահանջեն ավելի լայն, առնվազն մինչև 1914 թվականի սահմանները, գ) Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ռուսները նպատակահարմար չեն գտնում թուրքերին պարտադրել թեկուզ 1914թ. սահմանները, ռուս-թուրքական հարաբերությունների վատթարացման վախով պայմանավորված, դ) Խորհրդային Ռուսաստանը և քեմալական Թուրքիան իրենց միջև Հայաստանը բաժանված են ընդունում այն սահմաններով, որոնք ընկած էին Ալեքսանդրապոլի օրենքի ուժ չունեցող պայմանագրի կետերում։ Եվ այդ պայմանագրի սկզբունքները պահպանվեցին հետագայում։ Փաստորեն չիրականացան գոնե 1914թ. սահմանները պահելու Չիչերինի և Լեգրանի ձգտումները, որոնց առկայությունը, համենայն դեպս, վկայում են բազում փաստաթղթեր և որոնք մեջբերել

ենք նաև մենք՝ ՀՀ խորհրդայնցման խնդրին նվիրված մեր այլ ուսումնասիրությունների մեջ:

Ашот Нерсисян, Последние переговоры правительства Симона Врациана с Б. Леграном и советизация Армении - Бюро Первой Республики Армении - после последних переговоров с Леграном, в ночь 20 ноября 1920 г. правительство подало в отставку, которое было принято парламентом 23 ноября. Последнее правительство Симона Врацяна формировалось и продолжало вести переговоры в надежде сохранить свою независимость. Однако Легран представил ультиматум, связанный с советизацией Армении из-за наступления турецкой армии, которая уже находилась в Александрополе. Большевики хотели остановить продвижение турок используя факт советизации Республики Армении, а турки подписав договор хотели не возвращаться к границам 1914 года. В результате Армения была советизирована в 1920 г. по соглашению 2 декабря, большевики сочли нецелесообразным аннулировать Александропольский договор и больше не требовали договорных границ 1914 года. В этой статье содержится критический анализ этих исторических вопросов РА.

Ashot Nersisyan, The last negotiations of the Simon Vratsian government with B. Legran and the sovietization of Armenia - Bureau of the First Republic of Armenia- after the last negotiation with Legran, at the night of November 20, 1920 the government resigned which was accepted by the parliament on November 23. The last government of Simon Vratsyan was being formed and continued to negotiate with the hope of maintaining its independence. However Legran presented an ultimatum related to Armenia's Sovietization due to the advance of Turkish army which was already in Alexandropol. The Bolsheviks wanted to halt the advance of the Turks on the fact of Sovietization of the Republic of Armenia, and the Turks wanted not to return to 1914 borders by signing a treaty. As a result, Armenia was sovietized in 1920 by the agreement of December 2, the Bolsheviks found it inappropriate to annul the Treaty of Alexandropol and no longer demanded the 1914 treaty borders. There is a critical analysis of these historical issues of RA in this article.

DAS ARMENISCHE HILFSWERK DER DEUTSCHEN ORIENT-MISSION IN BULGARIEN, DIARBEEKIR UND TALAS

ASHOT HAYRUNI

Schlüsselwörter – Abraham Amirchanyanz, Massaker, Rustschuk, Warna, Schumla, Dr. Melik-Beglaryan, Theodor Wangemann, Pastor Bähnisch, Talas, Diarbekir, Eduard von Bergmann

Da viele tausend Armenier während der Massaker 1895-96 nach Bulgarien geflüchtet waren, begab sich der armenisch-evangelische Pastor Abraham Amirchanyanz¹ im Dezember 1896 im Auftrag der Deutschen Orient-Mission (DOM) dorthin, um die Missionsgesellschaft über die Lage der armenischen Flüchtlinge zu unterrichten, die Bedürftigsten zu unterstützen und bei der zur Gründung eines Hilfswerks, falls notwendig, mitzuwirken.² Nach Bulgarien reiste er über Bukarest, wo es ca. 250 Flüchtlinge gab. Dort machte er ein Verzeichnis der Allerbedürftigsten und Kranken und übergab es dem dortigen deutschen Pfarrer Dr. Filtsch, welcher diese Leute an die dortigen Deutschen empfehlen wollte.³ Dann fuhr er Ende Dezember nach Rustschuk in Bulgarien, einer Kleinstadt, wo er über 2000 Flüchtlinge in verwahrlostem Zustand fand. Wie Amirchanyanz berichtete, hätten viele von ihnen in etlichen, zwei Kilometer von der Stadt entfernten, in der Cholerazeit für die Isolierung der Kranken errichteten und seit langem verlassenem Baracken Bleibe gefunden.⁴

Das äußerste Elend, das unter diesen verwahrlosten Menschen herrschte, machte eine möglichst baldige Hilfe erforderlich. „Es sind über 2000 ausgewanderte Armenier hier“, schrieb er schon am Tage seiner Ankunft in Rustschuk nach Berlin, „Männer, Frauen und Kinder, von allen Stufen des menschlichen Alters, alle durchgängig in beklagenswerter Lage. [...] Arm, zerlumpt, ohne Betten, schmutzig, hungrig zusammengepfercht, mit mageren verzweiferten Gesichtern, keine Hoffnung und keine Aussicht! So sitzen sie da

¹ A. Amirchanyanz stammte aus Karabach und beherrschte außer der Muttersprache fünf Sprachen sehr gut (Türkisch, Persisch, Arabisch, Deutsch und Russisch). Wegen seiner Predigtarbeit unter den Stundisten im Kaukasus und in Südrussland war er vom Oberprokurator des Heiligen Synods in Petersburg nach Orenburg am Ural verbannt worden. Er konnte von dort aber nach Finnland übersiedeln und hielt sich bis zu seiner Berufung von der DOM nach Bulgarien in Finnland auf. Vgl. Abraham Amirchanyanz, in: *Der Christliche Orient (DCO)*, 1900, S. 100-102.

² Berichte über das deutsche Hilfswerk in Armenien, in: *DCO*, 1897, S. 281.

³ Amirchanyanz, Abraham: Briefe aus Rumänien und Bulgarien, in: *DCO*, 1897, S. 87.

⁴ Ebd.

den ganzen Tag, tun nichts und mit nichtssagenden Blicken glotzen sie einen an. Ihre Erscheinung, ihre Bewegung, ihr Gehen und Stehen ist farb- und leblos. [...] Sie leben zwar, sind aber von Toten nicht viel verschieden. Die furchtbaren Ereignisse und Erlebnisse haben ihre Einbildung paralysiert und sie so erschreckt, dass sie für lichtere Gedanken unzugänglich zu sein scheinen.“¹

Amirchanyanz konnte den Flüchtlingen in Rustschuk sowie in Schumla, Warna,² Burgas, Prawadi und Plowdiw, wo er ebenso hinreiste, mancherlei Hilfe leisten.³ Hierzu gehörte die Vergabe der jeweils notwendigsten Werkzeuge, Gelder und sonstiger Mittel, um sie wieder arbeitsfähig zu machen, damit sie sich selbstständig ernähren könnten. In Warna konnte er dabei eine Anzahl von Jünglingen aus den notleidenden Familien Handwerke lehren lassen, indem er alle dafür notwendigen Kosten nebst deren Versorgung übernahm. „Ich helfe den Allerbedürftigsten mit allem und auf allerlei Weise“, schrieb er aus Warna in seinem Bericht vom 11. April 1897. „Für 20 Personen habe ich 20 starke Hacken gekauft, mit denen sie jetzt in den Gärten arbeiten und täglich 2-3 Frank verdienen. Dann habe ich einen tüchtigen Klempnermeister unter den Flüchtlingen gefunden. Er unterrichtet mir 10 Jungens. Ein anderer, der gute Stühle macht, soll 10 andere lehren. Auch ein Schuhmacher, ein Schneider, ein Buchbinder sollen ihre Schüler bekommen. Diese lernenden Jungen werden alle bei mir wohnen, bei mir essen und von mir gekleidet werden. Wenn sie morgens gefrühstückt haben, gehen sie in die Werkstätten und ich beaufsichtige sie.“⁴

Als Amirchanyanz nach der Organisation dieser ersten Nothilfe nach Deutschland zurückkehrte, entschlossen sich Lepsius und seine

¹ Ebd.

² In Schumla belief sich die Zahl der Flüchtlinge auf 2000, und in Warna, das damals 15 000-20 000 Einwohner hatte, auf 6000. Manche der Bedürftigsten von ihnen erhielten von Amirchanyanz Geldspenden. Amirchanyanz, A.: Briefe aus Bulgarien, in: *DCO*, 1897, S. 134. Vgl. Amirchanyanz, A.: Briefe aus Bulgarien, in: *DCO*, 1897, S. 184. In Warna hatte die Regierung den Flüchtlingen ein großes, zum Abbruch bestimmtes Militärspital eingeräumt, wo einige Hundert Menschen notdürftig untergebracht worden waren. Sie wurden zunächst von den amerikanischen Missionaren Mr. Adams und Miss Fraser betreut, denen das amerikanische Bibelhaus in Konstantinopel Mittel zur Verfügung gestellt hatte. Diese hatten im genannten Gebäude zwei Arbeitssäle eingerichtet, wo 75 Mädchen Stickereien herstellten. Schäfer, R.: Geschichte der Deutschen Orient-Mission, Potsdam 1932, S. 14. Vgl. Lepsius, J.: Ein Besuch in Varna, in: *DCO*, 1897, S. 378.

³ In Rustschuk ließ er beispielsweise Schuhe machen und 75 Personen von denen, die das schlechteste Schuhzeug hatten, wurden mit Schuhen beschenkt. Außerdem kaufte er 100 Meter Kleidungsstoffe und beauftragte 20 Frauen damit, gegen eine gewisse Bezahlung Hemden und Hosen zu nähen, die ebenso den Bedürftigsten gegeben wurden. A.a.O., S. 89. Nach der Schätzung von Amirchanyanz gab es in Bulgarien rund 25 000 armenische Flüchtlinge. Amirchanyanz, A.: Was in Bulgarien Not thut, in: *Aus der Arbeit des armenischen Hilfswerks (AAH)*, 1899, S. 10.

⁴ Berichte über das deutsche Hilfswerk in Armenien, in: *DCO*, 1897, S. 281-282.

Missionsgesellschaft aufgrund seiner Berichterstattung dazu, in Warna, wo die Zahl der Flüchtlinge am höchsten war, eine Station zu begründen. Amirchanyanz, der damit beauftragt wurde, nahm am 12. Mai 1897 in Warna 280 Kinder in zwei gemieteten Häusern auf. Das Waisenhaus stand unter der Beaufsichtigung der Tochter von Amirchanyanz, Frl. Elisa Amirchanyanz und etlicher Gehilfen, welche aus den Flüchtlingen gewählt worden waren.¹

Außerdem wurden von Amirchanyanz zwei Volksküchen eröffnet, in Warna und Schumla, in denen man viermal pro Woche gute Speisen für den halben Preis bekommen konnte.² Im Hinblick auf die zahlreichen Krankheiten und die große Sterblichkeit unter den Flüchtlingen wurde von der Missionsgesellschaft im Juli 1897 eine armenische Ärztin, Frl. Dr. Melik-Beglaryan, die zuvor als Assistenzärztin in Lohmanns Sanatorium tätig war, nach Warna gesandt.³ Man war weiterhin darum bemüht, den mittellosen Flüchtlingen durch mancherlei Unterstützungen zur Selbsterhaltung zu verhelfen.⁴

Im Juli 1897 reiste Lepsius für 14 Tage nach Bulgarien, um die Waisenarbeit und die handwerkliche Beschäftigung der Arbeitslosen zusammen mit Amirchanyanz endgültig zu organisieren.⁵ Er kam in Warna in einer Zeit an, als die Arbeit der oben erwähnten 75 Mädchen, die unter der Leitung von Fraser mit Stickereien beschäftigt waren, wegen knapper Mittel aufgelöst werden musste. Um das zu verhindern, gab Lepsius ihnen einige größere Aufträge und übernahm es, in Berlin dafür Absatz zu finden. „Was dieses arme und fleißige Volk braucht“, schrieb Lepsius diesbezüglich, „sind nicht Almosen,

¹ Das deutsche Hilfswerk für Armenien, a.a.O., S. 331.

² Schäfer, Richard: Geschichte der Deutschen Orient-Mission, Potsdam 1932, S. 15. Vgl. Berichte über das deutsche Hilfswerk in Armenien, in: *DCO*, 1897, S. 283, 284.

³ A.a.O., S. 283. Vgl. Schäfer, R.: Geschichte..., S. 15.

⁴ „Ich werde von Notleidenden förmlich überlaufen“, schrieb Amirchanyanz in seinem Bericht vom 15. Mai 1897, „... Die Not ist unsäglich groß. Mütter mit winzigen Säuglingen in den Armen kommen und bitten um Nahrung für die kleinen Geschöpfe. Es bricht einem das Herz, diese Würmchen so dünn und so bleich zu sehen. Ein Mann bittet um Arbeit, der Aufseher in einem Geschäft war; ein anderer ist Schullehrer in Konstantinopel gewesen, und jetzt, seit August vorigen Jahres, haben sie beide nichts verdienen können. Nach langem Besinnen schlage ich den Leuten vor, ob sie auf dem Rücken Petroleum herumtragen und verkaufen wollen. Ja, sagen sie, und sie hausieren mit Petroleum. Einer macht Schuhmacherleisten, hat aber kein Holz; ich kaufe ihm das. Mehreren habe ich Leder gekauft und sie verdienen nun ihr tägliches Brot mit Schuhflicken. Ein anderer trägt 500 getrocknete Fische zum Verkauf; ein anderer Gemüse; ein weiterer Tabak usw. usw. Manchmal braucht es nur 10 bis 15 Mark um den Mann in Stand zu setzen, seine Familie mit 1 bis 2 Frcs. täglich zu ernähren, manchmal aber 30, 40, 60 und 80 Frcs. je nach dem Geschäft. Etwa 10 Personen habe ich Stiefelwischse und Bürsten gekauft, die auf der Straße den Leuten die Schuhe putzen und damit Familien ernähren.“ Berichte über das deutsche Hilfswerk in Armenien, in: *DCO*, 1897, S. 283-284.

⁵ Das Deutsche Hilfswerk für Armenien, in: *DCO*, 1897, S. 332.

sondern Arbeit. Wer kann auf die Dauer Tausende von Menschen füttern? Unmöglich. Aber wer kann ihnen Arbeit verschaffen? Ein noch viel schwierigeres Problem. Man könnte mit diesen Emigranten sämtliche Handwerke und Berufszweige einer ganzen Stadt erfüllen; aber obwohl die meisten aus guten und zum großen Teil wohlhabenden Verhältnissen hinaus gestoßen worden sind, würden sie mit der geringsten Arbeit zufrieden sein, wenn nur solche zu beschaffen wäre. ...Vielleicht wird es den Männern nach und nach gelingen, wenn nicht in Varna, so anderwärts Verdienst zu finden. Für die Frauen, Mädchen und erwachsenen Kinder muss noch auf irgendeine Weise Arbeit beschafft werden.“¹

Die Unterstützung der Flüchtlinge wurde in den folgenden Monaten, während Not und Elend unter ihnen immer noch wuchsen, fortgesetzt.² In den genannten Volksküchen, die den Hungernden anfangs viermal pro Woche Speisen geboten hatten, konnten später täglich je 100-200 Personen zu einem äußerst geringen Preis ihren Hunger stillen.³

Ende des Sommers 1897 waren bereits hunderte von Arbeitslosen durch die Unterstützungsgelder der Missionsgesellschaft in die Lage versetzt worden, in den verschiedensten Berufszweigen eine Arbeit aufzunehmen, die ihnen wenigstens notdürftigen Unterhalt verschaffte.⁴ Man musste in der Herbst- und Winterzeit, als die Notlage unter den Flüchtlingen ihren Höhepunkt erreichte, noch weitere Kinder ins Waisenhaus aufnehmen, wobei dessen Zöglinge, deren Zahl sich bald auf 300 belief, nur zu einem Viertel Waisen waren. Die übrigen sollten nur so lange versorgt werden, als ihre Eltern dazu außerstande waren, selbstständig zu leben. Außerdem wurde eine Anzahl von Kindern in Burgas gesammelt und verpflegt. Die Missionsgesellschaft fand sich dabei nicht nur von der Sorge um den Erhalt dieser Kinder dazu bewogen: „Vor allem liegt uns auch daran“, so Lepsius, „sie in dieser Zeit der bittersten Not vor sittlicher Verwahrlosung zu bewahren. Hoffentlich werden wir in einigen Monaten, wenn es gelungen ist, mehr Arbeitsgelegenheit zu schaffen, auch unsere Arbeit

¹ Lepsius, J.: Ein Besuch in Varna, in: *DCO*, 1897, S. 378. Die Begegnungen von Lepsius mit den armenischen Flüchtlingen waren eindrucksvoll und dramatisch. „Wer diese Kinder, mit ihren feinen und intelligenten Gesichtern, sieht“, so Lepsius, „und ihre Geschicklichkeit und geistige Beweglichkeit beobachtet, kann nur mit Unwillen an die Beschimpfungen denken, mit denen das armenische Volk überhäuft worden ist. Wenn je eine Rasse durch ihre natürlichen Eigenschaften berufen war, der Träger einer hohen Kultur zu werden, so ist es die armenische.“ A.a.O., S. 381.

² Amirchanjanz, A.: Aus unserer Arbeit in Varna, in: *DCO*, 1897, S. 526.

³ Lepsius, J.: Ein Besuch in Varna, in: *DCO*, 1897, S. 380.

⁴ Das deutsche Hilfswerk für Armenien, in: *DCO*, 1897, S. 331.

an den Kindern soweit einschränken können, dass wir nur noch die Waisenkinder zurückbehalten.“¹

Die medizinische Arbeit konnte ebenso gute Fortschritte erzielen, wobei sich Dr. Melik-Beglaryan nicht auf die Behandlung der Waisenhauszöglinge beschränkte, sondern auch bemüht war, die Krankheiten unter den Flüchtlingen zu bekämpfen. Bis Ende 1897 bewältigte sie insgesamt 9.027 medizinische Konsultationen an 3.816 Kranken.² Durch ihr Engagement, zudem auch die Vergabe der aus Berlin gesandten Notfall-Medikamente konnte sehr vielen gesundheitlich geholfen werden und einige dem Tod entgehen.³

Mit dem Frühjahr 1898 ließ die Krise unter den Flüchtlingen allmählich nach. Dementsprechend ging die Zahl der Zöglinge des Waisenhauses im Verlauf des Jahres 1898 zurück, so dass Ende 1898 in Warna und Burgas zusammen 60 Kinder verblieben waren.⁴ Diese Umwandlung war nicht nur durch die vielerlei Hilfsmaßnahmen der Station, sondern auch, wie Schäfer merkt, durch einen anderen Umstand bedingt. „Auf europäischem Boden“, so Schäfer, „in normalen Staats- und Wirtschaftsverhältnissen hatten sich die flüchtigen Armenier überraschend schnell dem werktätigen Leben einfügen lassen, und bei ihrem ausgeprägten Familiensinn riefen auch entferntere Verwandte, sobald sie Nahrung und Unterkunft gefunden hatten, die verwaisten Kinder wieder in ihren Familienkreis zurück.“⁵

Im Frühjahr 1898 trauten sich viele Flüchtlinge zurück in ihre Heimat. Die systematischen Verfolgungen und Massaker an den Armeniern im Osmanischen Reich schienen nachgelassen zu haben. Sie bekamen dabei vom Berliner Komitee allerlei Unterstützung, wohingegen die osmanisch-türkische Vertretung nicht willig war, ihnen die Rückkehr zu erlauben. Ein Bericht von Dr. Melik-Beglaryan ist dabei aufschlussreich für die Klärung des offiziellen Verhaltens der türkischen Regierung zur Frage der Rückkehr der armenischen Flüchtlinge unmittelbar nach der Massakerzeit. Als die ersten 138 Personen sich im Februar bereits auf den Weg machen wollten, machte der türkische Konsul ihnen laut Melik-Beglaryan „ungeheure Schwierigkeiten“, indem er ihnen die Reiseerlaubnis verweigerte. Auf Bitte der Flüchtlinge hin wandte sich Melik-Beglaryan selbst an den Konsul und stellte fest, dass es „fest beschlossen“ sei, den Männern und den Knaben über 12 Jahre sowie den verheirateten Frauen keine Erlaubnis zu erteilen. Mit großer Schwierigkeit konnten sie

¹ A.a.O., S. 330.

² Briefe aus Varna, in: *AAH*, 1898, S. 23.

³ Ebd.

⁴ **Schäfer, R.**: Geschichte..., S. 21.

⁵ Ebd.

erreichen, dass der Konsul 48 alleinstehenden Frauen die Reise-Erlaubnis erteilte, alle anderen wurden abgewiesen.¹

Erst später, nachdem der Widerstand der türkischen Vertretung durch mancherlei Interventionen aus dem Westen etwas nachgelassen hatte, wurde es für die Flüchtlinge leichter, heimzukehren. Im Mai reisten wöchentlich bereits 100-150 Personen nach Konstantinopel. Die Reisekosten wurden vom Berliner Komitee übernommen.² Wenn man in Betracht zieht, dass die Abreisenden überwiegend zu den ärmsten Flüchtlingen zählten, wird deutlich, welche Entlastung das für das Hilfswerk bedeutete. Lepsius, der noch Ende 1897 beschlossen hatte, in Warna zum Aufbau eines neuen Waisenhauses ein geeignetes Grundstück zu kaufen,³ gab daher diesen Plan auf. Anfang 1899, als die Hilfsarbeit unter den Flüchtlingen in Bulgarien zu einem gewissen Abschluss gekommen war, wurde das Waisenhaus von Warna vom Berliner Komitee nach Rustschuk verlegt. Dessen Leitung übernahm P. Theodor Wangemann, Leiter der dortigen deutschen evangelischen Gemeinde, der bereits auf eigene Initiative armenische Waisenkinder in sein Pfarrhaus aufgenommen hatte.⁴

Da Wangemann, der gerade im Begriff war, in Rustschuk ein deutsches Gemeinde-, Waisen- und Missionshaus aufzubauen, sich bald bereit erklärte, das Waisenhaus des Berliner Komitees ganz zu übernehmen und den Unterhalt für dessen Zöglinge aufzubringen, trat die DOM es samt dessen in Warna beschafften Inventar im Oktober 1901 gänzlich an ihn ab, und nahm von einer formellen Verbindung mit der Arbeit Wangemanns Abstand.⁵

Das Hilfswerk der Deutschen Orient-Mission leistete also einen höchst wichtigen Beitrag zur Unterstützung der armenischen Flüchtlinge und der Waisenkinder in Bulgarien sowie später zur Bewerkstelligung ihrer Rückkehr in die Heimat. Allein die Tatsache, dass selbst am Höhepunkt der Notlage keiner der Flüchtlinge vor Hunger gestorben ist,⁶ darf als sprechender Beweis

¹ Briefe aus Warna, in: *AAH*, 1898, S. 24. „Er saß da, mit roten, entzündeten Augen“, so Dr. Melik-Beglaryan, „so drohend wie ein Henker, die armen Frauen kamen so blass, schwach, schlecht genährt, ihre Hände zitterten so sehr, dass sie das Tuch oder das Papier, worin sie den Pass verwahrten, kaum auseinander falten konnten. [...] Ein Stein hätte sich erbarmt, aber der Türke blieb stumm.“ Ebd.

² **Amirchanjanz, A.**: Aus Warna und Burgas, in: *AAH*, 1898, S. 111.

³ **Lepsius, J.**: Ein Besuch in Warna, in: *DCO*, 1897, S. 380.

⁴ Der gegenwärtige Stand und die Aufgaben unseres Hilfswerkes, in: *AAH*, 1899, S. 32.

⁵ Siehe in: *DCO*, 1901, S. 102. Vgl. Mitteilung, in: *DCO*, 1901, S. 196. Vgl. **Schäfer R.**, Geschichte..., S. 38.

⁶ **Amirchanjanz, A.**: Was in Bulgarien not thut, in: *AAH*, 1899, S. 10.

dafür dienen, wie effektiv und konsequent die Hilfsarbeit dort organisiert und durchgeführt worden ist.

Es wurden von der DOM auch in Darbekir und Talas im Osmanischen Reich Stationen gegründet, durch die Hilfswerk für Überlebende der Massaker organisiert und in Gang gesetzt wurde. Im Bezirk Diyarbakir waren nach einer Statistik, aus dem Blutbad 5.349 Witwen und Waisen zurückgeblieben, von denen 3.826 durch das englische Konsulat unterstützt wurden. Da es unter den Waisenkindern der Stadt und Umgebung 365 Vollwaisen gab, die einer dauernden Unterstützung bedurften, entschloss sich das Lepsius-Komitee dazu, auch in Diyarbakir vorläufig 100 Kinder aufzunehmen und zu versorgen.¹ Franz Eckart, der mit der Einrichtung des Waisenhauses beauftragt wurde, fuhr im August 1898 von Urfa nach Diyarbakir und mietete dort ein geräumiges Haus, indem er auch das notwendige Hausgerät und Inventar besorgte und Anweisungen für die Kleidung der Kinder sowie die dazugehörigen Stoffe gab.² Nach den von Eckart getroffenen Vorbereitungen fuhr P. Bähnisch, ein deutsch-amerikanischer Pfarrer, mit seiner Frau im Oktober nach Diyarbakir, um die Leitung der Arbeit zu übernehmen.³ Er nahm 120 Kinder auf. Da die Not bei der gesteigerten Teuerung „überaus groß“ war hatte die Missionsgesellschaft den Plan, noch eine möglichst große Zahl von Kindern aufzunehmen sowie eine Filiale ihrer Urfa-Klinik in Diyarbakir einzurichten. In Zukunft sollte auch für die Übertragung der eigenen Handwerksbetriebe gesorgt werden.⁴

Es war aber keine leichte Aufgabe, in Diyarbakir eine Hilfswerk-Station zu gründen, weil die türkischen Behörden diese nicht dulden wollten. Der Gouverneur der Provinz Diyarbakir (auf Türkisch Wali genannt) ließ Bähnisch bereits am 28. Dezember 1898 zu sich rufen und gebot ihm, die aufgenommenen Waisen sofort zu entlassen und das Haus zu schließen.⁵ Bähnisch war gezwungen, die Kinder noch am gleichen Tag in armenischen Familien unterzubringen, wobei er ihnen während der Suspension des Hauses Unterstützung gab.⁶ Der Gouverneur erteilte bald den Befehl, auch die christlichen Waisenhäuser des deutschen und amerikanischen Hilfswerks in

¹ Die Lage in Armenien, in: *AAH*, 1898, S. 89.

² **Eckart, F.**: Unser neues Waisenhaus in Diarbekir, in: *AAH*, 1899, S. 172-173.

³ **Schäfer, R.**: Geschichte..., S. 22. Vgl. Der Gegenwärtige Stand und die Aufgaben unseres Hilfswerkes, in: *AAH*, 1899, S. 31.

⁴ Ebd.

⁵ **Bähnisch**: Die Schließung des deutschen Waisenhauses in Diarbekir, in: *AAH*, 1899, S. 46.

⁶ Ebd.

Palu und Tschunkusch zu schließen.¹ „Auffallenderweise wurden aber die Deutschen am härtesten“ behandelt, da die Kinder des deutschen Hilfswerks in Diyarbakir und Palu aus den Waisenhäusern entfernt werden mussten während die Kinder im amerikanischen Haus unbelästigt bleiben durften, und ihnen nur verboten wurde, irgend welche Bücher zu haben.² Die Sache gestaltete sich auch weiterhin für den Hilfsbund ungünstig, indem auf Intervention des englischen und amerikanischen Botschafters hin die nichtdeutschen Waisenhäuser wieder geöffnet wurden, während die deutschen nach wie vor geschlossen bleiben mussten.³ Ein Versuch von Bähnisch in Diyarbakir, die Kinder wieder aufzunehmen, (weil er voraussetzen zu dürfen glaubte, dass die den anderen gewährte Erlaubnis unmöglich den Deutschen verweigert werden könnte), wurde mit Gewalt verhindert. Bähnisch wurde mit Ausweisung bedroht und zwei seiner armenischen Angestellten wurden eingekerkert.⁴

Die Situation änderte sich in der folgenden Zeit nicht. Nachdem der deutsche Botschafter in Konstantinopel auf Bitte des Hilfsbundes interveniert hatte, nahm Bähnisch eine Anzahl von etwa 40 Kindern wieder auf.⁵ Aber er musste diese nach kurzer Zeit wieder entlassen und in örtlichen Familien unterbringen, während sein Dolmetscher ins Gefängnis gesetzt wurde.⁶ Die ständige Überwachung durch türkische Polizisten machte es ihm auch sehr schwer, mit den Kindern, die er auch in den Familien weiter mit Gaben unterstützte, regelmäßig Kontakt zu halten.⁷

¹ Angriffe auf die deutschen Waisenhäuser in der Provinz Diarbekir, in: *AAH*, 1899, S. 98. Das deutsche Hilfswerk in Palu wurde vom Frankfurter Komitee des Deutschen Hilfsbunds begründet und geleitet.

² Ebd.

³ Ebd. Über die Vorgänge in Palu schrieb P. Lohmann das folgende: „In Palu wurden im Februar sämtliche Waisenkinder aus den deutschen Waisenhäusern vertrieben. Dass diese Maßregel in der kältesten und rauhesten Jahreszeit ergriffen wurde, erhöht die unmenschliche Härte gegen diese hilflosen Kinder. Aber der Kaimakam in Palu wollte noch deutlicher zeigen, wessen man sich von ihm zu versehen hätte. Er gab den Befehl, dass Herrn Jacobs, dem Leiter der deutschen Arbeit in Palu, vom Bäcker täglich nur 6-7 Pfund Brot verkauft werden dürfte. Es sollte dadurch unmöglich gemacht werden, dass er den Hungernden, die täglich in Scharen kamen, irgendwie Brot geben könnte. Da Massen in dortiger Gegend tatsächlich am Verhungern sind, sollte auf diese Weise den hungernden Armeniern das Todesurteil gesprochen werden. Zwei Männer, die Herrn Jacobs von Mesereh aus einen Brief und einige Bücher in meinem Auftrage brachten, wurden ins Gefängnis geworfen.“ A.a.O., S. 99.

⁴ Ebd.

⁵ Mitteilungen, in: *AAH*, 1899, S. 122.

⁶ Ebd.

⁷ Ebd.

Als Lepsius auf seiner zweiten Orientreise im Jahr 1899¹ in Diyarbakir ankam, trat er selbst in Verhandlungen mit dem Gouverneur ein. Er konnte erreichen, dass - wie er schrieb - „alle Wünsche beider Seiten befriedigt wurden“² und die Wiedereröffnung des Waisenhauses schien wohl möglich zu sein. Da Bähnisch sich durch seine notgedrungenen Proteste die Gunst des Gouverneurs verscherzt hatte, hielt Lepsius es für ratsam, dessen Entlassungsgesuch anzunehmen, das zusätzlich durch die Erkrankung seiner Frau und seines Kindes begründet war. Bähnisch trat somit Anfang Februar 1900 vom Dienst zurück.³ Bis ein Nachfolger nach Diyarbakir geschickt würde, fuhr Künzler im Auftrage des Berliner Komitees aus Urfa dorthin, wo er sich etwa drei Monate aufhielt und für die Ernährung der in Familien untergebrachten Kinder sorgte.⁴

Mit der Leitung der Station wurde Pastor Eduard von Bergmann beauftragt, der, nachdem es ihm gelungen war, in Persien die dem Hilfswerk entgegenstehenden großen Schwierigkeiten zu überwinden, die Hoffnung darauf weckte, in Diyarbakir ebenso erfolgreich zu sein.⁵ Am 14. Mai in Diyarbakir angekommen, fand Bergmann sich aber in einer Situation, die sich wenig von einem Hausarrest unterschied.⁶ Man stellte ihm einen Polizeisoldaten vor die Tür, und da einige Personen, die seinem Vorgänger dort Dienste geleistet hatten, vom Gouverneur mit monatelanger schwerer Gefängnisstrafe gezüchtigt worden waren, schüchterte dieser Posten vor seiner Tür, laut Bergmann „verbunden vielleicht auch mit geheimen Drohungen“, die Menschen so ein, dass kaum jemand wagte, ihn zu besuchen, vor allem, weil der Posten keinen Besuch zuließ.⁷ Die einzige Ausnahme bildeten die beiden Konsuln (der französische und der englische), die zu ihm freien Zugang hatten. Viel schwerer als die Einsamkeit war es ihm zu ertragen, von jeder Lektüre abgeschnitten zu sein. Seine Zeitungen sowie die aus Berlin an seine Adresse geschickten wissenschaftlichen Bücher wurden von der Zensur in Konstantinopel abgehalten und es dauerte viele Wochen, bis deren Weiterleitung an ihn zugelassen wurde.⁸ „Der hiesige Generalgouverneur ist ein

¹ Lepsius trat die Reise Ende April 1899 an und kam gegen Ende Dezember nach Berlin zurück. Siehe **Schäfer, R.**: Geschichte..., S. 26.

² **Lepsius, J.**: An die Pflegeeltern unserer Kinder, in: *DCO*, 1900, S. 58.

³ Ebd. Vgl. **Künzler, J.**, Dreißig Jahre Dienst im Orient, Basel 1933, S. 14.

⁴ A.a.O., S. 15.

⁵ **Lepsius, J.**: Eduard von Bergmann, in: *DCO*, 1900, S. 145. Vgl. Diarbekir, in: *DCO*, 1900, S. 107.

⁶ Ebd. Vgl. Aus Briefen von Eduard v. Bergmann, in: *DCO*, 1900, S. 169.

⁷ Ebd. Diesbezüglich war der folgende Fall beispielhaft: Da sich in den Zimmern des Hauses Skorpionen gezeigt hatten, wollte er eine Magd engagieren, die die Zimmer täglich reinigen sollte. Die Polizei erlaubte ihr aber nicht, sein Haus zu betreten. A.a.O., S. 170.

⁸ Ebd.

Fremden- und Christenfeind“, schrieb Bergmann in seinem Bericht vom 29. Mai 1900: „man traut ihm zu, dass er ein neues Massaker unter den Armeniern plane. Um nun den Fremden den Aufenthalt so unangenehm wie möglich zu machen, andererseits auch um den Armeniern zu zeigen, dass die Fremden ohnmächtig sind und sie nichts von ihnen zu hoffen haben, sucht er nach verschiedenen das dokumentierenden Mitteln. [...] Man hat mir oft gesagt, in der Türkei sei das Leben viel besser als in Persien. Das ist nicht wahr. In Persien ist Pressfreiheit und absolut kein polizeilicher Zwang. Hier muss ich mich bei jedem Ausflug aufs Land polizeilich legitimieren.“¹

Es war Bergmann nicht beschieden, diese Schikanen länger auszuhalten. Im Sommer 1900 war er bereits schwer erkrankt und, obwohl Dr. Christ und Dr. Attaryan Ende August aus Urfa nach Diyarbakir eilten, um ihm die jeweils notwendige Hilfe zu leisten, fanden sie ihn bereits äußerst schwer erkrankt, so dass er am 26. September starb.²

Nach seinem Tod ließ die DOM alle dort in Familien untergebrachten Kinder unter 12 Jahren in das Waisenhaus von Urfa aufnehmen, um gut für deren Erziehung sorgen zu können, während die übrigen älteren Kinder in Diyarbakir in den Familien weiter unterstützt werden sollten.³ Es wurde dabei beschlossen, in Diyarbakir nur noch zeitweilig eine ärztliche Station zu unterhalten, bevor dort eine Wiedereröffnung des Waisenhauses möglich wäre. Ende September 1901 fuhr zu diesem Zweck Dr. Naab dorthin, der im früheren Waisenhaus eine Klinik errichtete und mit der Arbeit begann.⁴ Diese ging insgesamt gut voran, und Naab berichtete 1903 vom wachsenden Vertrauen der Muslime. Im gleichen Jahr konnten von ihm in 10 Monaten beispielsweise 1.479 Patienten behandelt und 304 Operationen gemacht werden.⁵ Die Arbeit wurde allerdings dadurch behindert, dass Naab wegen eines Verbots der Regierung die Kranken nach der Operation nicht im Haus behalten durfte, um sie unter ständiger Aufsicht zu haben. Die Operierten litten am meisten unter diesen Verhältnissen. Und den Arzt kostete es viel Zeit, in der Stadt herumzulaufen und täglich nach den Patienten zu sehen, bis sie schließlich selbst zu ihm kommen konnten.⁶

Nachdem Naab im Mai 1905 wegen eines Sterbefalles in seiner Familie die Arbeit in Diyarbakir aufgeben und nach Deutschland zurückkehren musste,

¹ A.a.O., S. 169-170. Da dieser Bericht Bergmanns erst gegen Ende des Jahres die Freunde in Berlin erreichen konnte, erschien er im letzten Jahreshaft des *Christlichen Orient*.

² **Ehmann, J.**: Eduard von Bergmann, in: *DCO*, 1900, S. 166.

³ **Rohrbach, P. – Eckart, F.**: Diarbekir, in: *DCO*, 1901, S. 53. Vgl. Mitteilungen, in: *DCO*, 1903, S. 96.

⁴ **Künzler, J.**: Zu den Anfängen der Klinik in Diarbekir, in: *DCO*, 1901, S. 192.

⁵ **Schäfer, R.**: Geschichte..., S. 47.

⁶ **Naab, I. P.**: Bericht der Missionsklinik in Diarbekir, in: *DCO*, 1904, S. 20.

wurde die Klinik in Diyarbakir eine Zeit lang von Urfa aus mit versehen, bis dessen Leitung im April 1907 Dr. Pfisterer, ein Basler Freund Dr. Vischers, für ein Jahr übernahm. Ihm stand dabei Bruno Böttcher, ein im Dezember 1904 nach Diyarbakir ausgesandter Diakon, zur Seite.¹ Nach Ablauf der Jahresfrist von Pfisterer wurde die Arbeit in Diyarbakir im Hinblick auf die Aussichtslosigkeit einer Wiederaufnahme des Waisenwerks für immer eingestellt.²

Was die Station in Talas bei Kayseri anbetrifft, so hatte Lepsius dort schon auf seiner ersten Reise ins Osmanische Reich im Frühjahr 1896 die Kosten für die Pflege von 50 Waisenkindern übernommen, die von ihm zunächst den im Lande befindlichen amerikanischen Missionaren des (evangelischen) kongregationalistischen *American Board* anvertraut worden waren. Die Kinder wurden von zwei armenischen Lehrern in allen Element-Fächern unterrichtet. Außerdem waren sie mit Handarbeiten, vor allem mit der Teppichknüpferei beschäftigt.³ Ende 1898, als das Berliner Komitee in der Lage und bereit war, die Fürsorge der Kinder vollständig zu übernehmen und für diesen Zweck bereits ein geeignetes Haus in Talas gemietet hatte,⁴ brachten die amerikanischen Freunde den Wunsch zum Ausdruck, sich dieser Aufgabe selbst zu widmen. Die DOM beschloss daher, diese Station aufzugeben und für die Kayseri-Kinder 40 weitere in Choy und Diyarbakir aufzunehmen.⁵

Durch das von Dr. Lepsius und seiner Deutschen Orient-Mission im Osmanischen Reich sowie in Persien und Bulgarien gegründete und entwickelte armenische Hilfswerk konnten tausende von Waisen und Witwen, die aus den systematischen Massakern im Osmanischen Reich in den Jahren 1895-96 zurückgeblieben waren, dem Untergang entgehen. Durch eine gute Organisation der Arbeit sowie durch Mobilmachung vieler Christen und human denkender Kreise wurde das möglich, obwohl es dabei auf schwierigem Weg vielerlei Hindernisse zu überwinden und mancherlei Prüfungen zu bestehen hatte.

Աշոտ Հայրունի, Գերմանական արևելյան առաքելության հայանվեր գործունեությունը Բուլղարիայում, Դիարբեքիքում և Թալասում - Յոհաննես Լեփսիուսի «Գերմանական արևելյան առաքելություն» կազմակերպությունը համիդյան կոտորածներից հետո իրականացրեց բազմակողմանի, լայնածավալ գործունեություն կոտորածները վերապրած հայերին

¹ Schäfer, R.: Geschichte..., S. 50, 52, 56.

² Böttcher engagierte sich dann ein knappes Jahr für die ärztliche Arbeit in Urfa. Siehe Künzler, J.: Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, in: DCO, 1908, S. 35.

³ Wingate, H. K.: Aus Kaiserie, in: DCO, 1897, S. 575.

⁴ Kaiserie, in: DCO, 1897, S. 277-278.

⁵ Der gegenwärtige Stand und die Aufgaben unseres Hilfswerkes, in: AAH, 1899, S. 31.

օգնելու նպատակով: Ի Թիվս այլ վայրերի՝ այն օգնության կայաններ հիմնեց նաև Վարնայում (Բուլղարիա), որտեղ մեծ քանակությամբ հայ փախստականներ կային, ինչպես նաև Դիարբեքիքում ու Թալասում: Հոգևածում դեռևս գիտական շրջանառության մեջ չդրված արժեքավոր սկզբնաղբյուրների հիման վրա համակողմանիորեն լուսաբանվում են վերոնշյալ վայրերում Լեփսիուսի կազմակերպության կողմից իրականացված օգնության աշխատանքները:

Ашот Айруни, Деятельность преданной армянам Немецкой восточной миссии в Болгарии, Диарбекире и Таласе - Организация Иоганнеса Лепсиуса “Немецкая восточная миссия” после гамидских погромов осуществила обширную разностороннюю деятельность с целью оказания помощи армянам, пережившим резню. Наряду с другими местами, она основала миссию и в Варне (Болгария), где было собрано большое количество армянских беженцев, так же, как и в Диарбекире и Таласе. В статье представлен всеобъемлющий обзор деятельности организации Лепсиуса в вышеупомянутых областях, который взят из ценных источников, еще не распространенных в научных кругах.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ

ՄԱՅՐԱՆՈՒՇ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Բանալի բառեր – Հայկական սփյուռք, տեսաբան, եզրույթ, գաղթավայր, արտերկիր, էթնիկ փոքրամասնություն, համայնք:

1960 - ական թվականների վերջերին սփյուռքերի ուսումնասիրությունը բացառապես կենտրոնացված էր երեք դասական սփյուռքերի (հրեական, հայկական և հունական) հետազոտմամբ:¹ Սփյուռքերը սկսեցին ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում հայտնվել 1970 – ական թթ. վերջերից:² Հենց այդ ժամանակ էր, որ ի հայտ եկան մի շարք աշխատություններ (հիմնականում ամերիկացի գիտնականների), որոնք ելակետային դարձան սփյուռքագման խնդիրներին առնչվող հետագա ուսումնասիրությունների համար:³ Ռ. Բրուքսերի հաշվումներով, եթե «Diaspora» («սփյուռք») տերմինը և նրա հետ կապված հասկացությունները 1970 - ական թթ. դիսերտացիաներում կարելի էր հանդիպել տարեկան մեկ կամ երկու անգամ, իսկ 1980 - ականների վերջերին՝ 13 անգամ, ապա 2001-ին՝ մենք սփյուռքի վերաբերյալ հասկացություններին հանդիպում ենք արդեն 130 անգամ:⁴ Սփյուռքերի վերաբերյալ հետաքրքրությունը չի սահմանափակվում միայն ակադեմիականով:⁵ «Diaspora» բառի որոնումը Google-ի որոնողական համակարգում տալիս է միլիոնների հասնող արդյունք:⁶

Հետևելով Ռ. Բրուքսերին՝ համեմատության համար մենք նույնպես մի քանի լեզուներով որոնեցինք «Diaspora» բառը նույն Google-ի որոնողական համակարգում և ստացանք հետևյալ արդյունքը (12.01.2020, 16:14). հայերենով՝ 41 հազար, ռուսերենով՝ 3,9 միլիոն, անգլերենով՝ 152, 5 միլիոն, պարսկերենով՝ 962 հղում: Վերոբերյալից պարզ է դառնում, որ

¹ Տե՛ս **Tölölyan Kh.**, The American Model of Diasporic Discourse, Diasporas and Ethnic Migrants Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective, Editors Rainer Munz and Rainer Obliger, Frank Cass, London • Portland, 2003, p. 58, https://www.academia.edu/33383416/The_American_Model_of_Diasporic_Discourse

² Տե՛ս **Кондратьева Т.**, Диаспоры в современном мире: эволюция явления и понятия, http://www.perspektivy.info/history/diasporyvsovremennommireevolucijajavlenijaIponatija_2010-02-27.htm

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս **Brubaker R.**, The ‘diaspora’ diaspora, Ethnic and Racial Studies Vol. 28, No. 1, January, 2005, p. 1.

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

«Diaspora» բառը և այդ բառի հետ կապված հասկացությունները որոնողները էականորեն շատացել են: Հանուն ճշմարտության պետք է արձանագրել, որ չնայած որոնողները կարող են լինել ամենատարբեր մասնագիտության և զբաղմունքի տեր անձինք, այնուամենայնիվ, ըստ մեզ, եթե 10 տոկոսը լինեն ոլորտը ներկայացնողները, ապա դա արդեն մեծ ցուցանիշ կհամարվի: Ի մի բերելով վերոշարադրյալը կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացության՝ սփյուռքերի ուսումնասիրությունը, այժմ քան երբևէ դարձել է չափազանց արդիական:

«Սփյուռք» հասկացությունը գիտականորեն իմաստավորելու, այն սահմանելու, սփյուռքերը բնութագրելու, սփյուռքերի տեսակներն առանձնացնելու, սփյուռքացման գործընթացներում նոր երևույթներ բացահայտելու ասպարեզներում նշանակալի ներդրում են ունեցել Վ. Սաֆրանը, Ռ. Բրուբերյեքը, Ջ. Քլիֆֆորդը, Դ. Շնափերը, Գ. Շեֆֆերը, Մ. Դաբաղը, Ք. Պլատտը և ուրիշներ: Այստեղ ցանկանում ենք նաև առանձնակի կարևորել մեր հայրենակից, «Սփյուռք. անդրազգային հետազոտությունների հանդես»-ի (Diaspora: A Journal of Transnational Studies) հիմնադիր և խմբագիր Խաչիկ Թովլյանին, որը առանցքային դերակատարություն է ունեցել սփյուռքերի ուսումնասիրության և Սփյուռքագիտության՝ որպես գիտակարգի առաջացման ու զարգացման գործում: Նա նաև Հայկական սփյուռքի խոշորագույն ուսումնասիրողներից է:

Հայկական սփյուռքը մշտապես եղել և շարունակում է մնալ գիտնականների ուշադրության կենտրոնում, իսկ նրա ուսումնասիրությունը՝ Հայագիտության գերակա ուղղություններից մեկը: Տարբեր ժամանակներում Հայկական սփյուռքի վերաբերյալ հրատարակվել են բարձրարժեք աշխատություններ, որոնք ելակետային են դարձել ոլորտին առնչվող հետազոտ ուսումնասիրությունների համար: Հայկական սփյուռքի տարբեր խնդիրներով զբաղվել են խոշորագույն գիտնականներ, որոնց ցանկանում ենք անդրադառնալ ստորև:

Գաղտնիք չէ, որ Հայոց եկեղեցին բացառիկ դերակատարություն է ունեցել մեր ժողովրդի կյանքում, ինչպես Հայրենիքում, այնպես էլ Սփյուռքում: Սփյուռքում եկեղեցու հայապահպան, ազգապահպան առաքելությանը, նրա բացառիկ դերին, նվիրապետական աթոռների և նրանց թեմերի գործունեությանը անդրադարձել է պրոֆեսոր Վ. Թունյանը:¹ Հայ գաղթավայրերի և Հայ սփյուռքի պատմության պարբերացումը իրակա-

¹ Տե՛ս **Тунян В. Г.**, Армянская Апостольская церковь за рубежом. Начало XXI в., Ереван, 2015, с. 31-32, 38, 43, 77-78.//Проблема Геноцида армян и Армянская Апостольская церковь в начале XXI в, Ակունք գիտական հոդվածների ժողովածու, Թիվ 1 (11), Երևան, 2015, էջ 5-18:

նացրել է Ա. Եղիազարյանը:¹ Է. Մինասյանը ուսումնասիրել է Հայաստանի երրորդ Հանրապետության հարաբերությունները Հայկական սփյուռքի հետ քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, գիտակրթական, տեղեկատվական, երիտասարդական, մարզական, հոգևոր և այլ ոլորտներում:²

Է. Մելքոնյանը անդրադարձել է Հայաստանի երրորդ հանրապետության և Սփյուռքի քաղաքական հարաբերություններին, լուսաբանել է Հայաստանի անկախացումից հետո Ավանդական կուսակցությունների՝ ՀՀ - ում հաստատվելու գործընթացը և դրա հետ կապված որոշակի դժվարությունները, վերլուծության է ենթարկել նաև Հայ առաքելական եկեղեցու վերամիավորմանը, Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընտրությանը վերաբերող հիմնահարցերը:³ Հայկական սփյուռքի մոդելը և այդ մոդելի տարբերությո՞ւս ապակետները ուրվագծել է Լ. Աբրահամյանը:⁴

Ուսումնասիրվել են նաև առանձին երկրների⁵, նույնիսկ առանձին քաղաքների հայկական համայնքներ, կան տարածաշրջանային ուսումնասիրություններ⁶, որոշ հեղինակներ անդրադարձել են Սփյուռքում առկա որևէ խնդրի և իրականացրել են այդ խնդրին առնչվող մասնավոր հետազոտություններ և այլն:

«Սփյուռք» հասկացությունը գոյություն ունի շատ վաղուց:⁷ Այն վերաբերում է հրեաների ցրմանը հեթանոսների մեջ բաբելոնյան աքսորից հետո (կամ հրեաների, ինչպես նաև հրեական համայնքների համախմբումն է Պաղեստինի կամ ներկայիս Իսրայելի սահմաններից դուրս):⁸ Ինչպես հաճախ պատահում է գիտության մեջ, «սփյուռք» տերմինը, ստեղծ-

¹ Տե՛ս **Եղիազարյան Ա.**, Հայ գաղթաշխարհի պատմության պարբերացման փորձ, Սփյուռքագիտություն, Տարեգիրք, Երևան, 2013, էջ 3-28: Հայ սփյուռքի պատմության պարբերացումը, էջ 33-51, http://www.armin.am/images/menus/1929/Arman_eghiazaryan.pdf

² Տե՛ս **Մինասյան Է.**, Հայաստանի երրորդ հանրապետության պատմություն, Երևան, 2013, էջ 378-409://Հայաստան – Սփյուռք կապերի հիմնական ուղղությունները, Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., Հայրենիք – Սփյուռք առնչությունները ՀՀ անկախության տարիներին (1991-2009թթ.), Ստեփանակերտ, 2010, էջ 9-43:

³ Տե՛ս **Մելքոնյան Է.**, Հայաստանի երրորդ հանրապետության և Սփյուռքի քաղաքական փոխհարաբերությունների հարցի շուրջ, Սփյուռքագիտություն, Տեսության և պատմության հարցեր, Տարեգիրք, Երևան, 2012, էջ 102-122:

⁴ Տե՛ս **Աբրահյան Լ.**, Армения и Армянская диаспора: расхождение и встреча, «21-й век», № 2, 2005, с. 137-155, http://www.noravank.am/upload/pdf/171_ru.pdf

⁵ Տե՛ս **Վերանյան Կ., Նահապետյան Հ., Միմալոբյան Ա., Ղանալանյան Տ.**, Հայ համայնքն ԱՄՆ – ում, Երևան, 2010, էջ 7-10://**Փաշայան Ա., Հարությունյան Լ.**, Սիրիայի հայ համայնքը. Արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, 2011, էջ 12-13, 36-38:

⁶ Տե՛ս **Ժամկոչյան Ա.**, Արևելյան Եվրոպայի հայ համայնքների խնդիրները, Երևան, 2011, էջ 177-178:

⁷ Տե՛ս **Милитарев А.**, О содержании термина “диаспора” и к выработке его определения, http://world.lib.ru/k/kim_german_nikolaewich/2035.shtml

⁸ Տե՛ս <https://www.britannica.com/topic/Diaspora-Judaism>

վելով հրեական հայտնի իրողությունները նկարագրելու համար, սկսեց վերաբերել այլ, քիչ թե շատ նման իրավիճակներին:¹

Սփյուռքերը էթնիկ պատկանելիության ձևեր են, որոնք ուսումնասիրվում են բազմաթիվ տեսանկյուններից:² Ներկայումս գրեթե չկան ժողովուրդներ, որոնք սփյուռքեր չունենան:³ Որտեղ ժամանակին եղել են ցրվածություններ, այժմ սփյուռք կա:⁴ Այսօր մասնագիտական գրականության մեջ սփյուռքը ներկայացվում է բարդ, բազմաշերտ, բազմաձև մի երևույթ, և չկան միանշանակ սահմանումներ սփյուռքի մասին:⁵ Սփյուռքի խնդիրների խոշորագույն ուսումնասիրող Խ. Թոլոլյանը նշում է, որ տարբեր ժամանակներում այդ տերմինը կիրառվել է ցույց տալու համար «արտագաղթողների», «աքսորյալների», «էլիտար միգրանտների», «ծաղկող առևտրական սփյուռքերի», «աղքատ աշխատանքային սփյուռքերի», «սահմանախախտ անդրազգային քոչվորների», «փախստական խմբերի», «հյուրաշխատող համայնքների», ինչպես նաև այլ հնարավոր էթնիկական խմբերի (էլ չենք խոսում «ճնշված փոքրամասնությունների» մասին):⁶ Խնդիրը կայանում է նրանում, որ բազմաթիվ գիտակարգեր (պատմություն, մշակութաբանություն, արվեստաբանություն, տնտեսագիտություն, միջազգային հարաբերություններ, քաղաքագիտություն, սոցիոլոգիա, լեզվաբանություն, գրականագիտություն և այլն) ուսումնասիրում են սփյուռքերի դերն ու նշանակությունը իրենց մասնագիտական ուղղություններից ելնելով: Դա է պատճառը, որ «սփյուռք» հասկացությունը, որը նախկինում գլխավորապես օգտագործվում էր նկարագրելու համար հրեաների, հույների, հայերի և աֆրիկացիների ցրումը իրենց հայրենի տարածքներից, այսօր բավականին հեռացել է նախկին կիրառումից և օգտագործվում

¹ Տե՛ս **Абрамян Л.**, Армения и Армянская диаспора: расхождение и встреча, «21-й век», № 2, 2005, с. 137, http://www.noravank.am/upload/pdf/171_ru.pdf

² Տե՛ս **Eliezer Ben-Rafael**, Diaspora, pp. 1-3, <http://www.sagepub.net/isa/resources/pdf/Diaspora.pdf>

³ Տե՛ս **Թորոսյան Տ., Սարգսյան Մ.**, Հայկական սփյուռքի հնարավորությունները և ազդեցությունը Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ - քաղաքական գործընթացների վրա, Երևան, 2017, էջ 6:

⁴ Տե՛ս **Tölölyan Kh.**, Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment, Diaspora: A Journal of Transnational Studies, Volume 5, Number 1, Spring, 1996, p. 3.

⁵ Տե՛ս էջ **Հակոբյան Հ.**, ՀՀ - Սփյուռք գործակցության զարգացման պետական քաղաքականության հիմնախնդիրները, Սփյուռքագիտություն Տեսության և պատմության հարցեր, Տարեգիրք, Երևան, 2012, էջ 12:

⁶ Տե՛ս **Tölölyan Kh.**, Armenian Diaspora Entry in Encyclopedia of Diasporas, pp. 36-37, https://www.academia.edu/28732471/Tololyan_Khachig_Armenian_Diaspora_Entry_in_Encyclopedia_of_Diasporas?fbclid=IwAR1jIGeg3YoIOZ8N0BcOIHBLXYcSG4H_vGtvG4k9wArY6Wc7RrG69u5q2W8, տե՛ս նաև **Tölölyan Kh.**, The Nation-State and its Others: In Lieu of a Preface, p. 4, <http://sites.middlebury.edu/nydiasporaworkshop/files/2011/04/D-1-1-1991-TololyanKhachig-nationStateanditsOthers-Preface.pdf>

ցույց տալու համար շատ էթնիկական և կրոնական խմբերի, ազգությունների:¹ Ըստ Ֆրանսիացի տեսաբան Ս. Դյուֆուայի՝ «Այն դարձել է հիմնարար հասկացություն միգրացիայի այնպիսի խմբեր նկարագրելու համար, ինչպիսիք են քաղաքական արտոյալները, գաղթական խմբերը, նրանց սերունդները»² և այլն:

Այսպիսով՝ ի՞նչ է սփյուռքը, մարդկային, կամ էթնիկական ո՞ր խումբը կարելի է անվանել սփյուռք: Յուրաքանչյուր գիտություն սկսվում է տերմինների սահմանումից:³ Քանի որ «սփյուռք» տերմինը չունի մեկ ընդհանուր, ընդունված սահմանում, հետևաբար առաջ է բերել հասկացության տարբեր սահմանումներ և մեկնաբանություններ:⁴ Ներկա աշխատանքի շրջանակներում նպատակահարմար ենք համարում անդրադառնալ դրանցից մի քանիսին:

Կոլորադոյի համալսարանի պրոֆեսոր Վիլիամ Սաֆրանը առաջարկում է սփյուռք հասկացությունը կիրառել այն փոքրամասնությունների նկատմամբ, որոնք ունեն հետևյալ բնութագրիչներից որևէ մեկը կամ մի քանիսը.

1. Նրանք, կամ նրանց նախնիները ցրվել են կոնկրետ բնօրրանից, այսինքն՝ կենտրոնից երկու կամ ավելի ծայրամասային կամ արտասահմանյան տարածքներ:

2. Նրանք պահպանում են կոլեկտիվ հիշողություն, տեսիլք, կամ միջ՝ իրենց սկզբնական հայրենիքի, նրա աշխարհագրական դիրքի, պատմության, ձեռքբերումների մասին:

3. Նրանք գտնում են, որ ամբողջությամբ չեն կարող ընդունվել ընդունող հասարակության կողմից և այդ պատճառով իրենց օտար և մեկուսացված են զգում:

4. Համարում են իրենց հայրենիքը իրենց իրական, իդեալական տունը և այն վայրը, որտեղ իրենք կամ իրենց սերունդները վերջնական արդյունքում վերադառնալու են (կամ պետք է վերադառնան), երբ համապատասխան պայմաններ կստեղծվեն:

¹ St' u Routledge Handbook of Diaspora Studies, Edited by **Cohen R.**, and **Fischer C.**, https://www.academia.edu/37483507/Routledge_Handbook_of_Diaspora_Studies?fbclid=IwAR1hxrQknWofWkLkqnKYHeY0JgeljID-LiplSnothIj00TQBcgdOd15kUjA

² St' u **Dufoix St.**, *Diasporas: historical and conceptual analysis*, p.1, https://forumdiaspora.sciencesconf.org/data/pages/Dufoix_Diaspora_EGHM_1.pdf

³ St' u **Обидина Ю. С.**, Концептуализация понятия “Диаспора” в современных научных исследованиях, с. 5, <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualizatsiya-ponyatiya-diaspora-v-sovremennyh-nauchnyh-issledovaniyah/viewer>

⁴ St' u **Dufoix St.**, *Diasporas: historical and conceptual analysis*, p. 7, https://forumdiaspora.sciencesconf.org/data/pages/Dufoix_Diaspora_EGHM_1.pdf

5. Նրանք գտնում են, որ հավաքականորեն պետք է նվիրված լինեն իրենց իրական հայրենիքի պահպանմանը կամ վերականգնմանը, նրա անվտանգությանն ու բարեկեցությանը:

6. Նրանք ինչ - որ կերպ կապված են այդ հայրենիքին, և իրենց էթնո-համայնքային գիտակցությունը և համերաշխությունը էականորեն որոշում է այդ հարաբերությունների գոյությունը:¹

Սփյուռքի մեկ այլ տեսաբան՝ Ռոբին Կոհենը, հղելով Վ. Սաֆրանին և նշելով, որ Սաֆրանի առաջարկած որոշ դրույթների հետ համաձայն է, իսկ որոշների հետ՝ ոչ, առաջարկում է սփյուռքի հետևյալ բնութագիրը.

1. Սփռումը բնօրրան հայրենիքից (հաճախ բռնի կերպով) երկու կամ ավելի օտար շրջաններ:

2. Մեկնում հայրենիքից՝ աշխատանքի որոնման, առևտրի կամ հատազագաղության շահեր հետապնդելու համար:

3. Կոլեկտիվ հիշողություն և առասպել հայրենիքի մասին՝ ներառյալ նրա տեղադրությունը, պատմությունը և նվաճումները:

4. Հարազատ օջախի իդեալականացում և կոլեկտիվ պարտավորվածություն՝ ուղղված նրա պահպանմանը, վերականգնմանը, անվտանգությանն ու ծաղկմանը, մինչև անգամ նրա ստեղծմանը:

5. Վերադարձի շարժման զարգացում, որը ստանում է կոլեկտիվ հավանություն:

6. Երկար ժամանակ պահպանված ուժեղ էթնիկ խմբային գիտակցություն՝ հիմնված ընդհանուր պատմության, կրոնի, ընդհանուր ճակատագրի առանձնահատկությունների վրա:

7. Բարդ հարաբերություններ ընդունող համայնքների հետ:

8. Համերաշխության զգացողություն այլ երկրներում ապրող իրենց էթնիկ խմբին պատկանող անդամների նկատմամբ:

9. Առանձին, բայց ստեղծագործական հարուստ կյանքով ապրելու հնարավորություն հյուրընկալող երկրներում, որտեղ առկա են բազմակարծությունը և հանդուրժողականությունը:²

Նա տալիս է նաև սփյուռքի տիպաբանությունը: Ըստ այդմ, առանձնացնում է սփյուռքերի հետևյալ տեսակները՝ զոհ, աշխատանքային, կայսերական, առևտրային, մշակութային:³

¹ Տե՛ս **Safran W.**, *Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return*, *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, Volume 1, Number 1, Spring, 1991, pp. 83 - <http://europeofdiasporas.eu/sites/default/files/posts/files/3.%20Safran%20Diasporas%20in%20Modern%20Society.pdf>

² Տե՛ս **Cohen R.**, *Diasporas and the State: from victims to challengers*, Published in *International Affairs* 72 (3), July, 1996, p. 8, <https://warwick.ac.uk/fac/soc/sociology/staff/cohenr/research/papers/diasporas.pdf>

³ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Cohen R.**, *Global Diasporas: An Introduction*, Revised second edition, London & New York: Routledge, 2008, p. 18.

Ռ. Կոհենը զոհ սփյուռքերի մեջ ներառում է հրեականը, աֆրիկյանը և հայկականը:¹ Նա նշում է, որ զոհ սփյուռքերի մասով քննարկվել են նաև իռլանդականը և պաղեստինյանը, բայց պետք է ժամանակ անցնի, որպեսզի հասկանանք՝ կվերադառնա՞ն արդյոք նրանք իրենց հայրենիք, կձուլվե՞ն, թե՞ կդառնան սփյուռք:² Աշխատանքային սփյուռքերի մեջ ներառում է հնդիկներին, կայսերական սփյուռքերի մեջ՝ բրիտանացիներին, առևտրային սփյուռքի մեջ՝ չինացիներին ու լիբանանցիներին, Կարիբյան կղզիների բնակիչներին գիտնականը անվանում է մշակութային սփյուռքեր:³ Հարկ է նշել, որ սփյուռքերի որոշակի տեսակներ առանձնացրել են նաև Արմսթրոնգը⁴, Շեֆֆերը⁵, Բատլերը⁶ և այլք:

Ինչպես տեսանք, Ռ. Կոհենը Հայկական սփյուռքը ներառել է զոհ սփյուռքի տեսակի մեջ: Կան գիտնականներ էլ, որոնք մատնանաշելով ջուղահայ վաճառականությանը և նրանց ստեղծած առևտրային համաշխարհային ցանցը՝ հայկական սփյուռքը անվանում են առևտրային: Ըստ մեզ՝ սկզբնական շրջանում հայկական սփյուռքը եղել է առևտրային, ձեռնարկատիրական սփյուռք, որը Օսմանյան կայսրության կողմից իրականացրած Հայոց ցեղասպանության արդյունքում սկսել է փոփոխության ենթարկվել և առևտրային սփյուռքից վերածվել է զոհ սփյուռքի:

Ռ. Բրուքերները առանձնացնում է Սփյուռքը բնութագրող երեք հիմնական չափանիշներ՝ 1/ սփռվածություն, 2/ կողմնորոշում դեպի հայրենիքը, 3/ սահմանային տարանջատում:⁷

Միհրան Դաբադը և Քրիստին Պլատտը, որպես սփյուռքի ընդհանուր մոդելի հիմք, առաջարկում են հետևյալ բնութագրերը՝ 1/ ցրում բռնության հետևանքով, 2/ որոշակի հյուրընկալող երկրներում երկկողմանի փոխշահավետ լարվածության ստեղծում ընդունող համայնքների և սփյուռքյան համայնքների առօրյա կյանքում (այստեղ հանդես է գալիս հայրենիքը՝ որպես երրորդ կողմին հղման դաշտ), 3/ օտարության վիճակի դրսևորում՝ որպես անխուսափելի ճակատագիր:⁸

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Առավել մանրամասն տե՛ս **Armstrong J. A.**, Mobilized and proletarian diasporas//American political science review., 1976, Vol. 70, №2, pp. 393 – 408.

⁵ Առավել մանրամասն տե՛ս **Шеффер Г.**, Диаспоры в мировой политике//Диаспоры. - М., 2003. - №1. - с. 162-184.

⁶ Առավել մանրամասն տե՛ս **Butler K.**, Defining Diaspora, Refining a Discourse, Diaspora 10 (2), 2001, pp. 189-219.

⁷ Առավել մանրամասն տե՛ս **Brubaker R.**, The ‘diaspora’ diaspora, Ethnic and Racial Studies Vol. 28, No. 1, January, 2005, pp. 5-6.

⁸ Տե՛ս **Dabag M., Platt K.**, Diaspora und das Kollektive Gedächtnis, Herausgegeben von Dabag M., Platt K., Identität in der Fremde, Bochum, 1993, S. 117.

Բատլերը նշում է, որ սփյուռքերը ուսումնասիրող գիտնականների մեծամասնությունը առանձնացնում է սփյուռքի երեք հիմնական առանձնահատկություն՝ 1/ պետք է ցրված լինի առնվազն երկու նպատակակետ, 2/ պետք է լինեն որոշակի հարաբերություններ իրական կամ երևակայական հայրենիքի հետ, 3/ պետք է լինի խմբային ինքնության զգացողություն:¹

Սփյուռքը սահմանել նաև Խաչիկ Թուրյանը, որը առանձնացրել է սփյուռքի հետևյալ առանձնահատկությունները.

1. Սփյուռքը ձևավորվում է հարկադրանքի հետևանքով:
2. Սփյուռքը արդյունք է խմբի հեռացման, որն արդեն իսկ ունի հստակ սահմանագատված ինքնություն:
3. Սփյուռքի համայնքները ակտիվորեն պահպանում են հավաքական հիշողությունը (դա նրանց ինքնության հիմնարար տարրն է):
4. Ինչպես մյուս էթնիկ խմբերը, սփյուռքերը պահպանում են իրենց համայնքային սահմանները կա մ սեփական ցանկությամբ, կա մ ընդունող երկրների իշխող մեծամասնության պնդմամբ, որոնք չեն ցանկանում ձուլել նրանց, կա մ այդ երկրուսի համադրությամբ:
5. Սփյուռքյան համայնքները ձգտում են կապ պահպանել միմյանց հետ (դա կրում է ինստիտուցիոնալ բնույթ):
6. Սփյուռքերը կապեր են հաստատում հայրենիքի հետ, իսկ հայրենիքի բացակայության դեպքում ցուցաբերում են հավաքական կամք և գաղափարական հավատարմություն հայրենիքի մասին առասպելի նկատմամբ:²

Իր երկար պատմության ընթացքում Հայկական սփյուռքը (պատմության մեջ երկրորդ հնագույնը) որոշակի պահի ցուցադրել է այս առանձնահատկություններից յուրաքանչյուրը:³

Վերոբերյալից պարզ է դառնում, որ շատ գիտնականներ տարբեր ժամանակներում փորձել են տալ սփյուռքի սահմանումը, փորձել են դասակարգել և տիպավորել սփյուռքերը, սակայն պետք է արձանագրել, որ դեռևս գոյություն չունի սփյուռքի ընդունված մեկ միասնական սահմանում: Այս իմաստով Խ. Թուրյանը իրավացիորեն նշում է. «Այս բոլոր պայմանները, որոնք կապված են սահմանման հետ, խնդրահարույց են, բայց անհրաժեշտ: Սփյուռքը սահմանելու յուրաքանչյուր փորձ այդպիսով ունի

¹ St' u **Butler K.**, Defining Diaspora, Refining a Discourse, Diaspora 10 (2), 2001, p. 192.

² St' u **Tölölyan Kh.**, Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment, Diaspora: A Journal of Transnational Studies, Volume 5, Number 1, Spring, 1996, pp. 12-14.

³ St' u **Tololyan Kh.**, Armenian Diaspora Entry in Encyclopedia of Diasporas, p. 37, https://www.academia.edu/28732471/Tololyan_Khachig_Armenian_Diaspora_Entry_in_Encyclopedia_of_Diasporas?fbclid=IwAR1jIGeg3YoIOZ8N0BcOIHBLXYcSG4H_vGtvG4k9wArY6Wc7RrG69u5q2W8

մի իմաստ, որը դուրս է գալիս կոնկրետ հարցից և ավելի ընդգրկուն բնույթ է կրում, նույնիսկ, եթե սահմանումը ինքնին որոշ չափով կամայական է»:¹

Հայոց պատմության առանձնահատկություններից մեկը հայ ժողովրդի մի հատվածի՝ իր էթնիկական տարածքից՝ հայրենիքից դուրս բնակվելն է:² Նրա աշխարհասփյուռ գոյությունը ուղիղ հետևանք է ցեղասպանության:³ Հարկ է նշել, որ ցեղասպանությունից շատ առաջ էլ աշխարհի բազմաթիվ երկրներում գոյություն ունեցել են հայկական ծաղկուն գաղթօջախներ, որտեղ դարեր շարունակ պահպանվել են հայ ինքնության այնպիսի կարևոր բաղադրիչներ, ինչպիսիք են՝ լեզուն, հավատը, մշակույթը, ընտանիքը: Հայրենիքից դուրս բնակվող մեր ազգակիցները իրենց բնակության վայրերում ստեղծել են գրչության կենտրոններ, տպագրել են գրքեր, քարտեզներ, լույս են ընծայել պարբերականներ, իրենց ջանքերը և ծրագրերն են ներդրել Հայաստանի ազատագրության գործին և այլն:

Հայոց լեզուն ունեցել է մի շարք բառեր և արտահայտություններ՝ ցրված համայնքների, միգրանտների և ընդհանրապես միգրացիայի հետ կապված զգացմունքային հասկացությունների ու կառուցվածքների մասին:⁴ Բացի «սփյուռքից» («diaspora»), ավելի ուշագրավ է «գաղութը» («gaghut») (ծագում է եբրայերեն «galut» բառից, որը նշանակում է «բնակավայր» կամ «գաղութ» հայրենիքից դուրս), այստեղից էլ «գաղթել» բայը, (գաղթական, գաղթաշխարհ բառացի՝ «գաղութ աշխարհ» կամ «սփյուռք»):⁵ Կան նաև այլ արտահայտություններ՝ «արտերկիր», որը հաճախ օգտագործվում է քաղաքական բառապաշարում, ավելի մշակութային՝ «ցրոնք», իսկ «ղարիբը» վերաբերում է գյուղացիներին, որոնք տեղափոխվում են քաղաքային շրջաններ՝ որպես աշխատողներ:⁶

Դարեր ի վեր հայ ժողովուրդը հեռացել է իր հայրենիքից: Նրա առանձին զանգվածներ տարբեր ժամանակներում, տարբեր պատճառներով պոկվել են մայր էթնոսից, հեռացել, տարածվել աշխարհի չորս ծագերով և ներկայումս գրեթե չկա որևէ երկիր, որտեղ հայեր չապրեն: Հայերի սփռումը աշխարհով մեկ ունի հազարամյակների պատմություն: Դա տե-

¹ Տե՛ս **Tölölyan Kh.**, Traditionelle Identität und politischer Radikalismus in der armenischen Diaspora, Herausgegeben von Dabag Mihran, Platt Kristin, Identität in der Fremde, Bochum, 1993, S. 198-199.

² Տե՛ս **Дятлов В., Мелконян Э.**, Армянская диаспора: очерки социокультурной типологии, Ереван, 2009, с. 36.

³ Տե՛ս Սփյուռքի հեռանկարները գլոբալացվող աշխարհում, էջ 22, <http://www.mindiaspora.am/res/Hratarakumner/2011/global-main.pdf>

⁴ Տե՛ս **Tölölyan Kh.**, Elites and Institutions in the Armenian Transnation, Diaspora: A Journal of Transnational Studies, Volume 9, Number 1, Spring, 2000, pp. 107-136.

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

դի է ունեցել մի շարք պատճառներով, որոնց թվում հիմնականը հարազատ տարածքներից նրա բռնավտարումն էր կամ բռնի ուժով վերաբնակեցումը ուրիշ երկրներում՝ Հայաստանը նվաճած այլազան ցեղախմբերի ձեռքով:¹ Եղել են նաև տնտեսական, առևտրական հանգամանքներ և ուրիշ, համեմատաբար խաղաղ շարժառիթներ:²

Սկզբնական շրջանում նրանք հայրենիքից հեռացել են գինվորական ծառայության և ուսումնառության նպատակներով: Պատմական ուշագրավ տեղեկություններ են պահպանվել հարևան գորաբանականների կազմում կովոդ հայկական գորամիավորումների և հին աշխարհի առաջատար գիտական կենտրոններում սովորող հայ ուսանողական խմբերի մասին:³

Հաջորդ հիշատակությունները արդեն վերաբերվում են բռնագաղթերին: Հայ բնակչության առաջին խոշոր զանգվածային բռնագաղթերը տեղի են ունեցել 3-րդ և 4-րդ դարերում, որոնք իրականացրել են Իրանում գահ բարձրացած Սասանյան արքաներ Արտաշիր 1-ը և Շապուհ 2-րդը,⁴ որի ժամանակ Իրան է գաղթեցվել մի քանի հարյուր հազար հայ:⁵ Պետականության կորստի և արաբների, իսկ հետո նաև սելջուկների արշավանքների շրջանում սկսվում է հայության արտագաղթը հայրենիքից:⁶

5-րդ դարից մինչև 13-րդ դարը հայերը գնում էին Բյուզանդիա: Մենք բյուզանդական արքունիքում տեսնում ենք աչքի ընկնող կառավարիչների, գիտնականների, դիվանագետների, բարձրաստիճան գինվորականների և, վերջիվերջո, ի դեմս Մակեդոնական կամ Հայկական դինաստիայի՝ ծագումով հայ կայսերի: Բյուզանդիայի հայ համայնքը մեծ դերակատարություն ուներ նաև գյուղատնտեսության, արհեստագործության, միջազգային առևտրի ասպարեզներում: Ժամանակի ընթացքում հայերի թիվը այնքան է մեծանում Կիլիկիայում, որ հայերը սկսում են մեծամասնություն կազմել այնտեղ և կարողանում են հայրենիքից դուրս ստեղծել պետականություն՝ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը:

¹ Տե՛ս **Դավաթյան Վ.**, Հայ սփյուռքի պատմություն, (համառոտ ակնարկ), Երևան, 2004, էջ 3:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Առավել մանրամասն տե՛ս **Աբրահամյան Ա. Գ.**, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ Ա, Երևան, 1964, էջ 17-26://**Նահապետյան Ռ.**, Հունական և հռոմեական անտիկ սկզբնաղբյուրների ազգագրական տեղեկությունները Հայաստանի և հայերի մասին, Երևան, 2018, էջ 33-38://Տե՛ս նաև <http://anthropology.ir/article/13859.html>

⁴ Ավելի մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, էջ 26-28:

⁵ Տե՛ս **Բայբուրդյան Վ.**, Իրանի հայ համայնքը. Արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, 2103, էջ 15:

⁶ Տե՛ս **Եղիազարյան Ա.**, Հայ գաղթաշխարհի պատմության պարբերացման փորձ, Սփյուռքագիտություն, Տարեգիրք, Երևան, 2013, էջ 16:

11-13-րդ դարերում հայերը բնակություն են հաստատում Ղրիմում:¹ Այնտեղ ստեղծում են հայկական ուրույն և միանգամայն տարբերվող մշակույթ: Ղրիմում աննախադեպ զարգացում է ապրել գիտությունը, արվեստը, ստեղծվել են գրչության կենտրոններ, ծաղկվել են ավետարաններ: Հետագայում այստեղից հայերը թափանցում են Կիևյան Ռուսիա, Տրանսիլվանիա, Լեհաստան և կարողանում են ստեղծել արևելքը արևմուտքին, հյուսիսը հարավին կապող առևտրական համայնքներ: Հարկ է նշել, որ այս առևտրական համայնքները հետագայում ընդարձակվեցին՝ ընդգրկելով նորանոր տարածքներ, հասնելով մինչև Կենտրոնական և Արևմտյան Եվրոպա:

Հայկական խոշոր գաղթօջախներից է եղել իրանահայ գաղթօջախը: Այն կազմավորվել է 17-րդ դարի սկզբին, պարսից արքա Շահ Աբաս Մեծի կողմից իրականացրած աննախադեպ բռնագաղթի արդյունքում, որի հետևանքով Արևելյան Հայաստանից մի քանի հարյուր հազար հայ է տեղափոխվել և բնակեցվել Պարսկաստանում՝ այնտեղ տնտեսությունը և միջազգային առևտուրը զարգացնելու նպատակներով: Շահն ամեն կերպ խրախուսում էր հայ վաճառականներին՝ զարկ տալու հում-մետաքսի արտահանությանը, այդ նպատակով հայտնաբերելու նոր շուկաներ և այլն:² Հարկ է նշել, որ հայ առևտրականները կարճ ժամանակահատվածում մեծ հաջողություններ արձանագրեցին: Շուրջ մեկ դար Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կատարվող առևտուրը իրականացրել են հայ վաճառականները:³ Նրանք ունեին իրենց մասնաճյուղերը Եվրոպայի բոլոր մեծ կենտրոններում՝ մասնավորապես Լիվորնոյում և Վենետիկում, առևտրական գործունեություն էին ծավալում Փարիզում, Ամստերդամում, Լոնդոնում:⁴ Մեծ էր հայ առևտրականների գործունեության աշխարհագրությունը, իսկ ապրանքաշրջանառությունը, կարելի է ասել, հասնում էր մի քանի միլիոնի: Հայ վաճառականները Եվրոպան կապեցին Օսյրագույն Արևելքի հետ:⁵ Նրանց առևտուրը ընդգրկում էր հետևյալ

¹ Տե՛ս **Փոքքեյան Խ. Ա.**, Հայ ազգագրություն, բանահյուսություն, նյութեր և ուսումնասիրություններ 2, Երևան, 1971, էջ 11://Ղրիմահայ համայնքի մասին առավել մանրամասն տե՛ս նաև **Փոքքեյան Խ. Ա.**, Ե՛րբ է կատարվել հայերի մուտքը Ղրիմ, էջ 105 – 117, [http://hpi.asj-oa.am/398/1/62-2\(105\).pdf](http://hpi.asj-oa.am/398/1/62-2(105).pdf): **Կորխմազյան Է.**, Ղրիմի հայ մանրանկարիչ Առաքելը, «Բանբեր Մատենադարանի», Համար 6, Երևան, 1962, էջ 321-322:

² Տե՛ս **Բայբուրդյան Վ.**, Իրանական մետաքսի համար պայքարի ազդեցությունը Մերձավոր ու Միջին Արևելքի միջազգային հարաբերությունների վրա և հայ առևտրական կապիտալը (XVII դարասկիզբ), «Պատմաբանասիրական հանդես», 2(211), Երևան, 2019, էջ 8:

³ Տե՛ս «Բազմավեպ», Օրագիր բնական, տնտեսական, եւ բանասիրական գիտելեաց, Աշխատասիրութիւն Մխիթարեան միաբանից, Հատոր առաջին, Վենետիկ, 1843, էջ 13:

⁴ Տե՛ս **Արքիմեան Հ.**, Նոր ջուղայեցի հայերուն առևտուրը ԺԷ դարուն, «Անահիտ»: Ազգային, գրական, գեղարվեստական հանդես, Փարիզ, 1908, № 1-4, էջ 33:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 35:

տարածքները՝ Իրան, Անդրկովկաս, Միջին Ասիա, Աֆղանստան, Հնդկաստան, Արաբիա, Հաբեշստան, Օսմանյան տերություն, Եվրոպա, անգամ հիշատակություն կա Նոր աշխարհի մասին (Ենգի Դունիա, այն է՝ Ամերիկա):¹ Փաստորեն, ամբողջ աշխարհի ցամաքային և ծովային առևտրի մենաշնորհը հայ վաճառականության ձեռքում էր: Նրանք ստեղծել էին առևտրական լայն ցանց, ինչի շնորհիվ կարողացել էին կապեր հաստատել հայրենիքից դուրս գտնվող գրեթե բոլոր հայկական գաղթօջախների հետ: Հայ ձեռնարկատերերը նաև ծանոթ են եղել համաշխարհային գիտության իրենց ժամանակի նվաճումներին, փորձել են այդ ամենը ներդնել հայկական համայնքներում, ինչն էլ նպաստել է նրանց շրջանում գիտելիքների և գաղափարների զարգացմանն ու տարածմանը, հայ ինքնության պահպանմանը: Հետաքրքրական է նաև նրանց ստեղծած «հետախուզական ցանցը»², եզակի երևույթ, որն իրենից ներկայացնում էր ուրույն փոստային առաքման համակարգ՝ տարբեր առևտրային գաղութների միջև: Հետագայում հայերը Իրանից տեղափոխվեցին Հնդկաստան³ և հաստատվեցին այնտեղ: Հնդկաստանում մենք տեսնում ենք հայ մտավորականների մի հրաշալի աստղաբույլ, որոնց շրջանում սկսում է վերելք ապրել հայ ազատագրական միտքը: Հենց այստեղ էր, որ հիմնադրվեց Մադրասի նշանավոր խմբակը, տպագրվեց «Ռոդայթ փառացը», հայկական առաջին պարբերական «Ազդարարը»:

Հայկական ծաղկուն գաղթօջախներից էր նաև Ռուսաստանի հայկական գաղթօջախը՝ իր համայնքային ենթակառուցվածքներով, դպրոցներով, թատրոնով, «Հյուսիսափայլով»⁴, «Լազարյան» ճեմարանով⁵:

Ինչպես վերը նշվեց, աշխարհի շատ երկրներում գոյություն են ունեցել հայկական գաղթավայրեր: Չնայած գաղթավայրերի առկայությանը, հայ ժողովրդի մեծագույն մասը մշտապես բնակվել է հայրենիքում: Բացի դրանից, արտերկրում բնակվող մեր հայրենակիցները կապ են պահպանել ինչպես մայր հայրենիքի, այնպես էլ տարբեր համայնքներում բնակ-

¹ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ս.**, Հայ առևտրական կապիտալն իբրև «աշխարհ - տնտեսություն» և արդյունաբերական դարաշրջանի մարտահրավերները, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, թիվ 1 (57), հունվար-մարտ, Թ (ԺԵ) տարի, 2017, էջ 58, <http://ysu.am/files/ARMENIAN-TRADE.pdf>

² Ավելի մանրամասն տե՛ս **Ասլանյան Ս.**, Հնդկահայ վաճառականության պատմությունից, (XVIII դ. սկիզբ), էջ 259-263, [http://hpj.asj-oa.am/1462/1/2006-1\(254\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/1462/1/2006-1(254).pdf)

³ Հնդկաստանի հայ համայնքի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Հայ սփյուռք հանրագիտարան, Երևան, 2003, էջ 357-366:

⁴ Տե՛ս Հայ սփյուռք հանրագիտարան, Երևան, 2003, էջ 500: // Տե՛ս նաև **Բրուսյան Ա.**, Կրթության և դաստիարակության դերի արժևորումը «Հյուսիսափայլ» ամսագրում, էջ 75, - http://ysu.am/files/0_6A_Brutyanyan.pdf

⁵ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Բարխուդարյան Վ. Բ., Ալեքսանյան Հ. Ս.**, Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների պատմություն, Երևան, 2015, էջ 171-180:

վող իրենց հայրենակիցների հետ: Նրանք նաև հնարավորություն են ունեցել, ցանկության դեպքում, վերադառնալ իրենց նախնայաց երկիրը: Հարկ է նշել, որ 19-րդ դարավերջին և 20-րդ դարասկզբին տեղի ունեցան մի շարք աշխարհաքաղաքական իրադարձություններ, որոնք անմիջական ազդեցություն ունեցան հայ ժողովրդի հետագա ճակատագրում և ձևավորեցին նրա ներկայիս տարածման պատմա-աշխարհագրական քարտեզը:

Այսպիսով՝ Օսմանյան կայսրության սուլթանական կառավարությունը, հետագայում նրա իրավահաջորդներ երիտթուրքերը և քեմալականները 1894 մինչև 1922թթ. ընկած ժամանակահատվածում կազմակերպեցին և իրագործեցին հայերի զանգվածային ոչնչացումը, ունեզրկումը, տեղահանությունը: Այն իր գագաթնակետին հասավ հատկապես Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում: Պատերազմի տարիներին, օգտվելով ռազմական իրադրությունից, իթթիհադականները ձեռնարկեցին Հայկական հարցի լուծմանը՝ հայերի տոտալ ոչնչացման ճանապարհով՝ և արևմտահայությունը ոչնչացվեց վանդալիզմի բոլոր օրենքներով:² Նրանք իրենց ցեղասպան քաղաքականությունը շարունակեցին նաև Կիլիկիայում և Արևելյան Հայաստանում: Ցեղասպանության արդյունքում հայությունը ոչ միայն կորցրեց իր պատմական հայրենիքը, այլև՝ հետագայում նաև այնտեղ վերադառնալու իրավունքը, սփռվեց աշխարհով մեկ: Այդ ժամանակներից գաղթաշխարհը սկսեց կերպափոխվել (տրանսֆորմացվել)՝ գաղթավայրային իրականությունից անցում կատարելով դեպի աշխարհայացքային և կազմակերպական առումներով որակապես տարբերվող նոր մակարդակ՝ «սփյուռքյան ձևաչափ»³ և, աստիճանաբար, հայրենիքից դուրս ապրող հայերի համար սկսեց գործածվել «սփյուռք» եզրը:

Ամփոփելով կարելի է նշել, որ շատ գիտնականներ տարբեր ժամանակներում փորձել են տալ «սփյուռքի» սահմանումը, փորձել են դասակարգել և տիպավորել սփյուռքերը, բայց հանուն ճշմարտության պետք է արձանագրել, որ դեռևս գոյություն չունի սփյուռքի ընդունված մեկ միասնական սահմանում: Հայերը վաղնջական ժամանակներից հեռացել են իրենց պատմական հայրենիքից: Դրանք տեղի են ունեցել մի շարք պատճառներով՝ պատերազմներ, պետականության կորուստ, վաչկատուն ցեղերի ասպատակություններ և այլն: Նրանք հաստատվել են աշխարհի տարբեր երկրներում, որտեղ դարեր շարունակ պահպանել են հայ ինք-

¹ Տե՛ս **Բայբուրդյան Վ.**, Օսմանյան կայսրության պատմություն, Երևան, 2011, էջ 654:

² Տե՛ս **Կիրակոսյան Ջ.**, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (1915թ.-ից մինչև մեր օրերը), գիրք երկրորդ, Երևան, 1988, էջ 9:

³ Տե՛ս **Շղիազարյան Ա., Անանյան Մ., Հովհաննիսյան Ա., Հովհաննիսյան Է., Հովսեփյան Մ., Վարդանյան Հ.**, Հայրենիք - Սփյուռք հարաբերությունները 1918 թվականից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2017, էջ 10:

նության այնպիսի բաղադրիչներ, ինչպիսիք են՝ լեզուն, հավատը, մշակույթը, ընտանիքը: Մեր հայրենակիցների կեցության այս ձևի համար կիրառվել է «գաղթավայր» հասկացությունը: Հայերի պարագայում «սփյուռք» եզրը սկսել է գործածվել (ոչ միանգամից, այլ՝ աստիճանաբար) Օսմանյան կայսրության կողմից իրականացրած Հայոց ցեղասպանությունից հետո, երբ հարյուր հազարավոր հայեր ստիպված են եղել հեռանալ իրենց պատմական բնօրրանից և ապաստան գտնել այլ երկրներում, ապրել, արարել օտար հողում՝ երբևէ հայրենիք վերադառնալու անհույս փափագով:

Майрануш Погосян, Процесс формирования Армянской диаспоры - В статье рассматриваются понятие “Диаспора” и ряд теорий, связанных с этим понятием, в контексте которого рассматриваются некоторые особенности Армянской диаспоры, а также дается краткое описание её возникновения.

В разное время многие ученые пытались определить понятие “Диаспора”, стремились классифицировать Диаспоры, но, следует отметить, что до сих пор не существует общепринятое определение “Диаспор”.

Армяне мигрировали из исторической родины с древних времен. Это обуславливалось рядом причин: войны, потеря государственности, налеты кочевых племен и т.д. Они обосновались в разных странах мира, где на протяжении веков сохраняли такие компоненты армянской идентичности, как язык, вера, культура и семья. В данном случае использовалось понятие “колония”.

В случае с армянами термин “Диаспора” начал использоваться (не сразу, а постепенно) после Геноцида армян, совершенного Османской империей, когда сотни тысяч армян были вынуждены покинуть свою историческую родину и искать убежища в других странах, жить и создавать на чужбине с искренним желанием когда-либо вернуться на родину.

Mayranush Poghosyan, The process of formation of the Armenian Diaspora - The article discusses the concept of “Diaspora” and a number of theories related to that concept, in the context of which some features of the Armenian Diaspora are examined, and a brief description of the emergence of the Armenian Diaspora is given.

Many scholars, at various times, have attempted to define and classify the “Diaspora”, but it should be noted, that a common definition of the Diaspora does not exist yet.

Armenians have left their historical homeland since ancient times. This happened for a number of reasons: wars, loss of statehood, raids of the nomadic tribe, etc.

They have settled in various countries around the world, where they could preserve components of the Armenian identity such as language, faith, culture, family for centuries. The term “colony” has been applied to this form of living of our compatriots.

In the case of Armenians, the term “Diaspora” began to be used (not immediately, but gradually) after the Armenian Genocide perpetrated by the Ottoman Empire, when hundreds of thousands of Armenians were forced to leave their historical homeland and seek refuge in other countries, to live, to create on foreign soil, with a sincere desire to ever return to their homeland.

**Տ. ԽՈՐԵՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄՈՒՐԱԴԵԿՅԱՆԻ՝
ԵՐԵՎԱՆԻ ՓՈԽԹԵՄԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ՇՐՋԱՆԸ.
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ
ՏԱՐԻՆԵՐ (1920 - 1924 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)**

ՔԱՆԱՔԱՐԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

Բանալի բառեր - Տ. Խորեն Արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյան, Երևանի փոխթեմակալություն, խորհրդային իշխանություն, եկեղեցական գույք, «Ազատ եկեղեցական եղբայրություն», բանակցություններ, Գերագույն հոգևոր խորհուրդ:

Տ. Խորեն Արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանի Երևանի փոխթեմակալության վերջին շրջանը համընկավ խորհրդային իշխանության հաստատման տարիների (1920-1924 թթ.) հետ, երբ եկեղեցին պետության կողմից մղվեց հետին պլան և տարվում էր այն լուծարելու հետևողական քաղաքականություն:

Այսուհետև Տ. Խորեն Արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանի հիմնական խնդիրը դարձավ հոգևոր գործունեությունից զատ զբաղվել նաև հասարակական գործունեությամբ՝ դառնալով կաթողիկոսի նվիրակը պետական մարմինների հետ բանակցություններում՝ փորձելով անել հնարավորինս ի շահ եկեղեցու իրավունքների, գույքի և սեփականության պաշտպանության:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև կնքված համաձայնագրով Հայաստանը հայտարարվեց խորհրդային:

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումն ուղեկցվում էր, այսպես կոչված, հակահեղափոխական տարրերի, այդ թվում, Հայ առաքելական եկեղեցու և հոգևոր դասի դեմ համակարգված պայքարով: Խորհրդային իշխանությունները, չմոռանալով դեռևս 1920 թ. Մայիսյան ապստամբության ժամանակ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Ե Մուրենյանցի կոչն ընդդեմ ապստամբության կազմակերպիչների¹, եկեղեցուն դիտում էին որպես Հայաստանի սահմանադրական կառավարման համակարգի պաշտպանի և նախկին դաշնակցական կառավարության անդամների համախոհի դերում: Այս մտայնությունը պատահական իրողություն չէր, քանի որ ՀՀ դեկավար գործիչների մեջ զգալի թիվ էին կազ-

¹ Տե՛ս Ս. Ստեփանյանց, Հայ առաքելական եկեղեցին ստալինյան բռնապետության օրոք, Երևան, 1994, էջ 4-5:

մում Էջմիածնի Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի նախկին սաներն ու ուսուցիչները: Հետևաբար խորհրդային իշխանությունները փորձում էին ձեռնարկել բոլոր հնարավոր միջոցները Հայ առաքելական եկեղեցին կազմալուծելու և քայքայելու համար:

Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները, եկեղեցու դեմ պայքարի հարցում աչքի առաջ ունենալով ռուս բոլշևիկների հարուստ փորձը, սկսեցին գործել ոչ պակաս դաժան՝ մեկը մյուսի հետևից կենսագործելով այն նույն դեկրետներն ու որոշումները, որոնք արդեն լայն տարածում էին ստացել Խորհրդային Ռուսաստանում: Աստիճանաբար իշխանությունը եկեղեցուն զրկեց բոլոր արտոնություններից՝ հուղարկավորության, ամուսնության, ամուսնալուծության, ծննդի վավերացման իրավասություններից¹, եկեղեցին անջատվեց պետությունից, իրավաբանորեն դադարեց ֆիզիկական անձ համարվելուց և զրկվեց սեփականության իրավունքից:

1920 թ. դեկտեմբերի 17-ին Հայաստանի հեղկոմի կողմից նոր ընդունված դեկրետով ավելի են սահմանափակվում եկեղեցու իրավունքներն ու արտոնությունները: Դեկրետում մասնավորապես ասված էր, որ Խորհրդային Հայաստանում գտնվող բոլոր ազգությունների մշակութային, կրթական հիմնարկությունները (դպրոցները, հնագիտական և ազգագրական թանգարանները, մատենադարաններն ու տպարանները) իրենց ամբողջ շարժական և անշարժ գույքով համարվում են պետական սեփականություն և փոխանցվում են Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատի տնօրինությանը²: Այս դեկրետով եկեղեցու իրավասության շրջանակներից դուրս եկավ նաև կրթության գործառույթը՝ դպրոցը անջատվեց եկեղեցուց:

Այսպիսով, սկսվեց Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հարակից շինությունների և նրա հաստատությունների բռնագրավումների շղթան:

Դեկտեմբերի 18-ին առանց ցուցակագրության բռնագրավվում է Սբ. Էջմիածնի ճեմարանը: Դեկտեմբերի 21-ին Սբ. Էջմիածին է մտնում Էջմիածնի մշակութակրթական հաստատությունների կոմիսար Լ. Լիսիցյանը և իր հսկողության տակ վերցնում Մայր Աթոռի մատենադարանը, տպարանը, Մայր տաճարի հարավային և հյուսիսային խորանները³:

Դեկտեմբերի 23-ին Երևանի փոխթեմակալ Ս. Խորեն և Ս. Գևորգ սրբազանները Կաթողիկոսի հանձնարարությամբ հանդիպում են Հայաստանի խորհրդային կառավարության անդամների հետ: Հոգևորականնե-

¹ Казарян А. Т., Римский С. В., Журавский А. В. Атеизм // Православная энциклопедия.- М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2001, Т. III., с. 660 - 675. - 752 с..

² ՀՄԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու, պր. 1 (1920 թ. նոյեմբերի 29 - 1921 թ. փետրվարի 18), Էջմիածին, 1921, էջ 16-17:

³ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, Գիրք Բ, թիվ 74, էջ 146:

րի հիմնական նպատակն էր թույլտվություն ստանալ և բացել Մայր տաճարի հյուսիսային խորանը, որը ժամանակին ծառայում էր որպես եկեղեցական թանգարան՝ ներկայացնելով Արևմտյան Հայաստանից բերված եկեղեցական իրերը: Բանակցությունից հետո՝ դեկտեմբերի 27-ին, կոմիսար Լ. Լիսիցյանը վերցնում է հյուսիսային խորանի վրա դրված կնիքը և վերացնում արգելքը¹:

Խորհրդային իշխանությունները, չսահմանափակվելով Մայր Աթոռին պատկանող տպարանը, մատենադարանը իրենց հսկողության տակ վերցնելով, շուտով բռնագրավում են Մայր Աթոռի հանրակացարանը, տաճարի հարավային խորանը, էլեկտրակայանը, էլեկտրադաշտը, բաղնիքը, հյուրանոցը, քարաշեն սեղանատունը, ագարակը, գինետունը, ընդդեմի շտեմարանը, տախտակի և աղի պահեստները, դեղատունը, Հռիփսիմեի վանքն իր գույքով²:

Փետրվարի 1-ին իշխանությունները պահանջում են Հայրապետից հանձնել նաև վանքում պահվող թանկարժեք իրերն (ոսկեդեն, արծաթեդեն, թանկարժեք քարեր, տնայնագործական ու գեղարվեստական և այլ իրեր) ու կահկարասին³:

Իշխանությունների կողմից բռնագրավվեցին և պետականացվեցին ոչ միայն Մայր Աթոռի, այլ նաև թեմական առաջնորդարանների գույքն ու շինությունները:

1921 թ. փետրվարի 7-ին Երևանի փոխթեմակալ Տ. Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանը, չընդունելով բոլշևիկների կողմից եկեղեցու հանդեպ կիրառվող ապօրինությունները, Խորհրդային Հայաստանի ներքին գործերի ժողկոմ Ս. Կապյանին գրում է. «Ներքին գործոց կոմիսարի կարգադրությամբ քաղաքացիական ակտերի վաւերացման բաժնի վարիչը ամսոյ 3-ին կնքեց բոլոր սենեակներն ու գործերը, նաև թեմական ատենիս սենեակը, իսկ 5-ին բաց անելով ատենիս գանձարկղը գրաւեց մօտ մի միլիոն չորս հարիւր քառասուն և երկու հազար ռուբլի, որով հոգացում էր ատենիս ծառայողների և պաշտօնեւորեւան ռոճիկները և հոգևոր կազմակերպութեան այլ և այլ ծախքերը:

Ատենս խնդրում է Ձեզ ըստ կարելոյն փութով կարգադրութիւն անել և հետևանքի մասին տեղեկացնել ատենիս»⁴:

Հայաստանում խորհրդային իշխանությունները իրենց գործողությունները մեծ մասամբ համաձայնեցնում էին Խորհրդային Ռուսաստանի բոլշևիկյան վերադասի կողմից մշակված ծրագրին, ըստ որի Հայ առաքե-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 146-147:

³ Նույն տեղում, էջ 147-148:

⁴ Նույն տեղում, թիվ 65, էջ 119-121:

լական եկեղեցին դիտվում էր որպես բուրժուական հասարակարգի մնացուկ, խոչընդոտ պրոլետարական շարժման տարածման համար: Այդ պատճառով չսահմանափակվելով միայն եկեղեցական գույքի բռնագրավմամբ՝ նրանք շարունակեցին իրենց քայքայիչ գործողությունները՝ ձերբակալելով ու բանտարկելով ինչպես նախկին կառավարության անդամներին, հրամանատարական կազմին, այնպես էլ հոգևորականներին՝ նրանց մեղադրելով հակապետական գործողությունների մեջ:

Անհանգստացած Երևանի փոխթեմակալ Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանը պարբերաբար գրություններ էր ուղարկում իշխանություններին՝ խնդրելով ազատել ձերբակալված հոգևորականներին: Արքեպիսկոպոսի արտաքին գործերի կոմիսար Ասքանազ Մռավյանին ուղղած գրություններից մեկում, կապված եպիսկոպոս Երվանդ Բերդանյանի ձերբակալության հետ, կարդում ենք. «Ընդունելով, որ պատահած դեպքը թիվմացութիւն է, յարգյաբար խնդրում եմ կարգադրել հեռագրով, որ բանտարկուած եպիսկոպոսը ազատուի, և իրաւունք ստանայ մեկնելու իր պաշտօնատեղին:...Որպէս ծանօթութիւն պարտք եմ համարում յայտնելու, որ Երուանդ եպիսկոպոսը մի քանի անգամ ներկայացել է արտաքին գործոց կոմիսարի օգնական Պետրոսեանին, որը թէ անձամբ ծանօթ է եպիսկոպոսի հետ և թէ նրա մեկնելու թոյլտուրեան պայմանների հետ»¹:

Իշխանությունները ոչ միայն չէին արձագանքում արքեպիսկոպոսի նամակներին, այլև օրեցօր ավելացնում էին ձերբակալված հոգևորականների թիվը:

Խորհրդային իշխանությունների վարած ներքին քաղաքականությունն ուժեղ դժգոհություն առաջացրեց հասարակության մեջ: Դրությունը դառնում էր պայթուկավտանգ: 1921 թ. փետրվարին Խորհրդային Հայաստանում բռնկվեց ապստամբություն ընդդեմ տիրող իշխանությունների և նրանց վարած քաղաքականության²: Փետրվարի 17-ին ապստամբության գլուխ անցած դաշնակցական ջոկատները գրավեցին Էջմիածինը³: Փետրվարի 18-ին ապստամբները գրավեցին մայրաքաղաք Երևանը և ստեղծե-

¹ Գ. Ավագյան, Նահատակ Հայրապետը, Էջմիածին, 2008, էջ 80, Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, Գիրք Բ, թիվ 67, էջ 122:

² 1921 թ. փետրվարի 12-ին Կոտայքի շրջանի 6 գյուղերում դաշնակցականները գրավեցին իշխանությունը, իսկ հաջորդ օրը ՀՅԴ Հայաստանի կոմիտեյի նախաձեռնությամբ տեղի ունեցավ խորհրդակցություն: Խորհրդակցության արդյունքում որոշում կայացվեց ապստամբությունը սկսել փետրվարի 16-ի լույս 17-ի գիշերը՝ ժամը 3-ին: *Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք I, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), Երևան, 2010, էջ 300:*

³ Հ. Մուքիսյան, նշվ. հոդ., էջ 100:

ցին «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն»՝ Հայաստանի Հանրապետության վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացյանի ղեկավարությամբ¹:

Դաշնակների կողմից իշխանությունը վերագրավելուց հետո Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցը հույս ուներ, որ նոր իշխանությունները Մայր Աթոռին կվերադարձնեն բոլշևիկների կողմից բռնագրավված վանքապատկան հաստատությունները և գույքը: Փետրվարի 19-ին Կաթողիկոսը Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանին լիազորում է հանդիպել Ս. Վրացյանին, որ նոր կառավարությունը Մայր Աթոռի իր վերահսկողության տակ գտնվող հաստատությունները և գույքը վերադարձնի Հայրապետի տիրապետությանը: Հանդիպման ընթացքում Վրացյանը պատասխանում է, որ Մայր Աթոռի բոլոր հաստատությունները, Հայրապետի ցանկության համաձայն, կվերադարձվեն վանքին միայն հարկավոր ձևականությունները կատարելուց հետո²:

Փետրվարի 28-ին Հայրապետական դիվանը Խորեն Մուրադբեկյանին տեղեկացնում է՝ որ «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն» դեռ չի բավարարել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խնդրանքը: Խորեն արքեպիսկոպոսն ի պատասխան գրում է, որ մի քանի անգամ տեսակցություններ է ունեցել «Փրկության կոմիտեի» նախագահ Վրացյանի հետ, ով ամեն անգամ խնդրում է սպասել, մինչև քաղաքացիական պատերազմը կավարտվի՝ աւելով, որ կոմիտեն այդպիսի խնդիրներով զբաղվելու ժամանակ չունի³:

Մարտի 21-ին Խորեն արքեպիսկոպոսը և Հայրապետական դիվանի պետ Կորյուն եպիսկոպոսը նույն խնդրով նորից են հանդիպում Ս. Վրացյանի հետ: Վրացյանը բանազնացներին պատասխանում է, որ նախ երկիրը պետք է մաքրել բոլշևիկներից, կայունացնել իրավիճակը և կազմել նոր կառավարություն, որն էլ լուծում կտա բոլոր խնդիրներին: Մուրադբեկյանը, Վրացյանին ընդհատելով, նկատում է. «...եթե Փրկութեան կոմիտեն բացի ֆրոնտից այլ խնդիրներով չի զբաղում, հապա ինչպես բացատրել նոր կարգադրութիւնը Էջմիածնի ինստիտուտի պահպանութեան եւ նոր կոմիսար նշանակելու մասին»⁴: Վրացյանը նշում է, որ ելնելով վերջին քաղաքական անցուղարձերից՝ ժողովուրդը փոխվել է իր հայացքներում և եթե «Փրկության կոմիտեն» անմիջապես վերջ տա եղած որոշ կարգերին, կարող է դժգոհություն առաջացնել հասարակության շրջանում:

Մուրադբեկյանն ի պատասխան նշում է, որ ժողովուրդի շրջանում ավելի շատ է նրանց թիվը, որոնք դժգոհ են «Փրկութեան կոմիտեից», որն

¹ Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք I, էջ 302:

² Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, Գիրք Բ, թիվ 74, էջ 131:

³ Նույն տեղում:

⁴ «Էջմիածին», ԺԱ-2010, (Հ. Սուքիասյան, Խորեն արք. Մուրադբեկյանի երկու զեկուցագրերը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցին), էջ 114:

էլ ցանկանում պահպանել Էջմիածնի հաստատությունների նկատմամբ բոլշևիկների ընդունած որոշումները¹:

Տ. Խորեն արքեպիսկոպոսի և Ս. Վրացյանի հանդիպումներից պարզ է դառնում, որ «Փրկության կոմիտեն» չի արդարացնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հույսերը եկեղեցապատկան շինությունները և գույքը վերադարձնելու հարցում, բացի դրանից՝ Երևանի փոխթեմակալի համար արդեն պարզ էր, որ «Փրկության կոմիտեն» ելնելով տիրող իրողությունից, չի պատրաստվում հետ վերադարձնել վանքապատկան գույքն ու հողերը:

1921 թ. ապրիլի 2-ին բոլշևիկները մտնում են Երևան և ճնշում Փետրվարյան ապստամբությունը: Ինչպես Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանն է նշում. «Հայաստանը մաքրեցին դաշնակցականներից և վերջ տուին հազարաւոր նոր կեանքեր արժեցող անբովանդակ, անմիտ աւանտիրային»²:

Փետրվարյան անցուդարձերը ստիպեցին Հայ առաքելական եկեղեցու հոգևոր սպասավորներին, ի շահ եկեղեցու և հավատացյալ հոտի իրավունքների պաշտպանության, փոխել իրենց դիրքորոշումը խորհրդային իշխանության հանդեպ, հարմարվել տիրող վարչակարգին՝ եկեղեցիպետություն հարաբերությունները դնելով նոր հիմքերի վրա:

1921 թ. ապրիլի 16-ին Տ. Խորեն արքեպիսկոպոսը և Տ. Մատթեոս եպիսկոպոսը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի անունից, եկեղեցապատկան գույքի հարցով, հանդիպում են Խորհրդային Հայաստանի հեղկոմի նախագահ Ս. Կապանին³: Հանդիպմանը ներկա էին արտաքին գործերի կոմիսար Ասքանազ Մռավյանը, զինվորական գործերի կոմիսար Ավիս Նուրիջանյանը, Վաղարշապատի հեղկոմի նախագահ Արամայիս Շահգեղյանը: Հանդիպման ընթացքում բանագնացները ներկայացնում են Էջմիածնի դերն ու նշանակությունը հայ ժողովրդի կրթամշակութային կյանքում, ապա կանգ առնելով ոչ վաղ անցյալում տեղի ունեցած բռնագրավումների և ապօրինությունների վրա՝ ներկայացնում են հետևյալ պահանջները.

1. Վերադարձնել բոլոր գրաված հաստատությունները (ճեմարան, մատենադարան, թանգարան, տպարան, էլեկտրակայան և այլն):

2. Թողնել վանքի վերահսկողության տակ այն բոլոր վարելահողերը, այգիները, արոտավայրերը, խոտհարքները, որոնք Մայր Աթոռը շահագործել է իր տնտեսության և կրթագիտական հաստատությունները պահպանելու համար:

3. Թույլ տալ բացել հոգևոր բարձրագույն դպրոցը և նրա պահպանության համար հող հատկացնել:

¹ Նույն տեղում, էջ 114-115:

² Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, Գիրք Բ, թիվ 74, էջ 132:

³ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 57, ց. 5, գ. 93, թթ. 24-25:

Հեղկոմի նախագահն ուշադրությամբ լսելով՝ պատասխանում է, որ պահանջները շատ ծանրակշիռ են, և անկարող է բոլոր հարցերին լուծում տալ, բոլոր հարցերը կքննվեն հեղկոմի առաջիկա նիստերում: Հեղկոմի նախագահն ակնարկում է նաև, որ Փետրվարյան ապստամբության օրերին միաբանությունն ու Հայրապետը չեզոք չեն գտնվել և նույնիսկ խաչ ու խաչվառով են դիմավորել դաշնակներին:

Կասյանի ակնարկը բանագնացների կողմից հերքվում է՝ բացատրությամբ, որ Հայրապետն ընդամենը քաղաքացիական կռիվների ընթացքում մահացածների հանդեպ հոգևորականի իր բարոյական պարտքն է կատարել՝ իրականացնելով հավատացյալների թաղման արարողությունը¹: Հիանդիպումը ևս մեկ անգամ ցույց տվեց, որ Փետրվարյան ապստամբությունը Հայ առաքելական եկեղեցու համար հերթական փշալարը դարձավ, որն ավելի սեղմվեց խորհրդային իշխանության կառավարման հետագա տարիներին:

1921 թ. ապրիլի 19-ին Տ. Խորեն արքեպիսկոպոսը և Տ. Մատթեոս եպիսկոպոսը պաշտոնական գրություն են ներկայացնում հողագործության ժողովրդասարի տեղակալ Ստ. Կամսարականին՝ խնդրելով Մայր Աթոռին վերադարձնել վանքապատկան հողերն ու այգիները²: Գրությունը ստանալուց հետո հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանը որոշում է էջմիածնի հողերի բռնագրավումը ժամանակավորապես դադարեցնել, մինչև կենտրոնական հեղկոմի վերջնական որոշումը³, սակայն այդ ընթացքում հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանը հեռանում է իր պաշտոնից, նոր նախագահ է ընտրվում Ալեքսանդր Մյասնիկյանը: Մյասնիկյանի՝ մինչև Երևան ժամանումը հեղկոմի նախագահի պարտականությունները կատարում էր Պողոս Մակինցյանը: Փոխվեց նաև գյուղատնտեսության կոմիսարը: Վերադասավորումների պատճառով Երևանի փոխթեմակալի և Մատթեոս եպիսկոպոսի գրավոր և բանավոր բոլոր դիմումների պատասխանները ուշանում էին, քանի որ դրանք վերաքննության պիտի ենթարկվեին:

1921 թ. մայիսի 3-ին Թիֆլիսից Երևան է գալիս Գևորգ եպիսկոպոս Չորեքյանը և անմիջապես հանդիպում Երևանի փոխթեմակալ Խորեն արքեպիսկոպոսի հետ: Նրանք, քննարկելով ստեղծված իրավիճակը, որոշում են հանդիպումներ ունենալ Ալեքսանդր Մյասնիկյանի, Պողոս Մակինցյանի, Աշոտ Հովհաննիսյանի հետ: Մայիսի 5-ին նրանք այցելում են Ա. Հովհաննիսյանին, որը, կարևորելով էջմիածնի դերն ու նշանակությունը հայ ժողովրդի ճակատագրում, խոստանում է հնարավորինս անել ա-

¹ Նույն տեղում:

² Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, Գիրք Բ, թիվ 68, էջ 123-124:

³ Նույն տեղում, թիվ 74, էջ 133:

մեն ինչ և ապահովել Մայր Աթոռի միաբանների կեցության նվազագույն պայմանները¹:

Մայիսի 7-ին բանագնացները գրությամբ դիմում են Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին՝ խնդրելով լայն լիազորություններ՝ հետագայում իշխանությունների հետ բանակցություններն ավելի արդյունավետ կազմակերպելու համար: Մայիսի 9-ին Գևորգ Ե Կաթողիկոսն ուղարկում է խնդրած լիազորագիրը, և մայիսի 11-ին որպես Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի լիազոր ներկայացուցիչներ՝ Խորեն արքեպիսկոպոսը և Գևորգ եպիսկոպոսը Խորհրդային Հայաստանի հեղկոմի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանին ներկայացնում են երկու գրություն՝ վանքապատկան հողերի, հիմնարկությունների և գույքի վերադարձման վերաբերյալ²: Ցավոք, Վաղարշապատի հեղկոմը, առաջ անցնելով, որոշում է կայացնում բռնագրավել վանքապատկան հողերն ու հանել աճուրդի: Ալ. Մյասնիկյանը Կաթողիկոսի լիազորների գրությունները հանձնում է Պ. Մակինցյանին՝ վերջինիս նշանակելով եկեղեցու հետ կառավարության կողմից բանակցող: Հերթական հանդիպումների ժամանակ Պ. Մակինցյանը Կաթողիկոսի լիազորներին ներկայացնում է կառավարության հակընդդեմ պահանջը, որը նման էր վերջնագրի. կառավարությունը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսից պահանջում էր կոչով դիմել Զանգեզուրի հայությանը, որ զենքը վայր դնեն և ենթարկվեն խորհրդային իշխանությանը, Կաթողիկոսի կողմից կարգալույծ արվի Ատրպատականի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոսը, որը խրախուսում էր զանգեզուրցիներին և նյութական միջոցներ մատակարարում ապստամբներին³: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսից պահանջում էին նաև դիմել սփյուռքահայությանը և հերքել այն լուրերը, որ բոլշևիկներն ավերում են Հայաստանը և անխնա կոտորում բնակչությանը: Հեղկոմի կտրուկ պահանջին ի պատասխան Խորեն արքեպիսկոպոսը հայտարարում է, որ այս ամենի մասին պետք է զեկուցի Հայրապետին⁴:

¹ Նույն տեղում, էջ 134:

² Նույն տեղում:

³ Փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո՝ 1921թ. ապրիլի 27-ին, Տաթևի վանքում կայացավ համազանգեզուրյան երկրորդ համագումարը, որը երկրամասը Գարեգին Նժդեհի ղեկավարությամբ կոչեց Լեռնահայաստան: Տե՛ս Ա. Միմոնյան, Զանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921թթ., Երևան, 2000, էջ 472-476:

Թավրիզում գտնվող Ատրպատականի թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանը ոչ միայն ակտիվ նամակագրական կապի մեջ էր Նժդեհի հետ, այլև պարենամթերք և դեղորայք էր ուղարկում Նժդեհի բանակին և Հայաստանից եկած բազմահազարանոց գաղթականներին: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 244, 530, 638, 641: Սակայն Արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանը Նժդեհին ուղղված 1921թ. հուլիսի 2-ի նամակում նույնպես խնդրում էր զենքը վայր դնել և նստել բանակցությունների խորհրդային իշխանությունների հետ: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 593-594:

⁴ Նույն տեղում, էջ 136:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցը իշխանությունների պահանջին ի պատասխան հունիսի 27-ին գրությամբ դիմում է Ատրպատականի թեմական առաջնորդ Մելիք-Թանգյանին՝ վերջինիս գործողությունների համար բացատրություն պահանջելու նպատակով, խնդրելով լոյալ վերաբերմունք ցուցաբերել քաղաքական կուսակցությունների նկատմամբ և գործել ի շահ Էջմիածնի և հայ ժողովրդի¹:

1921 թ. մայիսի 26-ին տեղի է ունենում հայրապետական լիազորներ Խորեն արքեպիսկոպոսի, Գևորգ և Մատթեոս եպիսկոպոսների երրորդ հանդիպումը Պ. Մակինցյանի հետ: Հանդիպմանը ներկա էին նաև գյուղատնտեսության կոմիսար Արամայիս Երզնկյանը և Պապա Քալանթարյանը, որը մինչև Երզնկյանի նշանակումը վարում էր գյուղատնտեսության կոմիսարի պաշտոնը: Հայրապետական լիազորները խնդրում են վերջնական լուծում տալ վանքապատկան հողերի և այգիների խնդրին, վերադարձնել եկեղեցու ջրաղացները: Հանդիպման վերջում Պ. Մակինցյանը նորից հիշեցնում է Ատրպատականի առաջնորդի հետ կապված խնդիրը: Տ. Խորեն արքեպիսկոպոսը խնդրում է ներկայացնել այն մեղադրական կետերը, ըստ որոնց արքեպիսկոպոսը մեղավոր է, այլապես նրա հեռացումը պաշտոնից սխալ կլինի²: Մուրադբեկյանը հանդիպման մասին գեկուցում է Կաթողիկոսին, վերջինս էլ, ելնելով ստեղծված իրադրությունից, հունիսի 28-ին հանդես է գալիս համայն հայությանն ուղղված հորդորով՝ զգույշ լինել և հեռու մնալ կուսակցական կոիվներից³:

Մինչև հունիսի 6-ը չստանալով իշխանություններից պատասխան՝ հայրապետական լիազորները նոր դիմումներ են ուղարկում համապատասխան ստորաբաժանումներ և հանդիպումներ ունենում իշխանության ներկայացուցիչների հետ: Արդյունքում 1921 թ. հունիսի 19-ին հրապարակվում է ՀԽՍՀ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի թիվ 1983 հրամանը՝ «Անձեռնմխելիության թուղթ» վերտառությամբ, որում մասնավորապես ասված էր, որ Մայր Աթոռի նախկին կրթամշակութային հաստատությունները փոխանցվում են լուսավորության ժողկոմատի վարչությանը, Էջմիածնի վանքի և նախկին ճեմարանի՝ պարսպով շրջափակված, կրթամշակութային գործին ծառայող շինությունները հարակից այգիներով (նախկին ճեմարանի շինությունը, մանկավարժական թանգարանը, դիտարանը, հիվանդանոցը, ննջարանը, նախկին մատենադարանի շենքը, նոր հանրակացարանը, Հռիփսիմեի և Զվարթնոցի վանքերը հարակից շինություններով) հայտարարվում են անձեռնմխելի և չեն կարող բռնագ-

¹ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, Գիրք ԺԳ, Գևորգ Ե Սուրենյանց Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1847-1930թթ.), Կազմեց՝ Ս. Բեհբուդյան, Երևան, 2005, թիվ 347, էջ 540-541:

² Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, Գիրք Բ, թիվ 74, էջ 136:

³ Նույն տեղում, էջ 137:

րավման ենթարկվել պետական որևէ հիմնարկի կողմից առանց լուսավորության ժողկոմատի գիտության և համաձայնության¹: Հունիսի 4-ին Մայր Աթոռին են վերադարձվում գինետունը և երկու ջրաղացները²: Իսկ ինչ վերաբերում է վանքապատկան այգիներին, ցանքերին և արոտավայրերին, ապա այս առիթով Կաթողիկոսի լիազորներ Խորեն արքեպիսկոպոսը, Գևորգ և Մատթեոս եպիսկոպոսները ոչ միայն գրություններ, խնդրագրեր են ուղարկում համապատասխան վարչություններ, այլև անձամբ ունենում բազում հանդիպումներ: Դժբախտաբար իշխանությունների կողմից հարցը լուծում չէր ստանում:

Միայն 1922 թ. մարտի 10-ին ՀԽՍՀ ժողովրդական կոմիսարների հերթական նիստում որոշում կայացվեց Մայր Աթոռին հանձնել Վաղարշապատի վանքապատկան բոլոր այգիները, բացի Զվարթնոցի երկու այգուց, Օշականում Եղիազար եպիսկոպոսի անվան այգին, Երևանում Զորավոր եկեղեցու այգին: Ցավոք, իշխանությունները, ամբողջությամբ չկատարելով իրենց իսկ որոշումը, Օշականի այգին այդպես էլ չհանձնեցին, և միայն Խորեն արքեպիսկոպոսի համառ ջանքերի շնորհիվ Օշականի փոխարեն Մայր Աթոռն ստացավ Փարաքարի այգին³:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը՝ կարող ենք միանշանակ նշել, որ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները Փետրվարյան ապստամբությունից հետո կա՛մ առժամանակ մեղմացրել էին եկեղեցու հանդեպ կիրառվող քաղաքականությունը, կա՛մ էլ զիջումները տեղի ունեցան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի լիազորների ակտիվ գործունեության արդյունքում, որոնք այդ ընթացքում ոչ միայն չընկրկեցին դժվարությունների առջև, այլև կատարեցին առավելագույնը հանուն Հայ առաքելական եկեղեցու պաշտպանության:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի լիազորների շարքում չի կարելի չընդգծել Երևանի փոխթեմակալ Խորեն արքեպիսկոպոսի դերն ու գործունեության նշանակությունը, որն իր անձնական կարողությունների և մտավոր ունակությունների շնորհիվ առանձնանում էր, և իզուր չէ, որ միշտ նա դիտվել⁴ և դիտվում էր որպես Կաթողիկոսի անմիջական լիա-

¹ Նույն տեղում, էջ 138:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 144:

⁴ Հայաստանի առաջին Հանրապետության տարիներին Տ. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ներկայացուցիչն էր իշխանությունների հետ հարաբերվելիս, և իզուր չէր, որ 1918թ. հուլիսի 19-ին, երբ ՀՀ կառավարությունը ժամանում է Երևան, փոխթեմակալ Տ. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանն առաջնորդարանում կազմակերպում է նորընտիր կառավարության անդամների համար ընդունելություն, այնուհետև ուղեկցում Կաթողիկոսի մոտ: Պատահական չէր նաև նրա ընտրությունը Փարիզ մեկնելու համար, որի միակ առաքելությունն էր հաշտության եզրեր գտնել

գոր, բանախոս պետական մարմինների հետ հարաբերվելիս: Պատահական չէր նաև այն, որ Տ. Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանն իր համառության և իշխանությունների հետ ակտիվ բանակցությունների շնորհիվ կարողացավ Պ. Մակինցյանի միջոցով հնարավորություն ստեղծել, որ Մայր Աթոռից Մոսկվա տեղափոխված մատենադարանի եզակի ձեռագրերը վերադարձվեն Հայաստան: Այս առիթով 1922 թ. մայիսի 10-ին Խորեն արքեպիսկոպոսը գրում է Հայրապետին. «Մոսկվայից բերուած են, այնտեղի եկեղեցուն ի պահ տրուած Մայր Աթոռի մատենադարանի ձեռագրերը..., մնացած իրերը ևս շուտով ստացուելու են»¹: Ցավոք, իշխանությունները Մոսկվայից բերված ձեռագրերը ազգայնացրին և մեծ մասը փոխադրեցին Երևան՝ հանձնելով Հայաստանի գիտահետազոտական ինստիտուտին²:

Թվում էր, թե խորհրդային իշխանությունների և Հայ առաքելական եկեղեցու հարաբերություններում լարվածությունը թուլացել էր, սակայն դա ժամանակավոր բնույթ էր կրում: Իշխանությունները ոչ միայն չէին վստահում հոգևորականներին, այլև փորձում էին հնարավորինս նրանց հեռու պահել երկրում տեղի ունեցող կարևոր իրադարձություններից ու գործընթացներից: Այդպես վարվեցին նաև 1921 թ. սեպտեմբերին, երբ առանց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի գիտության ստեղծվեց «Հայաստանի օգնության կոմիտեն», որի հիմնական նպատակը պետք է լիներ սովի և համաճարակի ճիւղերից հայ ժողովրդին փրկելը, մի խնդիր, որի կատարումը Առաջին համաշխարհային պատերազմի և ցեղասպանության տարիներին իր վրա էր վերցրել և խոհեմությամբ կատարում էր Հայ առաքելական եկեղեցին:

1921 թ. սեպտեմբերի 13-ից իր աշխատանքներն է սկսում «Հայաստանի օգնության կոմիտեն»՝ ՀՕԿ-ը: Կոմիտեի առաջին նախագահ է ընտրվում հայ մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը՝ արտասահմանում կազմակերպության հեղինակության բարձրացման և սփյուռքահայության մեջ վստահություն ներշնչելու համար: Սակայն ՀՕԿ-ի փաստացի ղեկավարը ՀԽՍՀ հողժողովում Արամայիս Երզնկյանն էր³:

Այս առիթով Երևանի փոխթեմակալ Խորեն արքեպիսկոպոսն Ամենայն Հայոց Գևորգ Ե Կաթողիկոսին սեպտեմբերի 26-ին տեղեկացնում է, որ Ա. Երզնկյանը օգնության կոմիտե ստեղծելու նպատակով մեկնել է

երկու հայկական պատվիրակությունների միջև և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի անունից գործել Սփյուռքում՝ ի շահ հայ ժողովրդի և Հայ առաքելական եկեղեցու:

¹ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, Գիրք Բ, թիվ 74, էջ 144:

² Տե՛ս Ս. Ստեփանյան, նշվ. աշխ., էջ 28:

³ Լ. Մակարյան, Հայաստանի օգնության կոմիտեի գործունեությունը (1921-1937թթ.), Երևան, 2018, էջ 18-22:

Թիֆլիս և իր հետ Հայաստան է բերել Հ. Թումանյանին, Լեոյին, Դ. Դեմիրճյանին, Լ. Թումանյանին և այլոց: Տ. Խորեն արքեպիսկոպոսը նշում է, որ Հ. Թումանյանը մի քանի անգամ այցելել է իրեն: Հանդիպումների ժամանակ արքեպիսկոպոսը հորդորել է Հ. Թումանյանին, որ տեսակցի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, ինչպես նաև ՀՕԿ-ի հարցով կառավարությունը դիմի Հայրապետին: Ըստ Խորեն արքեպիսկոպոսի՝ Թումանյանը խուսափել է այդ հարցն իշխանությունների առջև բարձրացնելուց, քանի որ վախենում էր կառավարության կասկածանքներից: Թումանյանը նաև Խորեն արքեպիսկոպոսին պատմում է, որ ՀՕԿ-ի հերթական խորհրդակցության ժամանակ Լեոն հայտարարել է, որ հանդիպել է Կաթողիկոսի հետ, վերջինս ոչ միայն ցանկություն չի հայտնել մասնակցել ՀՕԿ-ի ստեղծման աշխատանքներին, այլև սպառնացել է գրել արտասահման, որ ոչ մի օգնություն չի տրամադրվում: Արքեպիսկոպոսի կարծիքով՝ վատ տպավորություն է թողել ներկաների վրա այս միջադեպը, որի պատճառով էլ Կաթողիկոսը չի ընդգրկվել կոմիտեի կազմում: Տ. Խորեն արքեպիսկոպոսը նաև կարծիք է հայտնում, որ այս ամենը մի գուցե չափազանցված է, քանի որ կառավարության ներկայացուցիչ Արտաշես Կարինյանը Կաթողիկոսի հետ հանդիպումից հետո ասել էր գոհ՝ ընկերներին պատմելով Կաթողիկոսի դրական տրամադրվածությունը ՀՕԿ-ի հանդեպ¹:

1921 թ. հոկտեմբերի 4-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի դիվանն ի պատասխան Տ. Խորեն արքեպիսկոպոսի նամակի գրում է, որ Հայրապետը, կարդալով արքեպիսկոպոսի նամակը, խիստ զարմացել է Լեոյի վարքագծից և խնդրում է հայտնել ուր հարկն է, որ «Լեոյի ասածները սուտ են և ոչ վայել մի կրթուած և պատմագետ անձի սոյն հասակի մէջ»²:

ՀՕԿ-ի կազմում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին չընդգրկելը խոսում էր միայն մի բանի մասին, որ իշխանությունները Կաթողիկոսի՝ ժողովրդին այս կերպ ծառայելը համարում էին միջամտություն քաղաքական հարցերին:

Այնուամենայնիվ, Գևորգ Ե Կաթողիկոսը, իր պարտքը համարելով հայ ժողովրդի օգնության գործը, 1921 թ. հոկտեմբերի 30-ին արձակում է կոնդակ՝ ուղղված սփյուռքահայությանը՝ խնդրելով օգնել իրենց՝ սովի մատնված քույրերին և եղբայրներին: Կոնդակից անմիջապես հետո Գ. Պոլսում կազմակերպվում է «Սովյալների հանձնաժողովը», որի ներկայացուցիչը Խորհրդային Հայաստանում նշանակվում է Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանը, որը պետք է բաշխեր ստացված օգնությունը³:

¹ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, Գիրք Բ, թիվ 72, էջ 127-130:

² Նույն տեղում, թիվ 73, էջ 130:

³ Նույն տեղում, թիվ 74, էջ 145:

Ամենայն Հայոց Գևորգ Կաթողիկոսը, ճիշտ չհամարելով երկու կոմիտեների անկախ գործունեությունը, խնդրում է Կ. Պոլսի հանձնաժողովին միանալ ՀՕԿ-ին: Խորհրդային իշխանությունը, հաշվի առնելով այս հանգամանքը, փետրվարի 12-ին ՀՕԿ-ի նախագահության նիստում որոշում է կայացնում Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանին վճռական ձայնի իրավունքով ընտրել կոմիտեի նախագահության անդամ՝ որպես «Սովյակների հանձնաժողովի» ներկայացուցիչ¹:

Հետագայում Ս. Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանը ոչ միայն մասնակցում է ՀՕԿ-ի նիստերին, այլև Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հովանավորությամբ ակտիվ գործունեություն ծավալում Սփյուռքից օգնություն բերելու աշխատանքներում:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման տարիներին եկեղեցու գոյության համար դժվարություններ էին ստեղծում ոչ միայն պետության կողմից տարվող կոշտ քաղաքականությունը՝ եկեղեցական գույքի բռնագրավումները, բռնաճնշումները, այլև նորահայտ ադանդավորական շարժումները:

1920-1922 թթ. Խորհրդային Ռուսաստանում ռուսական ուղղափառ եկեղեցու նկատմամբ բռնաճնշումների քաղաքականության հետևանքով ռուսական եկեղեցին տրոհվեց մի քանի հոսանքների՝ հին, նորոգչական և այլն²: Վերջիններս 1923 թ. տեղի ունեցած համառուսական ուղղափառ եկեղեցու երկրորդ համաժողովում հայտարարեցին, որ կապիտալիզմը մահացու մեղք է, իսկ նրա դեմ պայքարը՝ քրիստոնյայի սուրբ պարտականությունը³: Այսպիսով, նրանք, փորձելով պաշտպանել խորհրդային իշխանությանը, պահանջում էին իրենց հանձնել եկեղեցու նախկին գույքը, ծիսակատարություններից ստացվող եկամուտը:

Նորոգչական հոսանքը Հայաստան ներթափանցեց 1922-1923 թթ.: Հայաստանում շարժումը ստացավ «Ազատ եկեղեցական եղբայրություն» անվանումը⁴: Հայաստանում իշխանությունները, հանձինս «ազատ եկեղե-

¹ Նույն տեղում, թիվ 75, էջ 149:

² Տե՛ս **Константин Буйфеев**. Патриарх Сергей, обновленчество и несостоявшаяся реформация Русской Церкви XX века, Благодатный огонь : журнал - № 6.:

³ <https://foma.ru/nachalo-dvizheniya-czerkovnyix-obnovlenczev.html>

⁴ Շարժումը ղեկավարում էին Բենիկ վարդապետ Եղիազարյանը, Մեսրոպ ավագ քահանա Ելյանը և այլք: Նրանք հրատարակում էին «Ազատ եկեղեցի» շաբաթաթերթը (1924-1928): Իշխանությունների թույլտվությամբ՝ շարժման ղեկավարները զավթեցին մի շարք եկեղեցիներ Երևանում: 1926թ. հունիսի 14-ին Գևորգ Ե Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը հատուկ կոնդակով նզովեց շարժումը, իսկ Բենիկ վարդապետ Եղիազարյանը կարգալույծ արվեց: Տե՛ս Հայոց պատմության հարցեր, **Հ. Ալեքսանյան**, Հոգևոր-եկեղեցական կյանքի անկումը խորհրդային համայնքներում 120-ական թթ., Գիտական հոդվածների ժողովածու, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, թիվ 8, էջ 298-300:

ցականների», տեսան մի ուժ, որն ի վիճակի կլինի ներսից քայքայել եկեղեցին: Այս առիթով նույնիսկ իշխանությունները որոշում կայացրին Ա. Երզնկյանին լիազորել, որ բանակցություններ վարի «ազատ եկեղեցականների» հետ¹: Սակայն իշխանությունները, չբավարարվելով աղանդավորական շարժումներին հովանավորելով և հիմք ընդունելով Կարլ Մարքսի «Կրոնը ափիոն է ժողովրդի համար»² տեսությունը, ստեղծեցին «Մարտնչող անաստվածների միությունը», որի կորիզը կազմում էին դեռևս 1922 թ. հիմնադրված «Безбожник» թերթի հետևորդները: Միության հիմնական նպատակն էր զբաղվել ժողովրդի աթեիստական դաստիարակությամբ, որով առավել ևս սրվեց եկեղեցու և կրոնի նկատմամբ անհանդուրժողականության քաղաքականությունը³:

Տիրող անհանդուրժողականության մթնոլորտում եկեղեցու համար փորձություն դարձավ նաև Ամենայն Հայոց Գևորգ Ե Կաթողիկոսի առողջական վատթար վիճակը⁴: Կաթողիկոսի պարբերաբար կրկնվող հիվանդությունները թույլ չէին տալիս ըստ հարկի վարել եկեղեցական գործերը և պայքար մղել աղանդավորական և հակաեկեղեցական շարժումների դեմ: Այս ամենի հետ մեկտեղ Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո դադարել էր գործել նաև Սինոդը⁵:

Հայ հոգևորական վերնախավը, ելնելով ստեղծված վիճակից, Տ. Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանին ընտրում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի տեղապահ (տեղակալ), իսկ Բագրատ, Գարեգին և Գյուտ եպիսկոպոսներին՝ Սինոդի անդամներ: Ինչպես վկայում է Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը. «Բոլորիս ներկայությամբ, իմ միջնորդությամբ, Կաթողիկոսը անկողնու մեջ համաձայնեց եւ ստորագրեց համապատասխան Կոնդակները»⁶:

1923 թ. մարտի 4-ին Ամենայն Հայոց Գևորգ Ե Կաթողիկոսի կոնդակով Տ. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը նշանակվում է ոչ միայն Կաթողիկոսի տեղակալ, այլև Սինոդի նախագահող⁷: Կոնդակում ասված էր. «Զարդիս ծանրաբեռնեալ գլով ամօք եւ վշտօք բազմօք, Մեք ծայրագոյն

¹ Ս. Ստեփանյանց, նշվ. աշխ., էջ 37:

² Տե՛ս Կ. Մարքս, Ֆ. Էնգելս, Երկեր, հտ. 1, Երևան, 1985, էջ 456:

³ Ավելի մանրամասն տե՛ս «Էջմիածին», Ա-2014, (Է. Հովհաննիսյան, Մարտնչող անաստվածների միության գործունեությունը Խորհրդային Հայաստանում 1920 – 1930 - ական թվականներին):

⁴ «Էջմիածին», ԲԳ-2001, (Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Արժեքավոր վավերագիր Մայր Աթոռի 1920-ական թվականների կացության վերաբերյալ (Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի նորահայտ նամակը պրոֆեսոր Նիկողայոս Արունցին)), Էջմիածին, էջ 100::

⁵ Ամենայն Հայց կաթողիկոսին կից բարձրագույն հոգևոր անձանց եկեղեցական-խորհրդակցական մարմին, որ ստեղծվել էր ըստ «Պալոմենիայի» 1837թ.:

⁶ «Էջմիածին», ԲԳ-2001, նշվ. հոդ, էջ 101:

⁷ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, Գիրք Բ, թիվ 78, էջ 152-153:

Պատրիարք Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց եւ Պետ Հայաստանեաց Առաքելական Ս. Եկեղեցոյս ի նկատ առեալ զփորձութիւն Ձեր յընթացս բազմամեայ եւ պատասխանատու պաշտօնավարութեանդ, նաեւ զխոհեմ եւ զհեռատես բնատրութիւն Ձեր, այսու կոնդակաւս նշանակեմք զՁեզ Հայրապետական տեղակալ եւ նախագահող Սինոդի Ս. Էջմիածնի» :

Կոնդակում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, գնահատելով Երևանի փոխթեմակալ Ս. Խորեն արքեպիսկոպոսի բազմամյա և պատասխանատու պաշտոնավարությունը, խոհեմ և հեռատես բնավորությունը, հույս էր հայտնում, որ նա այսուհետև անաղարտ և սրբությամբ կկատարի իր պարտքը և ըստ եկեղեցական կանոնադրության իր մահից հետո կկազմակերպի նոր Կաթողիկոսի ընտրություն՝ հրավիրելով բոլոր թեմական առաջնորդներին, ինչպես նաև տարաբախտ և բազմահայ թեմերից ընտրելով և հրավիրելով պատգամավորներ՝ յուրաքանչյուր քառասուն հազարից մեկ պատգամավոր սկզբունքով: Կաթողիկոսը կոնդակի վերջում Ս. Խորեն արքեպիսկոպոսին ավանդում է և պատվիրում հայրաբար սիրել եղբայրներին, պատրիարքներին, հավատացյալ հայ ժողովրդին և վարել ազգային-եկեղեցական հաստատությունը քրիստոնեական սիրով և հավատով¹:

Ս. Խորեն արքեպիսկոպոսը, ստանձնելով այս պատասխանատու պաշտոնը, առավել ևս մեծ ուժով և կամքով է լծվում Հայ առաքելական եկեղեցու և սուրբ հավատքի պաշտպանության գործին: Նա ակտիվ պայքար է մղում ընդդէմ «Ազատ եկեղեցական եղբայրության» խմբավորման և «Մարտնչող անաստվածների» միության դէմ: 1923 թվականի ընթացքում Ս. Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանը՝ իբրև Կաթողիկոսի տեղակալ, լիազոր, չի դադարում եկեղեցու ոտնահարվող իրավունքների պաշտպանության համար պայքարել: Նա իշխանություններին ներկայացրած բանավոր ու գրավոր բազմաթիվ դիմումներով պահանջում էր վերաբացել բռնությամբ փակված բոլոր եկեղեցիները, հոգևոր բարձր դպրոցը², վերադարձնել հափշտակված եկեղեցական գույքը, չխոչընդոտել եկեղեցիների վերանորոգումների ու բարեգարդումների աշխատանքները³, պակասեցնել հարկերը⁴, կարգադրել շրջանային և գյուղական գործկոմներին չվիրավորել ու չբանտարկել քահանաներին⁵:

Չնայած ձեռնադրված բոլոր ջանքերին՝ իշխանությունների կողմից Հայ առաքելական եկեղեցու դէմ տարվող կամայականությունների, անօ-

¹ Նույն տեղում:

² Ս. Ստեփանյանց, նշվ. աշխ., էջ 31:

³ Նույն տեղում, էջ 38-39:

⁴ Գ. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 85-86:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 554, թ. 2:

րինությունների գործընթացը շարունակվում էր ողջ Հայաստանի տարածքում, այդ թվում՝ Երևանում:

Մինչև 1924 թ. Երևանում գործում էր հայկական վեց եկեղեցի՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Պողոս-Պետրոս, Կաթողիկե, Ս. Սարգիս, Ջորավոր, Ս. Հովհաննես¹: Նշված եկեղեցիների հանդեպ իշխանություններն ունեին իրենց պլանները, որոնք շուտով ի հայտ եկան: 1923 թ. սեպտեմբերի 21-ին Երևանի փոխթեմակալ Տ. Խորեն արքեպիսկոպոսը ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահին գրում է. «Երևանում եղած բոլոր եկեղեցական տները գրաւուած են, մնացել է առաջնորդարանը, որը և խնդրում եմ թողնել իմ տրամադրութեան տակ»²:

Ինչ վերաբերում էր Արարատյան թեմի մյուս եկեղեցիների կարգավիճակին, ապա միանշանակ էր, որ գյուղական շրջաններում Հայ առաքելական եկեղեցու դեմ պայքարն առավել սուր բնույթ էր ստացել: 1924 թ. փետրվարի 11-ին Երևանի փոխթեմակալ Տ. Խորեն արքեպիսկոպոսը, տազնապած տիրող իրավիճակից, ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ Ս. Լուկաշինին գրում է. «Մի քանի անգամ բանաւոր կերպով խնդրել եմ կարգադրել՝ բանալ փակուած եկեղեցիները, հաւատացեալ ժողովրդի ուշադրութեան առնելով:

Փակուած են Դարալագեազի շրջանի Արփա, Աղաւնաձոր, Գնիշիկ, Ախազ, Քեշիքեանդ, Խաչիկ, Ենիգիջա և Ղամարլուի շրջանի Իւվա գիւղերի եկեղեցիները: Իւրաքանչիւր գիւղում եկեղեցիները փակելու գործում հանդէս են եկել մի քանի անձնաւորութիւններ, որոնք և իրանց կողմից սպառնացել են գիւղի ազգաբնակչութեանը չհամարձակուել բողոքել: Այդ պատճառով էլ հաւատացեալ անկուսակցական գիւղացիութիւնը գրաւոր բողոք ստորագրելուց խուսափել է, երկիւղ կրելով բանտարկութիւնից և պատժից: ...Ավելորդ եմ համարում այլ օրինակներ բերել նամանաւանդ իմ ցանութիւնս չէ յանցավորներ գտնել և պատժել տալ, իմ ցանկութիւնս է վերջ տալ զուր դժգոհութիւններին, որ առաջանում են գաւառակային պաշտօնեաներից ոմանք»³:

Վերը նշված գրությունից պարզ է դառնում, որ իշխանությունների կողմից բացահայտ թալանվում, պղծվում ու քարոքանդ էին արվում եկեղեցիները, ծաղրուծանակի էին ենթարկվում քահանաները, բնակչությանը խոչընդոտում կամ էլ բացահայտ արգելում էին բացել եկեղեցիները:

Չնայած փոխթեմակալի ջանքերին և անդադրում աշխատանքին՝ Հայ առաքելական եկեղեցին քիչ-քիչ կորցնում էր իր դերակատարումը և հեղինակությունը ժողովրդի շրջանում: 1923 թ. դեկտեմբերի 3-ին Հայաս-

¹ Ս. Ստեփանյանց, նշվ. աշխ, էջ 38:

² Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, Գիրք Բ, թիվ 81, էջ 157:

³ Նույն տեղում, թիվ 78, էջ 168-169:

տանի արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ Ս. Մելիք-Հովսեփյանը և գաղտնի բաժնի պետ Խ. Մուղդուսին իրենց զեկուցագրում արձանագրում են. «Կարելի է նշել այն փաստը, որ վերջին երկու ամիսներին լուսավորչական հոգևորականության կյանքն ընդհանրապես ամբողջովին մեզ համար փոխվել է դեպի լավը: Այս հանգամանքը բացատրվում է ողջ հոգևորականության մեջ՝ մինչև կենտրոն, նոր լիբերալ ընթացքի առաջացմամբ: ...Կրճատվում են նաև ձեռնադրումների թիվը և աստիճանաբար մեծանում է այն քահանաների թիվը, որ նետում են իրենց փարաջաները ու հոգևոր աստիճանները»¹:

Ելնելով եկեղեցու գոյության համար տիրող աննպաստ իրավիճակից, ինչպես նաև Կաթողիկոսի անընդհատ կրկնվող հիվանդությունների պատճառով՝ այդպես էլ անհնարին է դառնում եկեղեցական համագումարի հրավիրումը: 1923 թ. դեկտեմբերին Մայր Աթոռի բարձրաստիճան հոգևորականների խորհրդակցությամբ որոշվում է ստեղծել Բարձրագույն հոգևոր խորհուրդ՝ Կաթողիկոսի նախագահությամբ: Նորաստեղծ մարմինը պետք է վարեր եկեղեցու բոլոր գործերը՝ հիմքում ունենալով Կաթողիկոսի կոնդակները: Հանգամանքների բերումով խորհրդակցությանը չէին մասնակցում աշխարհիկ ներկայացուցիչները, և որոշումը կայացվեց միմիայն եպիսկոպոսների կազմով (հրավիրված չէր միայն Բենիկ վարդապետը): Տ. Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանին հանձնարարվում է այս մասին տեղեկացնել կովկասահայ հոգևոր առաջնորդներին և ստանալ նրանց համաձայնությունը²:

Այսպիսով, 1924 թ. հունվարի 1-ին Տ. Տ. Գևորգ Ե Կաթողիկոսի սրբատառ կոնդակով ստեղծվում է Գերագույն հոգևոր խորհուրդը՝ իր նախագահությամբ, իսկ իր բացակայության դեպքում խորհրդի ժողովները պետք է նախագահեր Կաթողիկոսական տեղակալ Տ. Խորեն արքեպիսկոպոսը³:

Տ. Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը Գերագույն հոգևոր խորհրդի մասին գրում է. «...այս պայմաններում Գերագույն Խորհրդի շնորհիվ Հայոց Եկեղեցին կառաւարտւմ է աւելի լաւ, քան Կաթողիկոսի միահեծան կամքով, կամ ցարից հաստատուած Սինոդի միջոցով: Սա է իրողութիւնը»⁴:

Փաստերի բերումով Երևանի փոխթեմակալն այսուհետև ստիպված էր ավելի շատ զբաղվել եկեղեցական, հասարակական խնդիրներով, քան թեմական: Այդ իսկ պատճառով, ինչպես վայել է պարկեշտ հոգևորականին, 1924 թ. փետրվարի 2-ին Տ. Խորեն սրբազանը Տ. Տ. Գևորգ Ե Կաթողի-

¹ Նույն տեղում, թիվ 83, էջ 161:

² «Էջմիածին», ԲԳ-2001, նշվ, հոդ, էջ 101-102:

³ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, Գիրք Բ, թիվ 85, էջ 166-167:

⁴ «Էջմիածին», ԲԳ-2001, նշվ, հոդ, էջ 102:

կոսին ներկայացնում է Երևանի փոխթեմակալի պաշտոնից իր հրաժարականը. «Չափազանց յոգնած լինելով և զգալով, որ Այրարատեան թեմը աւելի թարմ և շարժուն առաջնորդի կարիք ունի, ամենախոնարհաբար խնդրում եմ ազատ համարել ինձ Այրարատեան թեմի առաջնորդի պաշտոնից:

Թող յանդգնութիւն չըհամարուի իմ կողմից Վեհափառ Տէր, եթէ ասեմ, որ թեմն թողնում եմ հանգիստ խղճով և այն գիտակցութեամբ, որ պաշտօնավարութեանս ընթացքում միշտ վայելել եմ թեմիս ժողովրդի լիակատար վստահութիւնը»¹:

Կրկնակի դիմումներից հետո 1924 թ. մայիսի 27-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ընդունում է սրբազանի հրաժարականը՝ պատվիրելով տեղափոխվել Մայր Աթոռ²:

Այսպիսով, ավարտվում է Տ. Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանի՝ Երևանի փոխթեմակալության վերջին շրջանը: Այս ընթացքում Տ. Խորեն արքեպիսկոպոսը, ի սպաս դնելով եկեղեցուն իր՝ հոգևորականի և մարդու բոլոր շնորհները՝ կարողացավ անել անհանրինը՝ հանուն Հայ առաքելական եկեղեցու ոսնահարված իրավունքերի պաշտպանության և սուրբ հավատքի:

Канакара Айрапетян, Последний период викариатства архиепископа Хорена Мурадбекияна. Годы утверждения советского правительства (1920 - 1924 гг.) - Цель статьи - представить деятельность архиепископа Хорена Мурадбекияна в ранний период становления советской власти, а также важные вопросы, касающиеся взаимоотношений церкви и власти, внутренней жизни управления Первопрестолом.

2 декабря 1920 года Армения была объявлена советской на основе соглашения, заключенного между Правительством Республики Армения и Советской России.

Установление советской власти в Армении сопровождалось скоординированной борьбой против антиреволюционных элементов, в том числе и против церкви. Власти считали церковь пережитком прежней системы правления и пытались принять все возможные меры, чтобы ликвидировать и уничтожить ее.

В эти трудные времена викарий Ереванской патриаршей епархии архиепископ Хорен Мурадбекийн бросается в глаза своей деятельностью, направленной на защиту церкви.

¹ Գ. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 87:

² Նույն տեղում, էջ 40: ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2409, թ. 2:

Он, как полномочный представитель, заместитель Католикоса Всех Армян, полностью посвятил себя защите прав Армянской апостольской Церкви.

Архиепископ Хорен Мурадбекян не только упорно борется с разрушительными сектантскими движениями, но и своей дальновидной и знающей деятельностью старается сделать все возможное, чтобы взаимоотношения между церковью и властью служили только на благо и защиту нации

Kanakara Hayrapetyan, Fr. Khoren Muradbekyan's last period of reign as vice-diogesan of Yerevan: Years of establishment of the soviet authority (1920-1924) - The objective of the article is to present Fr. Archbishop Khoren Muradbekyan's activities in the early period of the establishment of soviet authority, as well as important issues related to church-authority relations, internal life of the governanace of Mother See.

On December 2, 1920 Armenia was declared as a part of Soviet Union based on the agreement between the Government of the Republic of Armenia and Soviet Russia. The establishment of Soviet rules in Armenia was accompanied by a systematic struggle against the anti-revolution elements, including the Church. The authorities regarded the church as a remnant of the former system of government and tried to take all possible means to disrupt and destroy it.

During those difficult years Vice-Diocesan of Yerevan Fr. Archbishop Khoren Muradbekyan was distinguished by his church protecting activities. As the Plenipotentiary and Deputy Catholicos of All Armenians, he is fully committed to the protection of the rights of the Armenian Apostolic Church. Fr. Archbishop Khoren Muradbekyan not only fights against the destructive sectarian movements, but also by his visionary activities tries to do everything possible for the church-government relationship to serve only for the welfare and protection of the nation.

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐԸ ՈՒՇ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՎԱՂ ԱՐԴԻ ԴԱՐԱՇՐՁԱՆ

ՍԱՐԳԻՍ ԲԱԼԴԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր – առևտրական տեղեկատվություն, «շրջանառության տեղություն», առևտրական նամակագրություն, Նոր Զուլա, Եղիա Կարնեցի, Հայրապետ դի Մարտին, Կոստանդ Զուլայեցի, Ժակ Սավարի, Ղուկաս Վանանդեցի:

1751 թվականին անգլիացի առևտրական փորձագետ Մալաքի Պասթլթուայթը, պատկերավոր նկարագրության մեջ ամփոփելով տեղեկատվության ու վաճառականների սերտ առնչությունները, նշում էր, որ «անտեղյակների համար առևտուրը լոկ պատահականության խաղ է», ու նրանց նմանեցնում էր «ճանապարհագուրկ օվկիանոսի վրա առանց կողմնացույցի թափառողների»: Մինչդեռ կրթված վաճառականի համար, որը հաստատականորեն գնում է առաջ՝ դեպի «հարստություն ու պատիվ», «առևտուրը գիտություն է, որտեղ հմտությունը գրեթե երբեք ձախողման չի տանում»¹: Անգլիացի հեղինակը, փաստորեն, առևտրական գործունեության հաջողության գաղտնիքը որոնում է տեղեկատվության մեջ, որը վաճառականը պետք է հետևողականորեն ձեռք բերեր և իր գործունեությունը պատահականության խաղից վերածեր գիտության:

Այս հոդվածի նպատակն է քննարկել առևտրական տեղեկատվության փոխանցման միջոցները վաճառականների շրջանում ուժ միջնադարում ու վաղ արդի դարաշրջանում, այսինքն՝ մոտավորապես 1300-1800 թթ. ընկած ժամանակահատվածում: Տեղեկատվության կարևորությունը «շրջանառության տեսության» շրջանակում դիտարկելուց հետո անցում է կատարվում այն հարցին, թե եվրոպացի վաճառականներն ինչպես էին ստանում ու փոխանակում առևտրական գործի վերաբերյալ տեղեկու-

¹ **Malachy Postlethwayt**, *The Merchant's Public Counting-House, or New Mercantile Institution*, London, 1750, pp. 5-6, հղումը ըստ՝ **Hooek J.**, *Professional Ethics and Commercial Rationality*, ed. by M. Jacob and C. Secretan, "The Self-Perception of Early Modern Capitalists", New York, 2008, p. 156.

յունները նշված շրջանում: Հոդվածի վերջին հատվածը նվիրված է Նոր Զուղայի հայ վաճառականության շրջանում առևտրական տեղեկատվության փոխանցման միջոցների քննարկմանը եվրոպական փորձառության համապատկերում:

«Շրջանառության տեսությունն» ու տեղեկատվությունը

Վաճառականական գործունեության համար տեղեկատվության կարևորությունն առավել քան ընդգրկուն ու համապարփակ է արտացոլում այսպես կոչված «շրջանառության տեսությունը», որն առաջ է քաշել ֆրանսիացի պատմաբան Կլոդ Մարկովիցը հնդիկ վաճառականներին նվիրված իր աշխատության մեջ¹: Հենց այս մոտեցման վրա է հիմնվել Մեպուհ Ասլանյանը Նոր Զուղայի հայ վաճառականների համաշխարհային ցանցի իր ուսումնասիրության մեջ²: Այսպես՝ ըստ Կլոդ Մարկովիցի՝ առևտրական ցանցերը կազմված են կենտրոն(ներ)ից ու դրա հետ փոխկապակցված մի շարք բնակավայրերից, որոնց միջև տեղի է ունենում «առարկաների ու մարդկանց» շրջանառություն³: Այդ շարքում են վաճառականները, կանայք, ապրանքները, կապիտալն ու տեղեկատվությունը, որոնց անդադար շրջանառությունը ապահովում է ցանցի ամբողջականությունն ու կայուն գործունեությունը: Մեպուհ Ասլանյանը, այս շարքից բացի, հայկական առևտրական ցանցին բնորոշ է համարում նաև վեցերորդ տարրի՝ քահանաների շրջանառությունը⁴:

Պետք է նկատի ունենալ, որ «շրջանառությունը տարբեր է պարզ շարժունությունից, քանի որ այն ենթադրում է առաջ գնալու ու հետ գալու կրկնակի շարժում, որը կարող է կրկնվել անվերջ»⁵: Մյուս բնութագրական հանգամանքն այն է, որ շրջանառության գործընթացն ունի սոցիալական ու ֆիզիկական սահմանագծեր: Մասնավորապես, այս մոտեցումը զարգացրած հնդիկ գիտնական Կապիլ Ռաջի դիտարկմամբ՝ շրջանառությունը տեղի է ունենում «սահմանազատված ու անհավասար գծագրված տարածքներում», որոնց կարելի է տալ «շրջանառության տարածքներ» պայ-

¹ **Markovits C.**, The Global World of Indian Merchants, 1750-1947: Traders of Sind from Bukhara to Panama, Cambridge, 2000.

² **Aslanian S.**, From the Indian Ocean to the Mediterranean: The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa, Berkeley, 2011, pp. 13-15.

³ **Markovits C.**, նշվ. աշխ., էջ 25:

⁴ **Aslanian S.**, նշվ. աշխ., էջ 13, 55:

⁵ **Markovits C., Pouchepadass J., Subrahmanyam S.**, Introduction: Circulation and Society under Colonial Rule, ed. by Markovits C., Pouchepadass J. and Subrahmanyam S., "Society and Circulation: Mobile People and Itinerant Cultures in South Asia, 1750-1950", London, 2003, pp. 2-3.

մանական անվանումը¹: Վերջիններս իրարից տարանջատող սահմանները թե՛ սոցիալական են ու թե՛ ֆիզիկական, ինչը բացատրվում է այն հանգամանքով, որ մի կողմից շրջանառությանը մասնակցում են հասարակության միայն որոշակի խմբեր, իսկ մյուս կողմից այդ գործընթացն ընթանում է կոնկրետ աշխարհագրական միջավայրում²: Եթե ասվածը տեղայնացնենք ու դիտարկենք հայկական օրինակի վրա, ապա կարող ենք արձանագրել, որ «հայկական շրջանառության տարածքներն» էին մի դեպքում հայ հասարակության վաճառականական շերտը, իսկ մյուս դեպքում՝ այն բոլոր բնակավայրերը, որոնց մտնում էին Նոր Զուղայի առևտրական ցանցում:

Կարևոր է ընդգծել նաև, որ շրջանառվող «առարկաներն ու մարդիկ» միևնույն կարևորությունը չունեին առևտրական ցանցերի համար: Ինչպես եզրակացնում է Կլոդ Մարկովիցը, «ամենաեականը հավանաբար տեղեկատվության շրջանառությունն է... [քանի որ] ամենահաջողակ առևտրական ցանցերը եղել են նրանք, որոնք ամենից ընդունակն էին տեղեկատվությունը շարունակական մշակման ենթակա գիտելիքի փոխակերպելու հարցում»³: Այս գնահատականը լիովին արտացոլում է առևտրական շուկաների վերաբերյալ թարմ տեղեկատվություն ունենալու անհրաժեշտությունն ու մտահոգությունը, որը դարձել էր վաճառականի կյանքի անբաժան մասը: Առևտրական գործարքների հաջողությունը կամ ձախողումը մեծապես կախված էին հենց տեղեկատվության այն պաշարից, որ իր ձեռքի տակ ուներ տվյալ վաճառականը: Տեղին է հիշել ֆրանսիացի նշանավոր պատմաբան Ֆեռնան Բրոդելի դասական ձևակերպումը առևտրական լուրերի մասին՝ «նորությունը՝ շքեղ ապրանք»⁴:

Առևտրական տեղեկատվության փոխանցումը ուշ միջնադարում ու վաղ արդի շրջանում

Այժմ տեսնենք, թե վաճառականների կյանքում այդքան նշանակալի դերակատարություն ունեցած առևտրական տեղեկատվությունն ինչ ուղիներով էր տարածվում ուշ միջնադարում, իսկ ապա՝ վաղ արդի դարաշրջանում: Նամակագրությունը, որը խլում էր ուշմիջնադարյան վաճառականի ժամանակի մեծ մասը, ամենից արդյունավետ միջոցն էր հեռավոր տարածությունների վրա տեղեկատվություն փոխանակելու համար:

¹ **Raj K.**, Networks of Knowledge, or spaces of circulation? The birth of British cartography in colonial south Asia in the late eighteenth century, "Global Intellectual History", vol. 2, no. 1, 2017, p. 52.

² Նույն տեղում, էջ 53:

³ **Markovits C.**, նշվ. աշխ., էջ 25:

⁴ **Braudel F.**, The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II, vol. 1, London, 1972, p. 335.

Առևտրական նամակագրության հարյուր հազարավոր օրինակները, որոնք մեզ են հասել 14-15-րդ դարերից, վկայությունն են այն ջանքերի, որ գործադրել են վաճառականները նամակների միջոցով տեղեկատվություն փոխանակելու համար: Այս իմաստով բնութագրական է Ֆրանչեսկո Դատինիի (մոտ 1335-1410 թթ.) օրինակը: Ֆլորենցիայի մոտ գտնվող Պրատո քաղաքից սերող այս վաճառականի անձնական արխիվը, որը պատահաբար հայտնաբերվել է 1870 թվականին, պարունակում է մոտ 300 տարբեր վայրերից ստացված 126.000 առևտրական նամակ՝ չհաշված անձնական թղթակցության նմուշներն ու հազարավոր հաշվապահական էջերը: Այս «միջնադարյան տվյալների բազան»¹ առևտրական նամակագրության այսօր հայտնի ամենամեծ հավաքածուն է:

Նամակագրության միջոցով փոխանցվող առևտրական տեղեկատվությունը կարելի է խմբավորել 3 տեսակի մեջ: Առաջին խումբը, որը ներառում է տնտեսական նորություններ, վերաբերում էր չափի ու կշռի միավորներին, տարադրամի փոխարժեքին, տարբեր վայրերում առկա ապրանքների քանակին, որակին, գներին և այլն: Տվյալների երկրորդ խումբն ընդգրկում էր քաղաքական ու ռազմական իրադարձությունների մասին նորություններ, որոնց քաջատեղյակությունն անհրաժեշտություն էր առևտրական որոշումներ կայացնելիս: Եվ վերջապես, նամակներով փոխանցվող տեղեկատվության երրորդ խումբն առնչվում էր հենց իրենց՝ վաճառականներին: Անվստահելի գործընկերոջ համբավ վաստակող վաճառականներն անմիջապես հայտնվում էին նամակների էջերին՝ այդպիսով կորցնելով իրենց հեղինակությունն ու գրկվելով հետագա առևտրական գործունեության հնարավորությունից²:

Վաճառականների համար նամակների նշանակությունը հիանալի է արտացոլում Ջեսիկա Գոլդբերգի դիտարկումը, որը թեև վերաբերում է Հին Կահիրեի սինագոգի գենիզայից՝ գրապահոցից հայտնաբերված 11-րդ դարի հրեական նամակներին, սակայն բնութագրական է հետագա դարաշրջանների համար ևս. «Գենիզա վաճառականներն ակնկալում էին, որ նամակներ կգան իրենց թղթակիցներից: Նրանք շատ ավելի մեծ ակնկալիքներ ունեին նամակների, քան թե ապրանքների շրջանառությունից»³:

Մյուս տարբերակը, որով ուշ միջնադարում առևտրական տեղեկատվությունը տարածվում էր վաճառականների շրջանում, մասնագի-

¹ **Marks S.**, The Information Nexus: Global Capitalism from the Renaissance to the Present, New York, 2016, p. 75.

² **Trivellato F.**, Merchants' Letters across Geographical and Social Boundaries, ed. by F. Bethencourt and F. Egmond, "Cultural Exchange in Early Modern Europe", vol. III, Correspondence and Cultural Exchange in Europe, New York, pp. 87-88.

³ **Goldberg J.**, Trade and Institutions in the Medieval Mediterranean: The Geniza Merchants and Their Business World, Cambridge, 2012, p. 193.

տական երկերն էին, որոնք անցել են զարգացման մի քանի փուլ: Նախևառաջ, դրանք համառոտ տեղեկատուներ էին, որոնցում ի մի էր բերված տարբեր երկրների վերաբերյալ առևտրական հիմնական տեղեկատվությունը: Դրանց ծագման ակունքները պետք է որոնել ուշմիջնադարյան իտալական առևտրական ընկերություններում, որոնք հովանավորում էին համանման տեղեկատուների շարադրանքը իրենց գործակալներին անհրաժեշտ տեղեկատվությամբ ապահովելու համար: Ավելին՝ որպես առևտրական գաղտնիքներ՝ դրանք շրջանառությունը սահմանափակված էր հեղինակների անմիջական շրջապատով՝ բացառելու համար դրանց գործածությունը մրցակիցների կողմից¹: Ժամանակի ընթացքում այս տեղեկատուների բովանդակությունն ավելի ու ավելի հարստացավ, իսկ մոտ 1340 թվականին Բարդի առևտրական տան համար Ֆրանչեսկո Բալդուչի Պեգոլոտին շարադրեց «Երկրների նկարագրության գիրքը»՝ այս ժանրի նշանավոր նմուշներից մեկը: Հետաքրքիր է նշել, որ մինչև 15-րդ դարը այսպիսի երկեր «կազմելը կամ գոնե ընդօրինակելը առևտրական կրթության գործընթացի կանոնավոր մաս էր դարձել հավակնոտ վաճառականների համար»²: Առևտրական գրականության հետագա զարգացումը հանգեցրեց դրանում շրջանառվող տեղեկատվության ստանդարտացմանը, և ինչպես նշում է հետազոտողներից մեկը, «ընդօրինակելու համար մի ստանդարտ տեքստ ի հայտ եկավ... և այս կրթական ստանդարտ տեքստի համար պատշաճ կլինի օգտագործել ոչ թե տեղեկատու, այլ դասագիրք տերմինը՝ տարբերելու համար անհատական անձնական շարադրանքներից»³: Այսպես՝ տեղեկատվական գրականության զարգացումը հանգեցրեց վաճառականական ձեռնարկ-դասագրքերի առաջացմանը, որոնք հսկայական քանակությամբ պիտի ողողեին առևտրի աշխարհը հետագա դարերում: Փաստորեն, ուշմիջնադարյան վաճառականները, դեմ առ դեմ խոսակցություններից բացի, ունեին առևտրական տվյալներ ստանալու 2 տարբերակ՝ նամակագրություն ու համառոտ տեղեկատուներ, որոնց զարգացումը ընթացավ ձեռնարկ-դասագրքերի վերածվելու ճանապարհով:

Վաղ արդի շրջանում վաճառականների կողմից առևտրական տեղեկատվության օգտագործման հնարավորությունները շատ ավելի բազմազան էին: Ճիշտ է, հաղորդակցության արագության մեջ էական փոփոխություն չարձանագրվեց և ինչպես Ֆրանչեսկա Տրիվելլատոն է նկատել, «նախքան հեռագրական կապի հայտնագործումը տեղեկատվությունը հազվադեպ էր ճանապարհորդում ավելի արագ, քան մարդիկ ու ապ-

¹ **Larner J.**, Marco Polo and the Discovery of the World, New Haven, 1999, pp. 73-74.

² **Spufford P.**, Profit and Power: The Merchant in Medieval Europe, London, 2003, p. 53.

³ Նույն տեղում:

րանքները»¹: Այնուհանդերձ, նկատելիորեն աճեց համաշխարհային առևտրական շուկաների մասին տվյալների հասանելիությունը, քանի որ մի կողմից երևան եկան տպագիր տեղեկատուներն ու ֆինանսական լրագրությունը, իսկ մյուս կողմից վաճառականներն ստացան իրենց համար շարադրված բազմաթիվ ձեռնարկ-դասագրքերից առատորեն օգտվելու հնարավորություն: Ի դեպ, Եվրոպայում այս տեղեկատվական տեղաշարժերի ազդեցությունն այնքան մեծ էր, որ, ըստ Սթիվեն Մարքսի, հենց «տեղեկատվություն հավաքելու արևմուտքի բարձր ունակություններն» են, որ պայմանավորել են Եվրոպայի ու Ասիայի պատմական զարգացման անհամաչափությունը²: Այս փոփոխություններն իրենց հետքը թողեցին նաև մի երևույթի վրա, որը հայտնի է «գործարքային ծախսեր» անունով:

«Գործարքային ծախսեր» հասկացությունը, որը շրջանառության մեջ է դրել բրիտանացի տնտեսագետ Ռոնալդ Բոուզը դեռևս 1937 թվականին, ներառում է բոլոր այն ծախսերը, որոնք անհրաժեշտ են ցանկացած տնտեսական գործարք կատարելիս³: Որքան նպաստավոր են տնտեսական գործունեության արտաքին ու ներքին պայմանները, այնքան ավելի քիչ են «գործարքային ծախսերը»: Դուգլաս Նորթի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ վաղ արդի շրջանում վաճառականների «գործարքային ծախսերը» զգալիորեն նվազել են 3 նորարարությունների շնորհիվ: Քննարկվող հարցի կապակցությամբ կարևոր է նշել, որ այդ նորամուծություններից մեկը՝ տնտեսական թերթերի ու առևտրական դասագրքերի տարածումը⁴, փաստորեն, վերաբերում էր տեղեկատվությանը:

Նախ՝ տնտեսական թերթերի մասին: Տպագրության գյուտի ընձեռած հնարավորություններն օգտագործելով՝ եվրոպացի հրատարակիչները սկսեցին լույս ընծայել ապրանքների գների ու տարադրամի փոխարժեքների ցուցակներ: Այս միաթերթ ցանկերը, որոնք արդեն 16-րդ դարում մեծ տարածում ունեին վաճառականների շրջանում, աստիճանաբար համալրվեցին առևտրական տվյալներ ամփոփող նոր բաժիններով, ինչը ճանապարհ հարթեց տնտեսական թերթերի առաջացման համար: Դիպուկ է Սթիվեն Մարքսի դիտարկումը՝ «Ավելացրեք քաղաքական տեղեկություններ և դուք կունենաք լրագրերի ծնունդը»⁵: Հետաքրքիր է, որ այս տարբե-

¹ **Trivellato F.**, The organization of trade in Europe and Asia, 1400–1800, ed. by J. Bentley, S. Subrahmanyam and M. Wiesner-Hanks, “The Cambridge World History”, vol. 6: The Construction of a Global World, 1400–1800 CE, part 2: Patterns of Change, Cambridge, 2015, p. 165.

² **Marks S.**, նշվ. աշխ., էջ 78:

³ **Coase R.**, The Nature of the Firm, “Economica”, vol. 4, no. 16, 1937, pp. 386–405.

⁴ **North D.**, Institutions, Transaction Costs, and the Rise of Merchant Empires, ed. by J. Tracy, “The Political Economy of Merchant Empires: State Power and World Trade, 1350–1750”, New York, 1991, p. 28.

⁵ **Marks S.**, նշվ. աշխ., էջ 83:

րակով շրջանառվող տեղեկատվությունն ավելի արագ կամ էժան չէր: Այն, ինչ այս տնտեսական թերթերը դարձնում էր շահեկան, դրանցում ամփոփված առևտրական նորությունների վստահելիությունն էր. դրանք վերցված էին պաշտոնական աղբյուրներից և կարող էին ճշգրտվել ու լրացվել թերթի հաջորդ համարում¹:

Վաղ արդի շրջանի երկրորդ նորամուծությունը՝ առևտրական դասագրքերի տարածումն ու հրատարակությունների աննախադեպ քանակը, լավագույնս փաստագրված է մի բազմահատոր մատենագիտության մեջ, որում ներառված են 15-րդ դարավերջից մինչև 19-րդ դարասկիզբը Եվրոպայում տպագրված բոլոր վաճառականական ձեռնարկները²: Այսպես՝ այդ ժամանակահատվածում տպագրված ձեռնարկների թիվը հասնում է 12.000-ի, որից 2000-ը՝ 17-րդ դարում, իսկ միանգամից 8000-ը՝ 18-րդ դարում: Վաճառականական միջավայրում այս դասագրքերի պահանջարկը լավ պատկերացնելու առումով բավարար է ասել, որ միայն 1700-1750 թթ. միջակայքում վերահրատարակվել է նախկինում տպագրված շուրջ 700 անուն գրականություն³: Ինչպես նկատել է հետազոտողներից մեկը, վաճառականական ձեռնարկները Եվրոպայի մեծ մասում նպաստեցին գիտելիքի ստանդարտացմանը և միահյուսված առևտրական մշակույթի ստեղծմանը⁴: Դոնալդ Հարելդն, իր հերթին, առանձնացնում է վաճառականական ձեռնարկների երեք առավելություն: Նախ՝ դրանք ընդգրկում էին թեմաների լայն շրջանակ, որոնք փոփոխվում էին վաճառականների տեղեկատվական կարիքներին համընթաց: Երկրորդ՝ դրանք ապահովում էին ավելի մեծ թվով վաճառականների փորձառությանը հաղորդակից լինելու հնարավորություն, քանի որ, օրինակ, քչերը կարող էին անձամբ շփվել Ժակ Սավարիի հետ, սակայն նրա ձեռնարկի միջոցով նրանից սովորել կարող էին բոլորը: Եվ վերջապես, դրանք կրթական հիանալի գործիքներ էին՝ անկախ այն բանից՝ հասցեագրված են սկսնակ, թե փորձառու վաճառականներին⁵:

¹ **McCusker J.**, Information and Transaction Costs in Early Modern Europe, ed. by G. Gommel and M. Denzel, "Weltwirtschaft und Wirtschaftsordnung: Festschrift für Jürgen Schneider zum 65. Geburtstag", Stuttgart, 2002, p. 82.

² **Hoock J. and Jeannin P. (eds.)**, Handbücher und Traktate für den Gebrauch des Kaufmanns, 1470-1820: eine analytische Bibliographie = Ars Mercatoria: manuels et traités à l'usage des marchands, 1470-1820, 3 vols., Paderborn: Schöningh, 1991-2001.

³ **Jeannin P.**, La diffusion des manuels des marchands: fonctions et stratégies éditoriales, "Revue d'histoire moderne et contemporaine", tome 45, no. 3 (juillet-septembre), 1998, p. 548.

⁴ **Trivellato F.**, The Organization of Trade, pp. 165-166.

⁵ **Harreld D.**, An Education in Commerce: Transmitting Business Information in Early Modern Europe, ed. by J. Ojala and L. Müller, "Information Flows: New Approaches in the Historical Study of Business Information", Helsinki, 2007, pp. 82-83.

Չնայած առևտրական տեղեկատվության տարածման այս նոր տարբերակների արդյունավետությանը՝ նամակագրությունը, որ վաճառականների կյանքում իր ունեցած նշանակությամբ հայտնի էր դեռ նախորդ շրջանից, շարունակում էր պահպանել իր կարևորությունը նաև վաղ արդի դարաշրջանում: Առևտրական նամակների կենսունակության գաղտնիքը պետք է փնտրել մի քանի առավելությունների մեջ: Նախ՝ ի տարբերություն հաղորդակցության մյուս միջոցների՝ միայն նամակագրական ցանցի միջոցով էր հնարավոր տարածել այնպիսի կարևոր նորություն, ինչպիսին վստահելիությունն ու համբավը կորցրած վաճառականների մասին լուրն էր: Երկրորդ՝ նամակները շարունակում էին մնալ միակ արդյունավետ միջոցը առևտրական գործընկերների հետ գործնական, երբեմն՝ գաղտնի տեղեկատվություն փոխանակելու համար: Եվ երրորդ՝ համաշխարհային առևտրի ընդլայնման պայմաններում իրենց գործակալների գործունեությունը հընթացս վերահսկելու այլ միջոց, քան նամակագրությունը, վաճառականները չունեին¹: Նամակագրությունն, այսպիսով, ամենևին էլ ետին պլան չմղվեց տեղեկատվության հանրային տարածման եղանակների առաջացման պայմաններում:

Նոր Ջուդայի առևտրական ցանցն ու տեղեկատվության շրջանառությունը

Ուշ միջնադարում ու վաղ արդի դարաշրջանում առևտրական նորությունների փոխանցման այս ամփոփ անդրադարձից հետո ծագում է հետևյալ հարցադրումը՝ տեղեկատվության տարածման ո՞ր ուղիներն են գործել Նոր Ջուդայի առևտրական ցանցում: Ինչպես Սեպուի Ասլանյանի ուսումնասիրությունն է ցույց տալիս, գլխավոր եղանակը, որով հայ վաճառականները փոխանակել են «առևտրի գաղտնիքները», նամակագրությունն էր²: Ընդ որում, հենց իրենք՝ վաճառականներն էլ ժամանակին փորձել են արժևորել նամակները: Այսպես՝ 1711 թվականին Նոր Ջուդայում բնակվող Շահրիմանյան ընտանիքի ներկայացուցիչներից մեկը նամակ է ուղարկում Լիվոռնո՝ իր տոհմակից Պետրոսին և գանգատվում, որ վերջինիս նախորդ նամակում «ոչ առքի խաբար կայ, ոչ ծախսի»: Ակնկալելով ստանալ իրենց ընտանիքի առևտրական գործարքներին վերաբերող նորություններ՝ նամակագիրը հատուկ ընդգծում է. «Սովորագարին գրին աղն առքն եւ ծախսն այ»³: Թեև ուշադրությունից դուրս մնացած, սակայն խիստ հետաքրքրական ու տպավորիչ են նաև Եղիա Կարնեցու դիտար-

¹ Trivellato F., Merchants' Letters, pp. 81-89.

² Aslanian S., նշվ. աշխ., էջ 86-120:

³ Archivio di Stato di Venezia, Documenti Armeni, busta 2. Նամակի վրա առաջին անգամ ուշադրություն է հրավիրել Սեպուի Ասլանյանը (տե՛ս Aslanian S., նշվ. աշխ., էջ 99):

կումները վաճառականի «գրին աղի», այն է՝ նամակի էության մասին: Եղիան, որը տարիներ շարունակ զբաղվել էր առևտրական գործունեությամբ, իսկ ապա աշխատանքի էր անցել ֆրանսիական Արևելահնդկական ընկերության Թավրիզի մասնաճյուղում, 1718 թվականի հուլիսի 5-ին իր եղբայր Հարությունին հղած նամակում խորհուրդներ է տալիս նամակներ կարդալու ու շարադրելու տեխնիկայի մասին: Խորհուրդներից առաջինը վերաբերում է ստացված յուրաքանչյուր նամակը պարբերաբար՝ 2-3 օր շարունակ ընթերցելուն. «Մին էլ քո հրամանուցն մին պատուէր տամ, լաւ միտըտ պահէ, շատ շահէ և օգուտ. թէ իմն, թէ այլոց բարեկամաց, որ մին գիր գու գայ քեզ, մին երկու անգամ կարդայ երկու երեք օրն մին անգամ, զերաւ *ամեն մի կարդալուց մին ուրիշ պարաթ խօսք գիմանաս*»¹: Պատասխան նամակը շարադրելու ընթացքը ներկայացնելուց հետո էլ Եղիան տալիս է հետևյալ հրահանգը. «Եւ էն գրին պատասխանն արիւր, վրան գրէ թէ՛ էս գրի պատասխանն ղրկեցի, յետո գիրն պահէ»²:

Նամակագրության կանոնները, որոնք Եղիա Կարնեցին արծարծում էր իր խորհուրդներում, վաղուց ի վեր դարձել էին հայ վաճառականների առօրյա գործունեության անբաժան մասը: Նամակագրական հավաքածուները, որ մեզ են հասել 17-18-րդ դարերում ապրած հայ վաճառականներից, ոչ միայն հաստատում են ասվածը, այլև հավելյալ հետաքրքրական դիտարկումների հնարավորություն տալիս: Այսպես՝ Հայրապետ դի Մարտինից, որը սերում էր Նոր Զուղայից Վենետիկ տեղափոխված Վելիջանյանների տոհմից, մեզ են հասել բազմաթիվ նամակներ, որոնց քանակը մոտավոր հաշվարկներով հասնում է 2000-ը: Թվում է, թե սա ամենամեծ անհատական նամակագրական հավաքածուն է հայկական առևտրական աղբյուրների շարքում: Գերազանցապես Վենետիկի պետական արխիվում պահպանված այս վավերագրերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Հայրապետ դի Մարտինը ոչ միայն խնամքով հավաքել է ստացված նամակները, այլև 12 առանձին մատյաններում ընդօրինակել 1694-1709 թթ. ընթացքում իր ուղարկած բոլոր նամակների պատճենները: Այս տեսանկյունից բնութագրական օրինակ է նաև հենց իր՝ Եղիա Կարնեցու դիվանը, որը պահպանվել է Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվում: Տարբեր անձանցից ստացված նամակները Եղիան խմբավորել է 25 թղթապանակների մեջ, իսկ 1718-1724 թթ. իր ուղարկած նամակները արտագրել 4 մատյանների մեջ: Անձնական նամակագրական արխիվ ստեղծելու վաճառականների այս ջանքերի հետևում թաքնված էր 2 հանգամանք: Նախ՝ այդպիսով նրանք ստեղծում էին առևտրա-

¹ Եղիա Կարնեցու դիվանը: Նյութեր Մերձավոր Արևելքի և Անդրկովկասի պատմության, կազմ.՝ Ա. Աբրահամյան և Ռ. Աբրահամյան, Երևան, 1968, էջ 32 (ընդգծումը մերն է – Ս. Բ.):

² Նույն տեղում:

կան տվյալների իրենց բազան, և երկրորդ՝ նամակներն ունեին իրավական ուժ՝ անկախ նոտարական վավերացումից:

Առևտրական ձեռնարկ-դասագրքերը հայ վաճառականների տեղեկատվության երկրորդ կարևոր աղբյուրն էին: Վաճառականական տպագիր գրականության առաջնեկը 1675 թվականին Մարսելում հրատարակված «Արհեստ համարողութեան» գիրքն էր: Հաջորդ նշանավոր հրատարակությունը Ղուկաս Վանանդեցու «Գանձ չափոյ, կշռոյ, թուոյ և դրամից բոլոր աշխարհի» ձեռնարկն էր՝ հրատարակված 1699 թվականին Ամստերդամում: 17-18-րդ դդ. սահմանագծին հայկական տպարաններում լույս ընծայվեցին նաև տոմարացույցներ, բառարաններ և այլ գրքեր, որոնց տիտղոսաթերթերին հայ հրատարակիչներն ամրագրում էին համանման ձևակերպումներ՝ «ի պէտս Հայկազունեաց վաճառականաց»: Տպագիր գրականությունից բացի՝ հայ վաճառականներն ունեին ձեռագիր առևտրական ձեռնարկներից օգտվելու հնարավորություն: Դրանց ամենահայտնի օրինակները Կոստանդ Ջուղայեցու դասագրքերն էին՝ «Աշխարհաժողով» ու «Դռներն ռաղամին» վերնագրերով, որոնք նաև գործածության մեջ էին դրվել Նոր Ջուղայի Սուրբ Ամենափրկիչ վանքի դպրոցի առևտրական դասընթացի շրջանակներում:

Նամակագրությունը և տպագիր ու ձեռագիր ձեռնարկ-դասագրքերն այն երկու առանցքներն էին, որոնց շուրջ կայանում էր տեղեկատվության կամ, ինչպես Կլոդ Մարկովիցն է բնորոշել, «ամենաթանկ ապրանքի»¹ շրջանառության համակարգը Նոր Ջուղայի համաշխարհային առևտրական ցանցում մի դարաշրջանում, երբ «լավ տեղեկացված լինելը նույնիսկ ավելի կարևոր էր, քան լավ կրթված լինելը»²: Հայկական առաջին պարբերականը՝ «Ազդարար»-ը, որը սկսեց հրատարակվել Մադրասում 1794 թվականից, ծրագրային նպատակ ուներ իր էջերում ամփոփելու նաև առևտրական տեղեկատվություն³: Դրանով, փաստորեն, տեղայնացվում էին տնտեսական թերթերի ու դրանց հիման վրա երևան եկած լրագրերի եվրոպական ավանդույթները, սակայն այդ ժամանակ Նոր Ջուղայի ցանցն արդեն մի քանի տասնամյակ է, ինչ անկում էր ապրել:

Саркис Балдарян, Коммерческая информация и торговцы от позднего средневековья до раннего нового времени - Цель этой статьи- обсудить способы передачи коммерческой информации между торговцами в

¹ Markovits C., նշվ. աշխ., էջ 82, 219:

² Braudel F., *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*, vol. 2: The Wheels of Commerce, New York, 1982, p. 409.

³ «Ազդարար», 1794 թվական, թիվ 1, առաջաբանություն, էջ 4: Հմմտ. Մխիթարյան Մ., Հայերեն առաջին պարբերականը և նրա խմբագիրը, Երևան, 2016, էջ 24, 49:

позднем средневековье и раннем современном периоде (1300-1800). Кроме обсуждения важности информации в рамках «теории обращения», статья проливает свет на то, как европейские купцы получали и обменивались коммерческими новостями в течение вышеупомянутого периода. Последняя часть статьи посвящена обсуждению способов передачи коммерческой информации между армянскими купцами из Новой Джульфы в сравнении с европейским опытом.

Sargis Baldaryan, Commercial Information and Merchants from the Late Middle Ages to Early Modern Period – The purpose of the essay is to discuss the means of transmitting commercial information between merchants during the late middle ages and the early modern period (1300-1800). After considering the importance of information in the framework of “theory of circulation”, the paper sheds light on how European merchants received and exchanged commercial news throughout the above-mentioned period. The final part of the essay is devoted to the discussion of means of conveying commercial information between Armenian merchants from New Julfa in comparison with European experience.

DAS ORIENTALISCHE CHRISTENTUM AM BEISPIEL DER KOPTEN

JÜRGEN GISPERT

Keywords – Copts, Coptic Church, Egypt, Armenians, Genocidem Sadat, Nasser, Muhammad Ali, Ottoman Empire, Sudan, Cyrillus VI., tattoo, Jerusalem, persecution, Reform

Einleitung

Die Koptische Kirche gehört zu den miaphysitischen Kirchen neben der syrischen, armenischen, äthiopische und malankarischen Kirche und wird auch als nicht-chalzedonische Kirche bezeichnet¹, worauf weiter unten eingegangen wird.

Die Bezeichnung „Kopte“ ist dem Ursprung nach eine arabische Fremdzuschreibung: Die Araber bezeichneten Ägypten als „Dâr al-Qibt (Qubt)“, was auf Deutsch so viel heißt wie „Haus der Kopten“.² „Qubt“ ist vom griechischen Namen Ägyptens herzuleitet, der selbst wiederum aber einen ägyptischen und assyrischen Vorläufer hat. Das bedeutet, dass die Zuschreibung „Kopte“ aus weit älterer Zeit stammt und so erst viel später die wichtigste christliche Kirche in Ägypten bezeichnete. Der ägyptische Vorläufer lautet „Ptah“ = „Hw(.t)-K´, -Pth, was soviel heißt wie „Haus der Ka-Seele des Gottes Ptah“. Untereinander bezeichnen sich die Kopten einfach als Christen. „Kopte“ gebrauchen sie fast ausschließlich gegenüber Christen anderer Konfessionen, denen gegenüber sie dann die nähere Selbstbezeichnung „orthodoxe“, „katholische“ oder „evangelische Kopten“ angeben.³

Trotz der Christenverfolgungen im Römischen Reich gewann der Glaube weitere Mitläufer in Ägypten.⁴ Die koptischen Quellen setzen die Kontakte

¹ **Kausen, Ernst**, Katholische, orthodoxe und orientalische Kirchen, 2004

² Vortrag zur Koptischen Kirche, Koptische Kirche: Entstehung, Entwicklung, Gegenwart. https://www.uni-erfurt.de/fileadmin/user.../Vortrag_Koptische_Kirche%5B2%5D.ppt // Alte Schriften: Koptisch (Online-Bibliothek) - <http://www.obib.de/Schriften/AlteSchriften/Koptisch/koptisch.html>

³ Cf. Vortrag

⁴ **Hüneburg, Mirco**, Christen in Ägypten - Geschichte der Kopten - <https://www.aegypten-online.de/geschichte-der-kopten.htm>

zum Christentum mit der Flucht der Jesus-Familie nach Ägypten an.¹ So erklärt sich das Selbstverständnis für Ägypten als christliches Land. Jedoch gehen viele Motive der christlichen Religion auf das alte Ägypten zurück, der christliche Glaube transportierte auch altägyptische Motive. Wiedergeburt und ewiges Leben durch Jesus Christus als Sohn bzw. Verkörperung Gottes auf Erden konnotiert die Horus-Osiris Konstellation. Als Ehefrau des Osiris und Mutter des Horus verkörpert Isis gleichzeitig Thron und Mutterschaft. Auf ihrem Kopf gibt eine von Kuhgehörn gehaltene Sonnenscheibe diese Eigenschaften wieder. Sie besaß magische Heilkräfte und beschützte, zusammen mit ihrer Schwester Nephthys die Toten. Als Heilsbringer war jeder Pharao auch Sohn Gottes (des Osiris bzw. des Ra).²

Ende des 3. Jahrhunderts n. Chr. war die Mehrheit der Ägypter zum Christentum übergetreten. Der Beginn der koptischen Tradition wird allgemein mit dem Wirken des Heiligen Markus in Ägypten angesetzt. Er kam zu seinen Missionszwecken zwischen 48 und 61 u.Z. nach Alexandria. Er starb im Jahre 68 u.Z. den Märtyrertod.³

Die Kopten sind noch heute im Gebrauch eine altägyptischen Sprache, die jedoch vor allem in kirchlichen Liedern in Ägypten Gehör findet. Unter Einfluss der Griechen in der griechischen Zeit (332-30 v.Chr.) entwickelte sich die letzte Form der altägyptischen Schriftarten, das Koptische. Im 13. Jh. stirbt das Koptische als lebende Sprache weitgehend aus, es übernimmt das Arabische die Landessprache. Mit beeinflusst wurde diese Entwicklung sicherlich durch die massenhafte Konversion von Christen zum Islam im 11. Jahrhundert.⁴

Der Begriff „Kopte“ umfaßt den Spannungsbogen der koptischen Geschichte: „Kopte“ ist mehr als nur die Bezeichnung einer christlichen Gruppe als Teil Ägyptens. Als Teil bezieht sie sich auf es als Ganzes.

Im Folgenden gehe ich auf die Beziehungen zwischen den Kopten und ihrer Umgebung, den wechselnden Herrschaften ein, wobei ein wichtiges Augenmerk auf die Zeit Muhammad Alis geworfen werden soll. Dieses dritte Kapitel ist eingerahmt durch eines zur vorislamischen Zeit und ein weiteres mit Bemerkungen zur Zeit Nassers und Sadats. Abschluss bildet ein Kapitel zur

¹ **Tamcke, Martin**, Das koptische Christentum. (Auswärtige Sitzung der Akademie der Wissenschaften am 8. Juli 2011 im Koptischen Kloster Brenkhausen) - <https://rep.adw-goe.de/bitstream/handle/11858/00-001S-0000-0023-9AA5-F/08%20Das%20koptische%20Christentum.pdf?sequence=1>, S. 148.

² **Christen in Ägypten** - Geschichte der Kopten - <https://www.aegypten-online.de/geschichte-der-kopten.htm>

³ **Vortrag**, op- cit.

⁴ **Hüneburg**, op. cit.

Kunst des Tätowierens, was deswegen von Interesse ist, da es einige Hinweise für die christliche Identität (nicht nur) der Kopten bietet.

Vorislamische Zeit

Ägypten als Teil des Römischen Reiches (30 v.u.Z.- 395 u.Z.) wurde zum wichtigsten Getreidelieferanten des Reiches sowie Ausgangsbasis für den Handel mit Indien. Die große wirtschaftliche und strategische Bedeutung implizierte zwar eine Sonderstellung Ägyptens unter den römischen Provinzen, wovon die Ägypter selbst aber wenig hatten - sie lebten rechtlos und verarmt. Die hieraus entstehenden Gegensätze zu Rom wurden durch die rasche Verbreitung des Christentums verschärft.¹ Anfänglichen Verboten überzutreten folgten Christenverfolgungen, die unter Kaiser Diokletian nach dessen Regierungsantritt (284) ihren Höhepunkt erreichten.² Der Vertreter der Kopten in Deutschland, Anba Damian, beziffert die Opferzahl unter Diokletian im Zeitraum von 5 Jahren auf mehr als eine Million. Das Jahr 284 ist auch der Beginn eines eigenen Kalenders – die Kopten sind ein Märtyrervolk.³ Der Kalender, das Synaxarium, hat für jeden Tag Namen von Märtyrern. Beleg für die steile Weiterführung dieses Kalenders ist die Nennung der vom IS getöteten 21 Kopten in Libyen (15. Februar 2015).⁴

Erst unter Konstantin beruhigte sich die Lage. Die Verfolgung der Christen in Ägypten wurde unter ihm im Jahre 324 beendet.⁵ Im dritten Jahrhundert entstand auch das Mönchswesen und nahm von hier aus seinen Ausgang in die Welt.⁶ Es kam zur Dominanz der ägyptischen Kirche gegenüber den christlichen Kirchen Roms, Konstantinopels, Jerusalems und Antiochiens.⁷ Theodosius I. erklärte 389 das Christentum zur Staatsreligion, was zur Folge hatte, dass sich nun die Christen an Heiden und deren Kultstätten rächten.

Die Teilung des römischen Reiches in Ost- und Westrom (395) schlägt Ägypten Byzanz zu, der ägyptisch-griechische Gegensatz äußert sich durch die ein Jahrhundert dauernde Auseinandersetzungen über das Wesen der Natur Christi und gipfelt 451 auf dem Konzil von Chalkedon gegen das Patriarchat

¹ **Petry, C.f.**, The Cambridge History of Egypt - Vol. 1: Islamic Egypt, 640-1517

² **Bestavros, A.**, Persecution (C O P | N E T Youth Group Discussion Series) - <http://www.coptic.net/lessons/Persecution.txt>

³ „Man denkt nur an eine gewaltsame Islamisierung Ägyptens“, 2007 - <http://www.kath.net/news/15777>.

⁴ Christliche Ägypter sind zunehmend stolz auf ihre 21 Märtyrer. - <http://www.kath.net/news/49552>, 2015

⁵ **Vortrag**, op-cit.

⁶ **Tamcke, M.**, Das koptische Christentum (Auswärtige Sitzung der Akademie der Wissenschaften am 8. Juli 2011 im Koptischen Kloster Brenkhausen)

⁷ **Vortrag**, op. cit.

Alexandrias zugunsten von Byzanz im Schisma - die ägyptische Kirche spaltet sich von der Reichskirche ab. Das führt nun dazu, dass Ägypten politisch Teil der Byzanz ist, religiös aber von ihr getrennt.¹

Bei der religiösen Auseinandersetzung muss bedacht werden, dass sie auch Ausdruck einer politischen war und als Widerstand gegen die byzantinische Herrschaft verstanden werden muss. Das zeigt sich daran, dass umgekehrt der byzantinische Kaiser Leon (457-474) einen Gegenpatriarchen, den Melkiten (Melkiten = „die Kaisertreuen“) Pretorius, einsetzte und der vom ägyptischen Volk gewählte Patriarch Timothaus II. (457-477) einen Gegenspieler bekam.

Im Jahr 460 kam es zu einer Rebellion der Ägypter gegen Byzanz. Sie wurde jedoch abgewehrt. Timothaus wurde zweimal verbannt. Nachfolger, Petrus II. (477-490) traf ebenfalls nicht das Wohlwollen von Byzanz - er wurde durch den Melkiten Timothaus Salophakiolus ersetzt. So kam es zu einer, Jahre währenden, Doppelbesetzung des Patriarchensitzes.²

Die zunehmende Isolation von der Byzanz wurde durch die arabische Eroberung 640 beendet.

Arabische Invasion

Die Koptische Historiographie kennzeichnet einen theozentrischen Charakter: Gott liebt den Kopten, weswegen Schicksalsschläge, Verfolgungen etc. seinem Willen entsprechen, das Leben der Kopten in seinen Händen liegt. Meinardus sieht drei Verhältniskategorien zwischen Kopten und Staat: Staat als göttliche Institution, Staat als Reich des Bösen und ein Verhältnis gegenseitiger Anerkennung.³ Zusätzlich muss der Opportunismus beachtet werden, den in vielen Fällen das Verhältnis der koptischen Kirche zum Staat bestimmt, m.E. aber schon vom ersten Verhältnis herzuleiten wäre: Da die Verhältnisse, in denen der Kopte lebt, Gott gewollt sind, muss er sie auch akzeptieren. Wenn der Apostel Paulus die Verfolgungen der Christen durch Rom als Zeichen einer von Gott eingesetzten politischen Ordnung sieht⁴, so bestimmt dies auch die Handlungsweise der Kopten gegenüber dem Islam, was besonders in heutigen Tagen im Westen nicht unbedingt verstanden wird und eine Außensicht auf das Verhältnis zwischen Muslime und Nicht-Muslime denunziert, zentrumsfixiert ist und Kriterien wie Toleranz und Verfolgung präferiert. Dem muss eine

¹ Film: Pharaon im heutigen Ägypten. - <https://www.youtube.com/watch?v=w7b-KuI76gc> (Teil 1, über Nasser), <https://www.youtube.com/watch?v=9oTEcp7UjGU> (Teil 2 über Sadat), <https://www.youtube.com/watch?v=nrDeznQBuV8> (Teil 3 über Mubarak)

² Historische Anfänge der christlichen Kirche in Ägypten. 2011 - <https://de.scribd.com/document/63738606/kopten>.

³ **Meinardus, Otto F.A.**, Patriarchen unter Nasser und Sadat (Dt. Orient-Institut Hamburg 1998), S. 19-21

⁴ **Meinardus**, op. cit., p19ff

Betrachtungsweise gegenübergestellt werden, die in den Blickpunkt stellt, wie die Kopten unter gegebenen Bedingungen ihre eigenen Ziele durchsetzen können.

Nachdem die Araber 640 Ägypten erobert hatten, hallte noch das Verhältnis zwischen Ägypten und Byzanz nach und beeinflusste das zu den Arabern, denen gegenüber kein großer Widerstand geleistet wurde – von Teilen wurde die Eroberung als Befreiung empfunden.¹ Insgesamt ergab sich eine neutrale Haltung im Verhältnis zur Byzanz und den arabischen Eroberern. Toleranz, was Ertragen heißt – im Osmanischen Reich später spricht man von Harmonie –, bezieht sich der Basis nach auf Sure 9: Diese schreibt die Unterwerfung der „Ungläubigen“ vor: „[D]ie Ungläubigen (unter den Schriftbesitzern) sollen solange bekämpft werden, bis sie ‚klein‘ sind und eine nicht näher spezifizierte Abgabe [...] entrichten.“² Der Vertrag sieht einen Schutz der so genannten Schutzbefohlenen (*dhimmi*) vor, wobei diesen gegen die Entrichtung einer Kopfsteuer nominelle Sicherheit für Leib, Leben und (eingeschränkte) Kultausübung zugesagt wurde. Die Steuer, auch *jizya* genannt, muß auch als Beitrag zum Unterhalt und zur Ausrüstung der Krieger verstanden werden. Die Ungläubigen werden nicht für das Geld geschützt werden, das sie geben, sondern sie zahlen das Geld als Ausgleich dafür, dass sie nicht zum Militär und keine Waffen tragen dürfen und deswegen Schutzbefohlene wurden.³ Die islamische Umma kennt für ihre Religion keine Grenzen, was Territorium transzendiert.

Eine andere Einschränkung war, dass den Kopten kein Zugang zu höheren Staatsämtern bzw. zur Oberschicht gewährt wurden, niedrigere Staatsämter auszuüben war ihnen nur erlaubt, wenn sie zum Islam übertraten. Für niedere Steuer- und Verwaltungsämter wurde das schon Ende 642 gelockert – es herrschte allgemeiner Beamtenmangel.⁴

Muhammad Ali und Nachfolger

Wenn wir Napoleons Feldzug gegen Ägypten (1798-1801) als Induktion bezüglich der Verhältnisse der Kopten in ihren Wechselwirkungen beachten, so lassen sich auch Beobachtungen anstellen, die den Begriff „Modernisierungsschub“ einer kritischen Würdigung unterziehen lassen. Welche Folgen hatte das Eingreifen Napoleons in die Geschehnisse Ägyptens für das Verhältnis der Kopten

¹ *ibid*

² **Krämer, G.**, Einführung in die Islamwissenschaft (Protokoll). – https://www.geschkult.fu-erlin.de/e/islamwiss/_media/Dateien/Kraemer_Skripte.pdf?1347691105

³ **Tadros, M.**, Copts at the Crossroads. The Challenges of Building Inclusive Democracy in Contemporary Egypt. The American University in Cairo Press, 2013, pp. 41, 47

⁴ Vortrag.

zum Staat, welche für das Verhältnis der Kopten untereinander, zwischen den Laien zur Kirchenführung? Wer war Nutznießer besagten Schubs?

Napoleons Ägypten-Feldzug von 1798 bis 1801 wird als Beginn der Neuzeit für das Land bezeichnet. Die Außeneinwirkungen auf Ägypten teilen sich Frankreich und England –Nelson besiegt Napoleon 1801. Die Invasion Frankreichs führte dazu, dass sich General Ya'qub mit einer koptischen Legion den französischen Truppen anschloss – gegen den Willen des Patriarchen Markos VIII. Napoleons Scheitern führte neben der Flucht der koptischen Legion ins französische Exil zu einer Welle der Gewalt gegen die Kopten.¹

Wir haben hier eine Konstellation, die sich im Verlaufe der Zeit immer wiederholt – mit wechselnden Vorzeichen, wozu vor allem das Verhältnis zwischen Kirche und Staat zählt. Dieses Verhältnis splittet sich jedoch auf: Die koptischen Christen leben in einem islamischen Umfeld, die Kirchenführer haben es auch mit den Laien zu tun, die grundsätzlich loyal sind, sich aber auch einer Emanzipation gegenüber der Kirche bewusst zu werden scheinen.

Das 19. Jahrhundert in Ägypten ist in seiner Entwicklung ohne die Person des Albaners Muhammad Alis nicht zu denken, dieser aber verdankt seinen Aufstieg Napoleons Invasion und dem Niedergang des Osmanischen Reiches. Gegen Napoleon kämpfte er für die osmanische Armee. Er wurde vom Sultan als dessen Statthalter in Ägypten eingesetzt. Danach gelang es ihm, immer weiteren Machtspielraum für sich zu gewinnen – 1811 vernichtet er die Mameluken, nach und nach setzt er sich auch gegenüber dem Sultan Mahmut II. durch. Die Schlacht bei Konya gewinnt sein Sohn gegen die Osmanen. Mahmut II ruft die Russen zu Hilfe, was England und Frankreich alarmierte. Muhammad bekommt Syrien, Palästina und Kreta. Mahmut will aber weiterhin gegenüber Muhammad Ali Stärke zeigen, stirbt aber über der Auseinandersetzung, was für Muhammad die Chance bietet die Geschicke des gesamten Osmanischen Reiches in seinen Händen zu halten. Die europäischen Mächten bringen ihn aber dazu sich mit dem erblichen Paschalik in Ägypten und dem Sudan zu begnügen.²

¹ Cf. Rickard, J., French Invasion of Egypt, 1798-1801, 2006 - http://www.historyofwar.org/articles/wars_french_egypt.html, // Meinardus, O.F.A., 2000 Years of Coptic Christianity // Tamcke, M., Stichwort YA'QUB, GENERAL (1745-1801) (Claremont Colleges Digital Library). - <http://ccdlib.libraries.claremont.edu/cdm/ref/collection/cce/id/1927>

² Bishar, Azmi, Can we Speak of a "Coptic Question" in Egypt?, 2011 - <http://english.dohainstitute.org/release/107aac78-3859-4aa2-b5ba-41234324e3b3> // Kreiser, K., Mehmed Ali Pascha : Das neue Ägypten, 2011 - <http://www.zeit.de/2011/09/Osman-Mehmed-Ali-Pascha/komplettansicht> // Reis, W., Erneuerung in der Koptisch-Orthodoxen Kirche. Die Geschichte der koptisch-orthodoxen Sonntagsschulbewegung und die Aufnahme ihrer Reformansätze in den Erneuerungsbewegungen der Koptisch-Orthodoxen Kirche der Gegenwart, Hamburg 1998, pp.

Muhammad Ali führte Ägypten in die faktische Unabhängigkeit gegenüber dem Sultanat. Er begründete eine neue Herrscherdynastie, die Ägypten unter wechselnd starken französischen und englischen Einflüssen bis 1952 regierte.

Muhammad Ali gilt als Reformator in den Bereichen der Bildung und der politischen Entwicklung. Er schuf ab 1820 die ersten modernen Schulen nach westlichem Vorbild und mit westlicher Hilfe.¹

Was brachte die Entwicklung für die Kopten mit sich? Boudros VII. residierte zeitgleich Muhammad Alis. Beide verstanden sich, was im Kontext des Reformwillens von Ali zu positionellen Vorteilen für die Kopten führte: 1815 wurden die Mehr-Steuern abgeschafft, 1817 die erniedrigenden Kleidervorschriften, was der Gleichberechtigung mit dem muslimischen Teil gleichkam.² Hier ist bedeutsam, dass eine ökonomische Gleichberechtigung mit der dennoch bestehenden religiösen Zweiklassen-Gesellschaft parallel lief: 1831 waren Muslime und Nicht-Muslime vor dem Gesetz gleich.³

Was den Bildungssektor betrifft, verhielt sich Muhammad Ali antikoptisch, da er die nur von muslimischen Studenten besuchte Al-Azhar-Universität präferierte. Dadurch fürchteten die Kopten um die von ihnen bevorzugten und besetzten Berufszweige. Ihnen kam diesbezüglich die Missionarsarbeit besonders der Anglikanischen Kirche entgegen. So konnten Kopten nach Europa gesendet werden und die positive Ausbildung für die Arbeit beim Staat nutzen. Hier muss die Kooperationsbereitschaft Boutros VII. bemerkt werden, die er der ausländischen Kirche entgegenbrachte. Den Einfluss der katholischen und evangelischen Missionare gab es seit dem 17. Jahrhundert, wobei v.a. die United Presbyterian Church an Einfluss gewann.⁴ Waren die islamischen Gläubigen das eigentliche Ziel, so wurden v.a. Kopten missioniert – es entsteht die evangelisch-koptische und die katholisch-koptische Kirche, was eine Reaktion bei Koptenpapst Cyrill IV (1854-1862), dem Nachfolger von Boutros VII., auslöst. Er nahm die verstärkten Bildungsbemühungen der ausländischen Missionare an und schuf ein modernes kirchliches Unterrichtswesen, was ihn zum „Vater der Reform“ avancieren ließ.⁵

Muhammad Alis Nachfolger, Abbas I (1848-1854), möchte die Uhr zurückdrehen und stoppt die Reformarbeit, verjagt die Europäer und verfolgt die

1f; 6 // The era of Muhammad 'Ali Pasha, 1805–1848 (Cambridge Histories Online), Cambridge University Press, 2008, p.179

¹ Kreiser, K., op. cit.

² Reis, W., op. cit., p. 109

³ Reis, W., op. cit., p 6

⁴ Reis, W., op. cit. pp 18-20

⁵ Reiss, W., Art. "Kyrill IV." in: Religion in Geschichte und Gegenwart, 4. Aufl., Bd. 4 (I-K), Tübingen 2001, Spalte 1920f,

Christen, die zuvor Stütze waren Alis Enkel, Said übernimmt und setzt die Reformarbeit des Großvaters fort.¹ Politisch wird er aber als schwach charakterisiert. 1956 wurde mit dem Bau der Suez-Kanal begonnen, die Kosten geraten aber außer Kontrolle und Ägypten muß sich von seine ganzen Aktien trennen. Hiervon profitieren die Engländer, die Frankreich als Konkurrenten verdrängt hatten.²

Auf koptischer Seite können wir ähnliche Gegenbewegungen erkennen, die relativ zu denen des Staates zeitlich verzögert erscheinen. Demetrius II. (1862-1870) folgt auf Cyrill IV. und verweigert weitere Reformen; sein Protektionismus gegenüber ausländischen Missionaren, die er abdrängen will, geht mit innerkirchlichen Verfolgungen einher, die aber das Gegenteil seines Zieles erreichen – die Kopten schicken weiterhin ihre Kinder in die Missionsschulen.³

Aus den Konflikten zwischen konservativen und progressiven Kräften der Kirche geht 1874 der Reformverein, Maglis Milli (Rat der Laien).⁴ Es wurde Mitbestimmung in allen wichtigen Gremien eingefordert.. Einen ähnlichen Modernisierungsschub erhält die Koptische Kirche im Jahre 1941 durch den Ersten Allgemeinen Sonntagsschulkongreß, wo sich zum ersten Mal die lokalen Initiativen zu einer Gesamtbewegung zusammen fanden, um Grundlinien für Einigungs- und Integrationsprozess zu entwickeln.⁵

Der Sudan, von dem oben die Rede war, gelangte in den Machtbereich Muhammad Alis im Jahre 1820, als Alis Sohn Ismail dort eindrang. Grund war, die noch verbliebenen und geflohenen Mameluken dort zu stellen.

Muhammad Ali besetzte Nubien, Sunnar und Kordofa. Nachdem Muhammad den Nordsudan erobert hatte, setzte dort seine Modernisierung ein. Im Südsudan gab es gegen die Besatzer Widerstand (z.b. Dinka, Shilluk, Nuba). Die Menschen mußten erhöhte Steuer zahlen, dies in Form von Sklaven und Tiere.⁶

Beim Verwaltungsaufbau halfen die Kopten, die mit in den Sudan gekommen waren. Aufgrund ihrer Erfahrungen mit Steuern wurden fast ausschließlich christliche Kopten aus Ägypten eingestellt. Sie galten im Sudan als besondere Minderheit. Viele Kopten wurden Ärzte, Geschäftsleute und weiteres. Der christliche Glaube machte sie den britischen Besatzern affin. Kop-

¹ **Reis, W.**, Erneuerung, op. cit., pp 3,19.

² **Reis, W.**, Erneuerung, op. cit., p 3f

³ **Reis, W.**, Erneuerung, op. cit., p. 9.

⁴ **Reis, W.**, Erneuerung, op. cit., p. 52.

⁵ **Reis, W.**, Erneuerung, op. cit., p. 141f.

⁶ **Beska, Emanuel**, MUHAMMAD CALI'S CONQUEST OF SUDAN (1820 – 1824) (Institute of Oriental Studies, Slovak Academy of Sciences Bratislava, Slovaki. Asian and African Studies), Volume 28, Number 1, 2019 - https://www.academia.edu/39235604/MUHAMMAD_ALI_S_CONQUEST_OF_SUDAN_1820_1824_

ten stellten eine geringe Zahl in Sudan dar, aber ihre ausgezeichnete Schreib- und Rechengewandtheit sowie die neutrale Rolle dem Staat gegenüber machte sie attraktiv. Saed ernannte einen ägyptischen Christen zum Gouverneur des Sudan.¹

Ab 1867 wurde der Titel des Khediven vergeben, der den des Gouverneurs von Ägypten ersetzte und Ausdruck der Unabhängigkeit vom Osmanischen Reich war. In dieser Phase eines dominierenden ökonomischen Systems kam es zum Aufstieg der Kopten zu einer Elite, wiederum in positiver Interaktion mit dem Staat. Die Zeit unter den Khediven wird auch als Goldenes Zeitalter bezeichnet. Es ist hier eine Verschiebung von bloßen *dhimmi*-Akteuren in einem *millet*-System zu vollen Staatsbürgern zu sprechen. Auch in der politischen Sphäre gewinnen die Kopten an Einfluss, was unter König Faruq (1922-1952??) kulminierte, als Kopten Ministerialämter bekamen.²

Die Koptische Prosperität findet ihre Grenze zwischen ihrer Elite und den niederen Klassen, denen der Fortschritt nicht zugutekommt. Diesen Gegensatz können wir auch bei der *amira*-Klasse der Armenier in Konstantinopel der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts festmachen – die Kluft zwischen den reichen Familien in der Hauptstadt und den kleinen Gemeinden in der ostanatolischen Provinz war groß. *Amira*: heißt Befehlshaber als Klientel des Sultanats, aber auch Befehlshaber gegenüber der eigenen Klientel. Noch im heutigen armenischen Wort *entanik* und seiner ökonomischen Praxis ist dies Klientel-Verhältnis aufgehoben.³

Lokalität und Nähe zum Sultanat macht einen der Unterschiede zwischen Armeniern und Kopten aus. Die Kopten sind in der Provinz des Reiches, aber Ägypter, die Armenier sind im Zentrum des Reiches, haben aber nur ihre Apostolische Kirche. Armenier kennzeichnet die Religion und die nationale Unterscheidung: hier Armenier, dort Türke. Bei den Kopten ist es nur die Religion – auch Nicht-Kopten sind Araber. Armenier und Kopten eint das Schisma 451.

¹ Tamcke, M., op. cit.

² Bishara, A., Can we Speak of a “Coptic Question” in Egypt?, 2011 - https://www.jstor.org/stable/resrep12648?seq=1#page_scan_tab_contents

³ Die *amira*-Klasse bestand aus Familien-Dynastien, die sich über Generationen hinweg Berufs- und Handelszweige sicherten: *Entanik* „is nom. plural of *ëntani* ‘relative’ or rather ‘the one of the home,’ if we follow the Armenian word literally, which has *tun* ‘home’ in its structure (Acharian 1973: 132). Hence the meaning of the Armenian “family” as ‘everybody at home.’“ (Abrahamian, L., Armenian identity in a changing world, 2005, pp. 148ff. Folglich wird *entanik* auch mit „unter einem Dach“ umschrieben, was auch heute noch sich in ökonomischer Hinsicht darin ausnimmt, dass, wer Geschäfte machen will, sich nach dem Dach umschaun muss, unter das er sich begeben will.

Veränderungen unter Nasser und Sadat¹

Mit dem Namen Nasser verbindet man u.a. die Begriffe Sozialismus und Suez-Krise. Dabei muss man beachten, dass die Annäherung an die Sowjetunion keinesfalls die ursprüngliche Motivation für Nassers Politik war. Diese rührt vielmehr aus dem Bestreben, mit dem *ancien régime* der Zeit zuvor aufzuräumen. 1952-56 stellt keine sozialistische Politik im eigentlichen Sinne dar. Nasser führt eine Bodenreform als konkrete Maßnahmen zur Beseitigung des sozialen Elends der Bauern durch, was eine gezielte Schwächung der politischen Einflussnahme der Großgrundbesitzer mit sich bringt. Die Verstaatlichung des Suez-Kanals 1956 wird als Potestaktion wegen nicht gewährten Millionenkredit gezählt. Die Suez-Krise führt zur Radikalisierung bei Nasser in der Wirtschaftspolitik, hier ergibt sich dann eine Annäherung an die Ostblock-Ideologie.

Nassers Aufstieg verdankt sich u.a. seiner Mitwirkung im Komitee der Freien Offiziere, dem er vorsah und auf dessen Aktivitäten der unblutige Staatsstreich 1952 basiert, in dessen Folge König Faruk abdanken musste.² Mit der 1952 begonnen Landreform geht außenpolitisch die Befreiung von der britischen Kolonialherrschaft im Jahre 1954 einher. Innerhalb von 2 Jahren verschwand die Monarchie und die Briten, die Großgrundbesitzer wurden ihrer Macht beraubt. 1956 schließt sich eine Verfassung an, die den Islam als Staatsreligion definiert, den Präsidenten mit starker Macht ausstattet, was vor allem dadurch zum Ausdruck kommt, dass parlamentarisch kein Ministerpräsident existiert oder dieser ist dem Präsidenten untergeordnet ist.

Von der Reformarbeit Nassers ist die koptische Elite betroffen. 1962/63 werden die 600 reichsten ägyptischen Familien enteignet. Als national gesinnte Patrioten sehen die koptischen Eliteglieder das panarabische Gedankengut als fremdartig und unägyptisch.

Zwischen den Laien und der Kirchenführung unter Cyrill VI. gibt es Meinungsverschiedenheiten, Gegensätze in der Bewertung der Politik. Weniger Cyrill VI. als vielmehr die kirchliche Hierarchie wird als „unterwürfig“ gegenüber dem Staat bezeichnet.

Cyrillus VI. unterstützt die Politik Nassers, die koptische Kirche bekommt ein sozialistisches Antlitz. Cyrillus trifft sich mit Nasser in dessen ablehnender Haltung gegenüber dem koptischen Gemeinderat (*maghis al-milli*), den dieser auflösen will, da er ihn als Relikt besagten *ancien régimes* hält.

¹ Sofern nicht anders angegeben, sind die in diesem Kapitel gemachten Angaben folgenden Quellen entnommen.; op. cit.; Meinardus, O.F.A., Patriarchen unter Nasser und Sadat, Dt. Orient-Institut Hamburg, 1998; Reiss, W., Erneuerung, op. cit.

² **Böhmer, D.D., Nasser** – der höchst lebendige Diktator und Popstar - <http://www.welt.de/kultur/history/article107807251/Nasser-der-hoechst-lebendige-Diktator-und-Popstar.html?config=print>

Die Motivation Cyrillus' rührt wiederum von seinem christlichen Verständnis her, das sich theozentrisch speist, also dem Grundsatz verpflichtet scheint „Gott, was Gottes ist, Kaiser, was des Kaisers ist“. Nasser verlangt absolute Treue zum Staat – es ergibt sich eine Komplementarität. Dieses Prinzip betrifft auch die Stoßrichtung im Verhältnis zum Islam – die koptische Kirche ist nie gg. Islam an sich gerichtet, dieser sei keine „Irrlehre“, vielmehr ist man gegen erhöhte Abgaben gewesen.

Cyrillos trägt treu die Außenpolitik Nassers mit und kommentiert diese zustimmend aus christlicher Sicht, was besonders beim Konflikt mit Israel zum Tragen kommt, wobei sich hier eine eigentümliche Konvergenz ergibt. Nasser bezeichnet sich nicht als Feind der Juden, aber als Antizionist. Cyrill VI. kommt ihm diesbzgl. zur Hälfte entgegen, weil er sprachlich zwischen Israel und israelitisch nicht unterscheidet. Es hängt auch mit der Interpretation der Bibel zusammen; Cyrill VI. ist ein Verfechter der Juden=Gottesmörder-These und beruft sich auf Textstellen in den Evangelien. Das hat auch seine kirchenpolitischen Konsequenzen: Beim II. Vatikanischen Konzil stimmte die koptische Delegation gegen die Entscheidung, die Schuldthese aufzuheben. Nach dem Sechstagekrieg untersagt Cyrill den Gläubigen die Pilgerfahrt nach Jerusalem.

Präferierte Cyrillos VI. ein ausgewogenes Verhältnis zu Nasser und dessen Nachfolger Sadat, so ergeben sich bei seinem Nachfolger Shenuda III. ernsthafte Differenzen, die in der Absetzung von Shenuda durch Sadat kulminieren. Er muss in die Verbannung. Der Streit entwickelt sich, nachdem Kopten wiederholt Angriffen von Muslimen ausgesetzt waren und Shenuda daraufhin keine Ostern feiern wollte, was international Beachtung fand, Sadat gerade in den USA weilte und sich Kritik anhören mußte und dies dann für die Absetzung des Kirchenoberhauptes zum Anlaß nahm. Zudem nahm er das Versprechen zurück, 50 Kirchennneubauten zu genehmigen. Auch wurde die Shari'a zu DEM Prinzip der Rechtsprechung genannt und nicht mehr EIN Prinzip (Art. 2).

Das Tattoo

Im Zusammenhang mit dem Sechstagekrieg 1967¹ stoßen wir auf ein Phänomen, das für die Charakterisierung der koptischen Kultur mit prägend ist. Dabei handelt es sich um den Brauch des Tätowierens bzw. des Tatauierens. Das Tatauieren ist eine absichtsvolle Körperveränderung in Form des Aufbringens bestimmter Symbole, Zeichen, auch Schrift auf die Haut und dient der indi-

¹ Cf. Meinardus, O. F.A., Patriarchen, op. cit., p. 29f. 29f. Nach der militärischen Niederlage Ägyptens gegen Israel (Juni 1967) wurde es Kopten untersagt nach Jerusalem zu pilgern.

viduellen Abgrenzung und auch Identifizierung als Mitglied einer bestimmten Gruppe. Es dient in Initiationsriten und/oder Schutzriten oder symbolisiert Jenseitsvorstellungen.¹

Wir können das Tattoo auch gedächtnistheoretisch deuten, kennzeichnet es doch die Differenz zwischen Körper und Geist und ist sozusagen Gleichrichter im Falle eines Erinnerungsdefizits, transformiert praktisch Vergangenheit situativ in Gegenwart und umgekehrt projiziert die Gegenwart auf den Moment der Entstehung des Tattoos bzw. dessen Inhalts und verhilft so zu einer Deutung des aktuell Geschehenden.

Tätowieren an sich wird seinem Ursprung nach im Neolithikum verortet (5000 Jahre v.u.Z.), Bekannt wurde diese Kunst v.a. aus Polynesien durch die Reise James Cooks. In Samoa ist sie 2000 Jahre alt und hat auch die Zeit der Missionare überstanden, die diese Tradition als Gegenstand des Heidnischen eliminieren wollten.²

Die Pilgerfahrer nach Jerusalem ließen sich dort ein Kreuz auf der Innenseite des rechten Handgelenks über der Schlagader aufbringen, dies als Beweis für die Fahrt selbst, dann aber auch als Identifikationsmerkmal für andere Christen nach außen. Bei mehreren Pilgerfahrten sind es dann mehrere Kreuze, die die Fahrten beweisen, somit dann eine Art lebendigen Fahrtenkalender darstellen.³

Das Kreuz als Symbol geht zeitlich über das Christentum hinaus zurück. Das älteste Kreuz wurde 1991 in einem Gletscher nahe des Ötztals in Italien gefunden und ist 5000 Jahre alt.⁴ Als christliches Grundsymbol bezeichnet die Vertikale des Kreuzes die Verbindung und Ausrichtung auf Gott sowie die Verbindung zwischen Himmel und Erde, die Horizontale die Verbundenheit zwischen Himmel und Erde. Bei den Kopten sind zwei Kreuzformen hervorzuheben, das so genannte Koptische Kreuz und Anch-Kreuz, auch ägyptisches Kreuz oder Henkelkreuz genannt, dass sich dem Ursprung nach auf die ägyptische Hieroglyphe *Ankh* bezieht und gleichbedeutend mit Leben ist. Es

¹ **Streck, B.**, „Körperveränderung“, in: *ibid* (ed.): Wörterbuch der Ethnologie, Dumont, Köln 1987, pp. 104-107 // **Friedrich, M.A.**, Das Kreuz am Körper. Dem religiösen Phänomen von Tattoo und Piercing auf der Spur (Magazin für Theologie und Ästhetik 6/2000) - <https://www.theomag.de/06/mafl.htm> // Stichwort Tatauierung, Deutsches Kolonial-Lexikon (1920), Band III, S. 461

² **Friedrich, M.A.**, The history of Tattoo, in: *Skin Stories. The art and culture of Polynesian Tattoo* - <http://www.pbs.org/skinstories/history/index.html>

³ **Ammann, N. K.**, Eine der ältesten Kirchen weltweit. *Erzdiözese Köln* - <https://www.missio-hilft.de/de/aktion/monat-der-weltmission/2013-3/reportagen/eine-der-aeltesten-kirchen-weltweit.html> // Meinardus, O.F.A., Tattoo and Name: A Study on the Marks of Identification of the Egyptian Christians (Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Vol. 63/64 (1972)), pp. 27-39, S. 30f.

⁴ **Graber, B.**, Tätowieren: Ausdruck der Seele auf der Haut. - http://www.livenet.de/themen/gesellschaft/gesellschaft/105195-taetowieren_ausdruck_der_seele_auf_der_haut.html

verweist auf Belebung und Befruchtung der Erde durch den aufgehenden Sonnenball, eben der Kreis, die Scheibe über der T-Form des Kreuzes. Das Koptische Orthodoxe Kreuz besteht aus gleich langer Vertikalen und Horizontalen, deren jeweilige Enden sich in drei Sternzacken verjüngen.¹

Als Mittel der Diskriminierung gab es das Tattoo schon in Rom zur Bestrafung von Sklaven und Kriminelle, was aber griechische Praxis war, von da aus auf Persien zurückverweist. Konstantin schaffte die Praxis ab, Im Zusammenhang mit der islamischen Eroberung tritt die Tätowierung/das Kreuz als Zeichen der negativen Zuschreibung in ausgrenzender Denunziation auf. Diese Diskriminierung traf auch die Juden, die Glocken an ihrem Gürtel tragen mussten.² In späterer Zeit wandelte sich bei den Kopten die Haltung zum aufgezwungenen Kreuz auf der Haut. Sie nahmen es auf, kehrten es jedoch im doppelten Hinsicht um: Sie trugen es zur Innenseite des Körpers auf dem Handgelenk. Somit war das Kreuz normalerweise nur für die Mitglieder der eigenen Kirche sichtbar, denen es gezeigt wurde, oder als bewusstes Zeichen des eigenen Christseins nach außen, wenn demonstrativ die Hand gehoben wird, um auf diese Weise sich zu zeigen und/oder abzugrenzen.³

Zumindest in Jerusalem haben sich die Wege der armenischen und koptischen Pilgerfahrer gekreuzt, und auch den armenischen Pilgerfahrer widerfuhr Negatives im Zusammenhang mit den Kriegen. Khajag, ein libanesisch-armenischer Freund aus Jerewan, erzählt mir folgendes: Jerusalem befand sich nach dem Krieg 1967 „in den Händen der Juden“, wie er sagt. Die Folge war, dass die Tradition der Pilger-Tätowierung abbrach.⁴

Bei älteren Menschen konnte er Tattoos erinnern. Nach Meinardus behielten armenische Christen die Tradition der Pilgertätowierung noch bis zum 1. Weltkrieg bei. Sie brach dann ab. Neben Gründen wie Völkermord politische Änderungen, neue Grenzziehungen ist noch der gewichtige zu nennen, dass das Tätowieren in Jerusalem im und nach dem Weltkrieg nicht mehr angeboten wurde. In Jerusalem kann aber ein Kopte, der das Tätowieren

¹ Kreuze Kruzifix Kreuzformen Kreuzarten - Kreuz Lexikon, in: Kirche Glauben Lexikon. - <http://www.kirchenweb.at/ministranten/christentum/> // **Müller, A.**, Die Symbolik des Ankh. - <http://www.efodon.de/html/archiv/pyramiden/weitere/SY5315%20-%20Mueller%20-20Ankh.pdf>

² Koptische Familie pflegt Tätowierkunst mit christlichen Motiven, in: **Koptische Kirche im Ausland**. - <https://koptisch.wordpress.com/2015/04/03/koptische-familie-pflegt-tatowierkunst-mit-christlichen-motiven/>

³ *Koptische Familie pflegt Tätowierkunst mit christlichen Motiven. Wo Jerusalem unter die Haut geht* Christian Tattooing – Part 1. - <http://www.tattoosymbol.com/christian/christian1.html> // Lexikon der Symbole: Kreuz (Knaurs Lexikon der Symbole, S. 608, vgl. LdS, S. 248 ff.) 1998

⁴ Skype - Gespräch April 2016

heute noch anbietet, auf eine 700 Jahre alte familiäre Berufserfahrung zurückblicken.¹

Ich hatte einen Film zum Thema gesehen, in dem eine Nachfahrin an die Stätten ihrer Großmutter ging und von den Tattoos erfuhr, die die Menschen während des Genozids bekamen. Viele Armenier wurden zwangsislamisiert, Kinder wurden von türkischen oder kurdischen Eltern adoptiert. Ein Fall sticht hierbei heraus: Eine Frau, die ein armenisches Mädchen adoptierte, wollte es so erziehen, dass es seiner eigentlichen Herkunft immer bewusst würde. Als Jugendliche ließ sie sich wie andere auch mit einem arabischen Tattoo schmücken, was zu einer großen Auseinandersetzung führte, letztlich aber die persönliche Familiengeschichte des Mädchens sprichwörtlich in die Haut ritzte.²

Die zwangsweise erfolgte Islamisierung junger Armenierinnen im Zuge des Genozids brachte es u.a. mit sich, dass den Mädchen zur Wahrung des lokalen Brauchs spezifische Tätowierungen angebracht wurden. Ist der Akt der Islamisierung als gewaltsam zu qualifizieren, so trifft dies auch für die sukzessiv erfolgte Anbringung eines Tattoos zu. Aus dem bosnischen Teil des Osmanischen Reiches wird berichtet, dass die Mädchen aus Schutz vor den türkischen Männern Tattoos angebracht wurden, wodurch dem Tattoo eine magische Wirkkraft zugesprochen wird. Im anderen Fall spricht eine Frau davon, dass sie das Tattoo trug, um als Katholikin identifiziert zu werden, was geschah, nachdem sie gekidnappt worden war.³

Zum Schluss sei noch auf die Tatsache hingewiesen, dass Meinardus in einem Beitrag Tattoo und Name zusammenführte. Er zählt etliche koptische Namen mit ihren Bedeutungen auf. Der Name ist Identifikationsfaktor mit historischen Bezügen. Dabei bedient man sich griechischer, lateinischer, äthiopischer, arabischer und syrischer Lehnsworte. Es werden zudem vorchristliche Namen, solche von Pharaonen oder jene von Märtyrern genommen (Bsp. Amun. Faraun. Salib (für „Kreuz“) Mikhail (für „Michael“)).⁴ Der Name kann in diesem Sinne auch in seiner Eigenschaft als Gravur gedeutet werden, womit wir beim Namen als Maske wären. Khajag nannte seine Tochter Vana Urartu. Van ist eine alte historische Stadt am gleichnamigen See, Urartu, das alte Königreich, auf das sich die

¹ Cf. Koptische Familie pflegt

² Film: Armenian Genocide - Grandma's Tattoos (documentary) - https://www.youtube.com/watch?v=bwj4e_f_1DI

³ The Genocide Museum-Institute: Becoming someone else... Genocide and kidnapped Armenian women. - http://www.genocide-museum.am/eng/online_exhibition_2.php // **Dukehart, C.**, The Last Tattooed Women of Kobane. - <https://www.nationalgeographic.com/photography/proof/2015/01/21/the-last-tattooed-women-of-kobane/>

⁴ **Meinardus, O.F.W.**, Tattoo and Name: A Study on the Marks of Identification of the Egyptian Christians (Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Vol. 63/64 (1972)), pp. 27-39

Armenier beziehen. Khajag gab diesen Namen seiner Tochter, weil er sicher war, dass seine Frau ihn mit den Kindern in Richtung USA verlassen würde, was denn auch geschah. Folgeweise trägt Vana Urartu die armenische Geschichte namentlich mit sich herum – was besonders dann bedenkenswert ist, ziehen wir die Tatsache hinzu, dass sie mittlerweile zum Judentum konvertierte ist.

Յուրգեն Գիսպերտ, Արևելյան քրիստոնեությունը դպտիների օրինակով - Հոդվածը հնարավորություն է ընձեռում հայացք նետել դպտիների՝ որպես արևելյան քրիստոնյաների մշակույթի վրա: Օտար տիրապետությունների հետ փոփոխական առնչությունների լուսաբանման հետ մեկտեղ, մասնավորապես, անդրադարձ է կատարվում նախախլամական՝ Մուհամեդ Ալիի, ինչպես նաև Նապոլեոնի տիրապետության ընթացքում ի հայտ եկած ազդեցությունների և Նասերի ու Սադաթի իշխանություններին վերաբերող դարաշրջանին: Դպտիների տեսանկյունից երեք իրողություններ են բնութագրում պետության հետ նրանց առնչությունը. այն ընկալվում է՝ որպես աստվածային ատյան, որպես չարիքի կայսրություն և որպես փոխադարձ ճանաչման միջոց:

Դպտիական եկեղեցուն՝ որպես հավատացյալների և պետության միջև միջնորդի, ծանրակշիռ դերակատարություն է բաժին ընկնում, ինչին հատկապես անդրադարձ է կատարվում Նասերի և Սադաթի տիրապետությանը վերաբերող հատվածում: Այստեղ, օրինակի համար, պարզաբանվում են նաև երիտասարդ Իսրայելի հետ այն ժամանակվա ընդհանուր առնչություններում առկա տարբերությունները:

Վերջին հատվածն իրենից ներկայացնում է պարզաբանումներ խաչի, այն է՝ դաջվածքի ֆենոմենի վերաբերյալ, որի սիմվոլիկան ծառայում է ինքնության որոշակիացմանը և հանդիսանում է տարբերակման միջոց:

Տեքստը բովանդակում է նաև դպտիական և հայկական մշակույթների համեմատական քննություն, ինչը, մասնավորապես, կարևոր նշանակություն ունի կրոնի և օսմանյան տիրապետության հետ առնչությունների ընկալման տեսանկյունից:

Юрген Гисперт, Восточное христианство на примере коптов - Статья предоставляет возможность ознакомления с культурным наследием коптов как восточных христиан. Наряду с освещением взаимовлияния между коптами и чужеземным владычеством, представлен экскурс в доисламский период, в частности, выявленное влияние в правление Мухаммеда Али, в эпоху империи Наполеона, и в период господства Насера и Садата. С точки зрения коптов, три положения подкрепляют их связь с государством: оно воспринимается как божественная инстанция, как империя зла, и как связующее звено их взаимного признания.

Коптской церкви, как посреднику между верующими и государством, выпала ответственная роль, в особенной степени отражающая период правления Насера и Садата. Здесь, к примеру, также выявляются определенные различия в целостных отношениях с ранним Израилем того времени.

Заключительная часть представляется разъяснением феномена оттиска христианского креста, чья символика определяет его сущность и является средством отличия своей атрибутикой. В дополнение ко всему, публикация содержит сравнительный анализ коптской и армянской культур, что имеет важное значение с точки зрения восприятия религии и его сосуществования с османским владычеством.

REVISITING ANCIENT PAGES OF TRANSLATION THEORY: GREECE AND PERSIA

ARTHUR HOVHANNISYAN

Key words - translation, culture, Septuaginta, Avesta, Greek and Persian tradition, comparative study, Old Testament, Koine.

The history of translation comes to demonstrate that the role of language and culture is of enormous significance not only for the formation of nations, but also for the proliferation and spread of values, influence and social advance throughout the world; and quite often this goal is most effectively implemented through the appropriate translation techniques and traditions. Language and literature have always been at the forefront of the formation of a nation, realization of the national identity, the spread of cultural and ethnic values. In the course of human history the most successful and rewarding were the cases of intervention and political predominance realized via soft power rather than the military intrusion and brutal invasion. Cultural penetration into the minds of people has more deeply-rooted consequences and naturally leads to a long-term and profound impact of intervention. Likewise in terms of the nation's formation the role of language can hardly be overestimated. Moreover, the state when notions, cultural practice and habits, ideology are inculcated in a peaceful way very rarely, if never, ignites reaction and confrontation. Translation activity is a vivid example of the so-called soft power for the mentioned wider context of nationalism, political intervention and nationalism, since it is through translation that the "cultural and national travel" of ideas and philosophies is conducted opening space for self-determination, on the one hand, and control over others, on the other hand. Definitely, history of the humankind is replete with the examples of the latter. The very techniques of translation, that of foreignization or domestication of the Source Text come to reflect the long-lasting consequences of translation products, for they demonstrate the extent to which translation of a foreign text and the attendant cultural layer permeates into the Target Text and the target culture, respectively. As is described by Fassbender R, "Translation is a complex process that requires a translator to face many difficult decisions both conscious and unconscious. These decisions, which are based on and influenced by the translator's values, preferences, skills and objectives, decide which aspects of a ST will be conveyed and in what manner. Consequently, these decisions determine how the target audience will receive and view the ST, which they might not even know to exist. It is only natural that

translators seek appreciation for their work and want to impress the TT audience with a respectable final product, one that is not inferior to the original and will be met with the same enthusiasm as the ST. On the other hand, translators are limited in this respect because of their obligation to stay faithful to the ST and only convey what the original author intended to convey. It becomes therefore apparent that every translator serves two masters: The ST author and the TT recipient. Accordingly, there has always been a debate in the realm of translation studies which of these two masters wields more power and requires more respect. This debate, nowadays dominated by Lawrence Venuti's concepts of 'domestication' and foreignization', has been fought, albeit with changing concepts and names, since ancient times¹". Thus, the techniques of translation of a certain culture's texts can serve as a reliable indicator of its power, might and qualitative dominance, which, in its turn, predetermine the translation strategies employed for conveying its texts/culture into the target texts/culture.

Similarly, Venuti L. mentions "Nineteenth-century theorists and practitioners like Friedrich Schleiermacher and Wilhelm von Humboldt treated translation as a creative force in which specific translation strategies might serve a variety of cultural and social functions, building languages, literatures, and nations. They assume that language is not so much communicative as constitutive in its representation of thought and reality, and so translation is seen as an interpretation which necessarily reconstitutes and transforms the foreign text²" Although the role of translation has been belittled for a long time, represented by a low, derivative status accorded to the translator's activity, the twentieth-century translation theory made an abrupt reconsideration of the discipline of translations. As R. Quirk puts it, "translation is one of the most difficult tasks that a writer can take upon himself³"

Throughout the centuries the primary mission of a translator varied from region to region, being significantly predetermined by cultural, historical and political peculiarities of the country and the goals pursued. Thus, in the antiquity period interpreters were primary intermediaries in trade and other state issues. The advent of printing translators assumed the role of disseminators of the documents that formed the canons of literature, learning and religion. Translation has been instrumental for the formation of writing and literary culture in every European language in Middle Ages and Renaissance. In modern times

¹ Fassbender Rene, Translation Theory. *Domestication and Foreignization*, 2009 p. 1, <https://www.grin.com/document/310362>

² *The Translation Studies Reader*, ed. by Lawrence Venuti, Routledge, London and New York, 2004, p.11.

³ Bassnett Susan, *Translation Studies*. Routledge, London and New York, p.16.

continues to be of utmost importance for state and cultural issues over the world, particularly in the light of globalization dominating in the world¹. It is through the practice of translation that the notions of global and local culture reveal themselves. Any translation, apart from its primary goal of bridging gaps between cultures, also comes to demonstrate the vivid diversity of nations and cultures. So in the following we make an attempt to gain an insight into the ancient Greek and Persian translation practice both from the perspective of similarities and differences.

The two civilizations discussed below can be considered as fundamental and underlying for the development of the Western and Eastern traditions of scientific knowledge and cultural heritage. Specifically Greece is unanimously referred to as the “cradle of Western civilization”. Most notably, the renowned story of Old Testament, or Septuagint translation from Hebrew to Koine (Old Greek) by seventy-two divinely-inspired scholars and its subsequent spread testifies the volume and power of Greek influence over the European countries religious, social and political life and structure². Even though late Roman translations of Greek texts, be it sacred, rhetorical or philosophical, had a tendency to practice “free” translation, which required more sense-for-sense approach and the so-called the Romanization of Greek texts, the content and spirit of Greek culture into every realm of life in the Roman Empire was evident. For example, one of the finest Classical stylists and Roman orators Cicero is credited with the formation of a classical Latin philosophical vocabulary. In his translation of two speeches by Demosthenes and his rival Aeschines, Cicero insists on “free” translation, since he thinks that “the essence of successful oratory is to instruct, delight and move the minds of his audience”. At the same time he mentions that this is achievable only by conserving the force and flavor of the passage³. In other words, the spirit of Greek culture should be transmitted into the Roman culture anyway. He goes on and asserts that “Greek neologisms may be rendered by Latin ones, that there is good reason for sometimes translating one Greek word by several Latin ones, and that there should be no injunction against importing Greek words into Latin when there is no Latin term⁴”. The same holds true for the work of numerous Greek philosophers, writers, mathematicians, who wrote in Greek and whose works were translated into Latin to affect and shape the formation of Roman culture, even beyond the geographical

¹ *Translation - Theory and Practice. A Historical Reader (2006)*, ed.by **Daniel Weissbort and Astradur Eysteinnsson**, Oxford University Press, 2005, p. 1.

² Ibid, p.17.

³ Ibid, p.21.

⁴ Ibid, p.21.

borders. Not a less important aspect of translation in ancient Greece was the interpretation of God's message to the population by oracles and prophetic mediums, particularly at Delphi. This is considered as a first stage and case of Western translation history¹.

The Persian civilization, in its turn, shaped many aspects of Indian, Arabic, Turkish and Middle East cultures. This fact is strongly supported not only by the cultural evidence², but also by the rigorous linguistic examination of the origins of Indo-European languages. Undoubtedly, translation activities played a primary role in the propagation of literature, science and knowledge throughout the human history and the specific traditions and peculiarities of translation traditions can be indicative of numerous political, cultural, economic and social tendencies in the history of countries and civilizations. As is mentioned by Bahri "Documented proof of translation activity in the Iranian Plateau dates back to 550 BC. This was the time when Cyrus the Great ruled over the huge Persian Empire. Under his rule, the Empire embraced all the previous civilized states of the ancient Middle East, expanded vastly and eventually conquered most of the Southwest Asia and much of Central Asia, parts of Europe and the Caucasia³"

Below we present our observations regarding the similarities and differences between the two translation traditions based on the results of our comparative study.

Both Greek and Persian languages have gone through a number of stages of linguistic formation and the shift from Old to Middle and Modern varieties of Greek and Persian languages was marked by a number of similarities. Nevertheless, the most widely adopted and universal version of the New Testament, the famous Septuaginta, is in Koine Greek. Later on most of the translations into other languages were made basically from Koine Greek⁴. Apart from *the Vetus Latina*, the first version of collective translations from Koine into Latin, and other stances of Septuaginta translations in the antiquity, the translators in Middle Ages referred to the Greek version of the Old Testament and translated

¹ **Dillon Matthew and Garland Linda**, *Ancient Greece. Social and Historical Documents*. New York, 2010. p. 82.

² Bahri, Hossein. *The Role of Translation Movements in the Cultural Maintenance of Iran from the Era of Cyrus the Great up to the Constitutional Revolution*. https://www.researchgate.net/publication/303941427_The_Role_of_Translation_Movements_in_the_Cultural_Maintenance_of_Iran_from_the_Era_of_Cyrus_the_Great_up_to_the_Constitutional_Revolution

³ Ibid, p.4.

⁴ **Jacobus A. Naude**. *The Book of Aristeas and Modern Translations of Septuagint*. https://www.researchgate.net/publication/316967460_The_Book_of_Aristeas_and_Modern_Translations_of_the_Septuagint

it into Latin. Particularly we would like to mention Theodore Beza's Latin translation for his new edition of the Greek New Testament; and the most famous King James Bible, the English translation of the Bible (1603), with the New Testament and the Apocrypha translated from old Greek.

Similarly, the Avesta, a religious book containing some Zoroastrian hymns, was written in old Iranian language named "Avestan"¹. Subsequently translation activities in both traditions can be described as intralingual translations of the religious texts. Interestingly, this tendency of making the holy word accessible to common people (via presenting the content in the modern the language) had basically common impetus in both cultures. Namely, in the Persian tradition it was a way of combating the rise of heretic tendencies within Zoroastrianism. In other words, translation was meant to avoid misunderstanding, confusion, and rupture in the society. In the same way, the translation of the Koine Greek of the New Testament into the modern Greek vernacular purported the goal of making the style and diction of the Bible simple and clear to all people. This view was held by Neophytos Vamvas (1776-1866), one of the translators of the Old and New Testament, who insisted that the translation should teach and enlighten people.

The practice of interlingual translation in both languages starts predominantly in the Modern epoch with the development of science, technology and the opening of the "cultural and political" window into other countries and traditions. Thus, the introduction of lithograph print in Iran marked the beginning of book industry and led to the greater familiarity with European languages and the revival of translation activity. For example, the establishment of a polytechnic College in Tehran (1852) played a crucial part for the modernization of Iran, for it introduced Western scientific thought to students, and this process naturally involved a lot of interpreting and translation. The graduates of this institution, such as Mohammad-Hasan Khan and many others, contributed to the spread of science, literature and new knowledge via government-sponsored translation and interpreting activities. Persian scholars translated numerous philosophical works of the European Enlightenment period, such as Voltaire's narratives, Moliere, John Malcolm, Daniel Defoe, Jules Verne. All this had a very positive impact on different aspects of Iranian culture, starting from writing style to the role of women in the society. In other words, interlingual translation served the purpose of modernization and inculcation of cutting-edge concepts and practices into the Iranian society. Likewise, in Greece the tradition of interlingual tradition was called to life in the modern period when peo-

¹ **Abedian A.Kasgari.** *Persian Language (Ancient Era)- Avestan Language*. https://www.academia.edu/37264419/Persian_Language_Ancient_Era_-_Avestan_Language

ple struggled for independence. Such prominent figures as Dimitrios Katartzis (1730-1807), Adamandios Korais (1784-1833) put an emphasis on the translation of world literature and science works as crucial for the independence of the country, the formation of national identity, enlightenment of the nation. Hence, Katartzis did not consider language as an end in itself, but as a means of propagation of knowledge. As in the Persian tradition, in Greece the modern period of translation was marked by extensive translation into Greek of Hugo, Zola, Verne, Voltaire and others.

However, between these two traditions there is one drastic difference which rests mainly upon the role they played in the society after the Roman invasion of Greece and the Arabic conquest of Persia. In contrast to the Iranian language and script, which was abandoned in favour of the Arabic, Greek language, culture, philosophy and science remained dominant and superior in the Roman Empire even when Greece was conquered and became part of the Great Roman Empire. Moreover, the decipherment of the Linear B script in Greek gave it a unique unbroken 3500-year-old history. Thus, the role of Greek in Roman Empire and the role of Farsi after the Arabic conquest differed radically. For instance, Greek students were not supposed to read Latin, so the laws and imperial decrees were translated into Greek so that students and common people could get acquainted with these laws. In other words, Greeks were not forced, obliged or put in a situation when they had to learn the language of the conquerors, which had its impact on the translation activity: Latin laws, decrees and other works were translated into Greek. Moreover, political systems and procedures such as democracy, trial by jury and lawful equality originated in Greece, reflected by the Greek language, served as basis for the formation of the most social, political institutions in the Roman Empire, subsequently expanding onto the modern European culture. Another striking phenomenon of Greek culture and old Greek language that had an immense influence on the Roman and European life, is the theatre. Thus, the influence of Greek civilization was immensely influential in many spheres of the Roman Empire: language, politics, philosophy, science, and the arts. In fact the artistic and influential influence of Greece on Rome was so large that the Roman poet said, "Captive Greece took captive her fierce conqueror and instilled her arts in rustic Latium."¹

While in the Persian tradition most of the values of literature and science could be preserved only if translated into the language of conquerors. For example, Rozveh or Ruzbeh translated a collection of mythical legends of Persian kings and heroes into Arabic. Another difference concerned the translation of

¹ Chiu, Y.C. *An Introduction to the History of Project Management. From the Earliest Times to AD 1900*. Eburon Delft, Netherlands, 2010, p. 38.

the Holy Bible from Koine into Latin, which was a wide-spread practice and various scholars made numerous translations of the New Testament from Koine into Latin. Whereas holy Quran, originally written in Arabic was considered untranslatable, so the Persian translation took the shape of commentaries mainly. As is mentioned by Bahri, "Many Muslims believed there was no knowledge except what originated in and conformed to the Koran and Islamic law (Sharia). This was the reason for burning and destruction of the famous library and museum of Alexandria and the imperial library at Ctesiphon. In addition, the forceful use of Arabic as the official language of the Muslim Caliphate resolved Iranian scholars and intellectuals that all pre-Islamic knowledge and cultural identities were in danger of annihilation and they had to be survived¹".

Investigating the translation traditions of two powerful and influential cultures, that laid foundation for entire civilizations in the ancient world which later on shaped modern cultures, we aimed at detecting the historical, cultural and political peculiarities which influenced the general approach to the art of translation in the ancient world. At the same time it was our goal to get insight into literary and linguistic outcome of ancient Greek and Persian translations predetermined by the above-mentioned factors. The study permitted us to arrive at a preliminary conclusion that the Greek and Persian traditions of translation are depthless sources of speculation and deliberation not only over linguistic and translation issue, but they also shed light on the cultural, political and historical pages of these two civilizations. We mostly came to demonstrate that having almost an identical status in terms of language and literary development there was a drastic difference between the status and role of Greek and Persian culture for the neighboring region. Particularly, Greek language and civilization were a dominant and supreme factor even for the invading cultures. This fact is vividly supported by the appropriate translation works.

REFERENCES

1. Fassbender Rene, *Translation Theory. Domestication and Foreignization*, 2009 <https://www.grin.com/document/310362>
2. *The Translation Studies Reader*, ed. by Lawrence Venuti, Routledge, London and New York, 524 pp., 2004.
3. Bassnett Susan, *Translation Studies*. Routledge, London and New York, 176pp.

¹ **Bahri, Hossein.** *The Role of Translation Movements in the Cultural Maintenance of Iran from the Era of Cyrus the Great up to the Constitutional Revolution*, pp. 8-9.

4. *Translation-Theory and Practice. A Historical Reader (2006)*, ed.by Daniel Weissbort and Astradur Eysteinnsson, Oxford University Press, 649 pp., 2005.

5. Dillon Matthew and Garland Linda, *Ancient Greece. Social and Historical Documents*. New York, 624 pp., 2010.

6. Bahri, Hossein. *The Role of Translation Movements in the Cultural Maintenance of Iran from the Era of Cyrus the Great up to the Constitutional Revolution*. https://www.researchgate.net/publication/303941427_The_Role_of_Translation_Movements_in_the_Cultural_Maintenance_of_Iran_from_the_Era_of_Cyrus_the_Great_up_to_the_Constitutional_Revolution

7. Jacobus A. Naude. *The Book of Aristeas and Modern Translations of Septuagint*. https://www.researchgate.net/publication/316967460_The_Book_of_Aristeas_and_Modern_Translations_of_the_Septuagint

8. Abedian A. Kaskari. *Persian Language (Ancient Era)- Avestan Language*. https://www.academia.edu/37264419/Persian_Language_Ancient_Era_Avestan_Language.

9. Chiu, Y.C. *An Introduction to the History of Project Management. From the Earliest Times to AD 1900*. Eburon Delft, Netherlands, 2010, 246.

Արթուր Հովհաննիսյան, Թարգմանության տեսության հին էջերից շունաստանի և Պարսկաստանի օրինակով - Հոդվածը նպատակ ունի պատմական և մշակութային տեսանկյունից ուսումնասիրել թարգմանական ուսումնասիրությունների միջհամակարգային դաշտի ժամանակակից գիտական մոտեցումը: Կարևորելով թարգմանչական պրակտիկայի դերը տարբեր մշակույթներում և պատմական ժամանակաշրջաններում՝ ցույց է տրվում, որ թարգմանության գործառույթը միշտ էլ եղել է տեղեկատվության փոխանցումից դուրս: Գրականության և համապատասխան նյութերի ուշադիր դիտարկումը թույլ է տալիս պնդել, որ թարգմանչական մոտեցման և թարգմանված տեքստերի ուսումնասիրության միջոցով հնարավոր է բացահայտել որոշակի մշակութային և պատմական առանձնահատկություններ և այս կամ այն հասարակության քաղաքակրթական նախապատմությունը:

Այսպիսով, ենթադրությունների հիման վրա, մենք փորձ ենք անում հայացք ուղղել դեպի հին հունական և պարսկական թարգմանիչների և հեղինակների գործածած մեթոդներն և տեխնիկան: Այնուհետև զուգահեռներ ենք անցկացնում երկու թարգմանական մշակույթների միջև՝ թարգմանչական հարցերում, որպեսզի ցույց տանք, որ դրանց միջև առկա նմանություններն ու տարբերությունները ոչ միայն լեզվական և գրա-

կան ոլորտում են, այլև քաղաքակրթական և մշակութային շրջանակներում են:

Արтур Оганнисян, О древних страницах теории перевода: на примере Греции и Персии - Целью статьи является исследование относительно современного научного подхода к междисциплинарной области переводческих исследований с историко-культурной точки зрения. Подчеркивая показательную роль практики перевода в различных культурах и исторических периодах, мы приходим к тому, чтобы продемонстрировать, что функция перевода всегда выходила за рамки передачи информации. Внимательное изучение литературы и соответствующих материалов позволяет утверждать, что посредством изучения переводческого подхода и переведенных текстов можно выявить определенные культурно-исторические особенности и цивилизационные предпосылки того или иного общества.

Таким образом, основываясь на теоретических предположениях, мы пытаемся взглянуть на методы и приемы, которыми пользовались древнегреческие и персидские переводчики и авторы. Далее, проводятся параллели между двумя культурами перевода в вопросах, чтобы показать сходства и различия между ними не только с лингвистической и литературной точки зрения, но также в рамках цивилизационных и культурных рамок.

ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ ԲՆԱԿԱՐԱՆԱՇԻՆԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՆԵՐԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՌԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

Բանալի բառեր - Մեծամոր, Շենգավիթ, Ուրարտու, բնակարանների տիպեր, քարայր-բնակարան, բնակատեղիներ, քարե դար, վաղ բրոնզի դար, դամբարանադաշտ:

Հայկական բարձրավանդակի տարածքում, որի մի մասի վրա է ներկայիս Հայաստանի Հանրապետությունը, պահպանվել են հնագույն հուշարձաններ, որոնք տեղական ցեղերի շինարարական գործունեության արդյունք են:

Ձգտելով ունենալ կացարան՝ մեր հնագույն նախնիները օգտվել են բնական այրերից (քարանձավ, քարայր, գետնախորշ և այլն), որոնցով այնքան հարուստ է մեր լեռնաշխարհը:

Հայկական լեռնաշխարհում գոյություն ունեն բազմաթիվ քարայրներ, որոնք կարող էին օգտագործվել բնակության համար: Քարայր-կացարաններով հարուստ են թե՛ Արևելյան Հայաստանը՝ Արգնիի շրջակայքը, Սևանի ժայռոտ եզերքները, Հրազդանի ափերը, Ախուրյանի ակունքները, Դեբեդի եզերքները, Սանահինի մոտակայքի ժայռերը, Վայոց ձորը, Գեղարդաձորը, Զանգեզուրի շրջանի մի շարք բնակավայրեր՝ Գորիսը, Խնձորեսկը, Տեղը, Քարաշենը, թե՛ Արևմտյան Հայաստանը՝ Վանի արհեստական քարայրները, Հին Բայազետի, Մշո, Մասունի, Խարբերդի, Բալուի, Մանազկերտի, Քղիի, Գամիլիքի քարայրները: Շատ հայտնի են եղել Տիգրիսի Բոհտան-սու վտակի ափին գտնվող Հասանքեֆի և հազարների հասնող քարայր-բնակարանները¹: Սրանք ինչպես բնական, այնպես էլ մարդու միջամտության հետքերով համալիրներ են: Հնագիտական հետազոտությունները ցույց են տվել, որ գտնվելով անմատչելի վայրերում՝ բնական այրերը ծառայել են որպես բնակարան ոչ միայն հեռավոր անցյալում, այլև հետագա ժամանակաշրջաններում: Քարայրները Հայաստա-

¹ Տե՛ս **Խ. Մամուկյան**, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 1, Եր., 1931, էջ 110, **Ս. Վարդանյան**, Հայկական ժողովրդական բնակելի տների ճարտարապետություն, Եր., 1959, էջ 10-20:

նում օգտագործվել են ոչ միայն որպես բնակարան, այլև որպես դամբարան (Վան, Բայազետ)¹ և սրբատեղի²: Սրանցից շատերը հետագա ժամանակաշրջաններում ապահովվել են ջեռուցման համակարգերով (թոնիր, բուխարի), թոնրատներով, գոմերով, մարագներով, ունեցել են նաև պատերի մեջ փորված պատրիան-թարեքներ, ժայռակոփ սանդուղքներ և այլ օժանդակ կառույցներ: Միջնադարյան Անիի որոշ թաղամասեր՝ Գլիձորը, Ծաղկաձորը և այլն, մեծ մասամբ ծածկված էին քարայր-բնակարաններով, որոնց վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ են թողել Ն. Մառը³, Հ. Օրբելին⁴, Դ. Դիփշիձեն⁵, Թ. Թորամանյանը⁶, Լեոն⁷ և բոլոր նրանք, ովքեր տեսել են Անիի ավերակները:

Նեոլիթի և էնեոլիթի դարաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում ի հայտ են գալիս առաջին նստակյաց վաղ երկրագործական-անասնապահական բնակավայրերը, որոնք բնորոշվում են զարգացման որոշակի մակարդակ ունեցող շինարարական տեխնիկայով և հատակագծմամբ: Հայաստանի Հանրապետության տարածքում նմանօրինակ բնակավայրերից են Ակնաշենը, Առատաշենը, Թեղուտը, Ադաբլուրը և այլն: Նշված ժամանակաշրջանից հայտնի է կլորավուն հատակագծով կացարանների շինարարության ավանդույթը Հայաստանում և Մերձավոր Արևելքում: Սրանք կառուցված են եղել հում աղյուսից՝ քարե հիմքի վրա, և գտնվել են գետնի մակերեսից ցածր⁸ (Շոմուլու-թեփե, Շուլավերի-Գորա, Թեղուտ և այլն): Էնեոլիթյան շրջանում Հայաստանի տարածքում վկայված են նաև ուղղանկյուն հատակագծով կացարաններ (Ադաբլուր):

Շենգավիթյան մշակույթի ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհում սկսվում է վաղ բրոնզեդարը (Ք.ա. 3500-2400/2300թթ.): Բրիչային երկրագործությանը փոխարինում է արորայինը: Նշանակալիորեն աճում է անասնապահության դերը տնտեսական կյանքում:

Արդեն վաղ բրոնզեդարյան հուշարձանների պեղումները բազում տեղեկություններ են հաղորդում Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության տնտեսական կենցաղի, զբաղմունքների, զարգացած երկրագործության ու

¹ Տե՛ս Թ. Թորամանյան, Հայկական ճարտարապետություն, հ. 1, Եր., 1942, էջ 3:

² Տե՛ս Խ. Մամուկյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 1, էջ 111, Հ. Ավետիսյան, Ա. Բոթիսյան, Ա. Գևորգյան, Գ. Սարգսյան, Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտը, Եր., 2015, էջ 95-104:

³ Տե՛ս Н. Марр, Ани. Книжная история города и раскопки на месте городища, М.-Л., 1934:

⁴ Տե՛ս И. Орбели, Развалины Ани. История. Современное состояние / Избранные труды, т. 1, М., 1968, էջ 1-23:

⁵ Տե՛ս Д. Кипшидзе, Пищеры Ани, Ереван, 1972:

⁶ Տե՛ս Թ. Թորամանյան, նշվ. աշխ.:

⁷ Լեոն, Անի, Եր., 1946, էջ 190, Թ. Թորամանյան, Հայկական ճարտարապետություն, հ. 1, Եր., 1942, էջ 325-326:

⁸ Տե՛ս Дж. Мелларт, Древнейшие цивилизации Ближнего Востока, М., 1982, էջ 149:

անասնապահության, արհեստագործության մասին. բնակչության աճի, բնակավայրերի ընդլայնման արդյունքում առաջանում են նախաքաղաքային տիպի խոշոր կենտրոններ, որոնք բնորոշվում են կանոնավոր հատակագծման տարրերով՝ խոշոր պաշտամունքային և արհեստագործական համալիրների, զարգացած ամրաշինական համակարգերի առկայությամբ: Հիշատակելի են հում աղյուսից պարիսպները Մոխրաբլուրում, Ադաբլուրում և այլուր, քարե պարիսպները Մեծամորում, Էլառում, Շենգավիթում, Հառիճում և այլուր¹:

Ք.ա. IV-III հազ. հուշարձաններում արձանագրվում է դամբարանադաշտերի գատումը բնակավայրերից և նեկրոպոլիսների՝ ննջեցյալների քաղաքների տեղադրումը պարիսպներից դուրս²: Վաղ բրոնզեդարում ձևավորվում է նաև խոշոր բնակավայրերի շուրջ համեմատաբար փոքր բնակավայրերի խմբավորման սկզբունք³: Փաստորեն ստեղծվում է բնակավայրերի մի քանի աստիճանի հիերարխիա, ինչը ուրբանիզացված հասարակության կարևոր հատկանիշներից է:

Բնակարանաշինության ասպարեզում տեղի են ունենում հատակագծման և հորինվածքի էական փոփոխություններ: Կարելի է գատել բնակարանաշինության մի քանի տիպեր: Արարատյան դաշտում և հարակից շրջաններում հատակագծված են կլոր հատակագծով կացարաններ (Շենգավիթ, Մեծամոր, Ագարակ, Մոխրաբլուր և այլն), որոնք օղակվում են ուղղանկյուն հատակագծով կացարաններով: Ընդ որում, եթե մշակույթի զարգացման առաջին փուլերում կլոր կացարանի տրամագիծը և ուղղանկյուն կցակառույցի մակերեսը համեմատաբար փոքր էին, ապա ընթացքում արձանագրվում է ինչպես կլոր կառույցի տրամագծի մեծացում, այնպես էլ ուղղանկյուն կցակառույցների քանակի և մակերեսի ավելացում: Ակնհայտ է, որ այս կցակառույցները այլևս ոչ միայն տնտեսական նշանակություն ունեին, այլ նաև նահապետական մեծ ընտանիքը կազմող առանձին ընտանիքների բնակելի կացարաններ էին: Ըստ ուսումնասիրությունների՝ կլոր հատակագծով կացարանները տարածված են եղել Կուր-արաքսյան մշակույթի ողջ արեալում: Հատկանշական գծերից է կառույցի բաժանումը առանձին սենյակների՝ տնտեսական և բնա-

¹ Տե՛ս **Ա. Գևորգի**, Հայաստանում քաղաքագոյացման հիմնահարցի շուրջ (վաղ բրոնզի ուրբանիզմի սոցիո-մշակութաբանական վերլուծության փորձ)//ՎԷՄ, թիվ 4(32), 2010, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 96:

² Տե՛ս **Ա. Շիմոնյան, Ա. Գնունի**, Культурные сооружения Армянского нагорья и их эволюционное развитие в VIII тыс. до н. э. / Эрмитажные чтения памяти Б.Б. Пиотровского, СПб., 1998, էջ 84:

³ Տե՛ս **Հ. Մխիթարյան**, Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն քաղաքակրթությունների և պետական կազմավորումների առաջացման խնդրի շուրջ (ըստ հնագիտական տվյալների)/Հայոց հին պատմության հիմնահարցեր, Եր., 2003, էջ 9:

կեցման նպատակներով¹: Փաստորեն ձևավորվում է նահապետական մեծ ընտանիքի բնակարանային համալիր, որտեղ կենտրոնական կացարանը օգտագործվում էր որպես հասարակական-տոհմական, արտադրական և պաշտամունքային կենտրոն: Վաղ բրոնզի դարաշրջանի զարգացմանը զուգընթաց՝ նկատվում է բնակարանային համալիրների առանձնացում: Ուղղանկյուն սենյակների ծածկը հավանաբար եղել է հարթ, իսկ կլոր շինությունների տանիքը ավելի բարդ կառուցվածք է ունեցել: Ուսումնասիրողները ենթադրել են, որ այդ կառույցների կտուրը կենտրոնական մասում ունեցել է գերանակապ պսակներ, որոնք օջախի վերևում երդիկ էին ստեղծում, ծածկը բրգաձև էր²:

Ք.ա. III հազ. երկրորդ կեսին Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածում՝ Խարբերդի դաշտում, հանդես են գալիս առաջին պալատական կառույցները (**Նորշուն քեփե**): Պաշտամունքային կառույցների տիպաբանությունը հնարավորություն է տալիս խոսելու հիերարխիայի մասին³: Մասնավորապես կարելի է առանձնացնել մոնումենտալ ճարտարապետությամբ բնորոշվող սրբավայրերը (Մոխրաբլուր)⁴: Առկա է «սրբազան տարածքը» կազմակերպելիս տեղանքի օգտագործման երևույթը (Ագարակ, Ամիրանիս Գորա)⁵:

Իր ուրույն ճարտարապետությամբ է բնորոշվում նաև Ջրահովտի սրբավայրը⁶: Այդ կառույցներից զատ՝ պաշտամունքային անկյուններ և հատվածներ կան կացարաններում: Վաղ բրոնզի դարաշրջանի պաշտամունքի ուսումնասիրության համար առատ նյութ է տալիս պաշտամունքային օջախների և զոհարան-հենակների ուսումնասիրությունը: Նմանատիպ կերտվածքներ կան վաղ բրոնզի դարաշրջանի բոլոր հուշարձաններում՝ ինչպես բնակավայրերում, այնպես էլ դամբարաններում: Դրանց բազմազանությունը թույլ է տալիս խոսել օջախների և հենակների մի շարք ծիսական գործառույթների մասին՝ կապված ընտանիքի նախնիների պաշտամունքի հետ:

¹ Տե՛ս **Ա. Գևունի**, Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզի ժամանակաշրջանի բնակավայրերը և բնակարանները, պ.գ.թ. գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Եր., 2002, էջ 99-100:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 43:

³ Տե՛ս **Ա. Գևունի**, Շենգավիթյան մշակույթի բնակավայրերում տեղադրված սրբավայրերը և պաշտամունքային կառույցները // ՊԲՀ, N 1, 2006, էջ 237-252:

⁴ Տե՛ս **Գ. Արեսյան**, Искусство куро-аракской культуры / Материалы II международного симпозиума по армянскому искусству (отд. оттиск), Ер., 1978, էջ 5:

⁵ Տե՛ս **Պ. Աветисян**, Предварительные результаты раскопок памятника Агарак / Археология, этнология и фольклористика Кавказа, Св. Эчмиадзин, 2009, էջ 254, **Т. Чубинишвили**, К Древней истории Южного Кавказа. Тбилиси, 1971, էջ 69:

⁶ Տե՛ս **Է. Խանգադյան**, Ջրահովիտ / Հայաստանի հնագույն մշակույթը, պրակ 3, Եր, 2002, էջ 14, նկ. 2:

Կացարանների ներքին հարդարանքի հատկանշական տարրերից են վաղ բրոնզեդարյան բնակարանային համալիրների պատերի երկայնքով տեղադրված որմնասյուները, պաշտամունքային իրերն ու առարկաները: Նկատելի է նաև պատերի վառ գույներով ներկված լինելը (հիմնականում՝ կարմիր, կապույտ), հատակը՝ կապույտ, ծածկված մոխրի լուծույթով և փայլեցրած, կացարանների անկյուններում տեղադրված զարդանախշված կարասներով (Շենգավիթ, Մոխրաբլուր): Այս շրջանում ձևավորվել են համեմատաբար բարեկարգ համալիրներ՝ հատակագծված ներքին բակերով (Շենգավիթ, Ջրահովիտ), բաց նախամուտքերով, տարբեր տեսակի նստարան-մաստաբաններով, նստարան-պառկելատեղով, խսիրածածկ հատակով:

Բնակարանային համալիրներում կենտրոնական դիրք էր զբաղում օջախը, որի առանցքի շուրջ էր ընտանիքի ողջ գործունեությունը (Գառնի, Մոխրաբլուր, Շենգավիթ): Օջախը մեծ ընտանիքի հասարակական, արտադրական և հոգևոր կյանքի կարևոր կենտրոնն էր: Դրա ծիսական նշանակության մասին վկայում է այն փաստը, որ այն հաճախ զարդարված էր ցուլի գլուխ հիշեցնող ելուստներով, ֆալոսներով, որոնց վերագրվում էր կրակի պահպանության մոգական նշանակություն, ինչպես նաև ընտանիքի ամբողջականության և հաջողության խորհուրդը: Օջախի շուրջ անցկացվում էին ծիսական արարողություններ, ինչի ապացույցը կարելի է համարել երկու քարե ֆալոսների գտածոն Շենգավիթում՝ օջախի հարևանությամբ: Բացի անշարժ օջախներից, հանդիպում են նաև ցլագլուխ տղամարդկանց պատկերող շարժական օջախների հենակներ: Դրանք հավանաբար խորհրդանշում են ընտանեկան օջախում տղամարդու բեղմնավորող դերը¹:

Վաղ բրոնզի դարաշրջանին բնորոշ է նաև բնակելի համալիրներում հատուկ տնտեսական անկյունների առանձնացումը, որի նպատակն էր կացարանի օգտակար տարածքն առավել ամբողջական օգտագործելը: Կացարանների ներքին հարդարանքի զարդերից են նաև հացահատիկի և այլ մթերքների պահպանման հորերը (Էլառ և այլն)²:

Ի դեպ, կացարանների ներսում օգտագործվել են երեք տեսակի կրակարաններ՝ խոհանոցային վառարաններ, պաշտամունքային և ջեռուցման օջախներ, ուստի համապատասխան եղանակներով լուծվել են ծխի հեռացման և օդափոխության հարցերը: Պաշտամունքային և ջեռուցման բաց օջախների ծուխը թերևս դուրս էր բերվում տանիքում բացված երդիկից, մինչդեռ աղյուսե թաղակապ խոհանոցային վառարանները կառուցվել են

¹ Տե՛ս **Ս. Եսայան**, Հայաստանի հնագիտություն, Եր., 1992, էջ 102-118:

² Տե՛ս **Ա. Գևորգյան**, Հայաստանում քաղաքագոյացման հիմնահարցի շուրջ, էջ 105-110:

պատերի տակ, և դրանց ծուխը դուրս է բերվել վառարանի և պատի հպման մասում հում աղյուսից պատի մեջ կառուցված ծխնելույզով¹:

Ք.ա. III հազ. երկրորդ կեսին Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան հատվածներում, ինչպես որ Հին Արևելքի բազմաթիվ տարածաշրջաններում արձանագրվեց տնտեսական և քաղաքական անկայուն վիճակ, ինչի հետևանքը բնակավայրային կյանքի անկումն էր:

Սկսած Ք.ա. II հազ. I քառորդից՝ նկատվեց բնակավայրային կյանքի նոր վերելք: Հանդես եկան բազմաթիվ բնակավայրեր, բերդ-շեներ: Այդ դարաշրջանում ձևավորվեցին քաղաքաշինական, ամրաշինական, բնակարանային ճարտարապետական որոշակի սկզբունքներ, որոնք հարատևեցին հայ ճարտարապետության զարգացման ողջ ընթացքում: Ձևավորվեց բնակավայրերի ու ամրոցների աստիճանակարգ: Այդ մասին են վկայում Արարատյան դաշտի և հարակից նախալեռնային շրջանների մի շարք հուշարձաններ՝ Դվինը, Լազարավանը (Աշտարակի շրջանի Լազարավան գյուղի մոտ), Մեծամորը, Ավանը, Լճաշենը և այլն: Այսպես, Լազարավանի քաղաքատեղիի տարածքը զբաղեցնում էր մոտ 40 հա, որից 1,5 հեկտարը՝ միջնաբերդը: Վերձինիս անառիկությունը ապահովել են դեպի քաղաքը ուղղված 10 հսկա աշտարակները: Քաղաքատեղին ունեցել է կանոնավոր հատակագիծ, փողոցների կանոնավոր ցանց՝ ուղիղ և 6 մետր լայնությամբ, երկու կողմերում կառուցվել են բնակելի տներ: Տարբեր բնակավայրերում դիտվում են առանձնացող թաղամասեր, փողոցների միավորման վայրերում՝ հրապարակներ²:

Մինչ այժմ վկայված է մի քանի հարյուր ամրոց-բնակատեղի: Այս ամրոցները մասնագիտական գրականության մեջ ստացել են «կիկլոպյան» կամ «աչքատարյան» անվանումը: Դրանք կառուցված են առանց կապակցող շաղախի³:

Ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանների բնակարանային համալիրներ պեղվել են Մեծամորում, Գյումրիում, Լճաշենում, Կարմիր բլուրի նախաուրարտական բնակատեղիում: Կարմիր բլուրի բնակելի համալիրները բաղկացած էին անկյունավոր հատակագծով մեկ ընդարձակ և 5-6 փոքր սենյակներից: Տների պատերը կառուցվել են անմշակ քարերից, կավաշաղախով: Ծածկերի համար օգտագործվել է փայտը, եղեգը և կավը:

Հայոց լեռնաշխարհի՝ ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի հնագիտորեն ուսումնասիրված տների մեջ հետազոտողները տեսնում են հայկական ժողովրդական տան վաղ օրինակ, որը ճարտարապետա-

¹ Տե՛ս «Հայկական ճարտարապետության պատմություն», հ. 1, Եր., 1996, էջ 36:

² Տե՛ս «Հայկական ճարտարապետության պատմություն», հ. 1, էջ 70-71:

³ Տե՛ս **Առքայետ**, Շիրակի աչքատարյան (կիկլոպյան) ամրոցներ // Ազգագրական հանդես (այսուհետ՝ ԱՀ), գ. XXV, 1913, N 2, Թիֆլիս, 1914, էջ 165-188:

կան ավելի զարգացած ձևի՝ գլխատան նախատիպն է¹: Հարյուրամյակների ընթացքում գետնափոր բնակարանը վերածվեց գլխատան՝ իր տարբեր ծածկերով:

Ճարտարապետական բարձր մակարդակի մասին են վկայում դամբարանային բարդ կառույցները: Ք.ա. XXI-XIX դդ. Թռեղքի (Ծալկայի սարահարթ) հսկայածավալ դամբարանային բլուրները ունեին 140-175 քառ. մետր մակերեսով սրահներ՝ երկար ու լայն դամբարանամուտքերով և մինչև 6 մետր աստիճանական շարվածքով բարձրությամբ պատերով, սյուների վրա հենված հզոր գերանածածկով: Դեպի դամբարաններ էին տանում սալահատակված ճանապարհները երբեմն մի քանի հարյուր մետր երկարությամբ²:

Ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի փուլում դամբարանային կառույցների ծածկը փոխարինվում է քարաշեն ծածկով: Ծածկը կարող էր լինել հարթ՝ հենված ուղղահայաց պատերի վրա, կեղծ թաղ և երկթեք³: Ճարտարապետության և շինարարական տեխնիկայի բարձր մակարդակի մասին են վկայում Հայաստանում վկայված դոլմենատիպ կառույցները (Կարս, Գորիս՝ Վերիշեն, Օշական)⁴: Հատկանշական է, որ Լ. Մելիքսեթ-Բեկը դիտարկում է դոլմենները և դոլմենատիպ կառույցները որպես կացարան, անկախ այն բանից՝ կենդանի՝ մարդու համար են դրանք նախատեսվում, թե՞ հանգուցյալի:

Ուրարտուի բնակարանային ճարտարապետության մասին ամենանախնական տեղեկությունները պահպանվել են Մ. Խորենացու «Հայոց պատմություն» երկում և վերաբերում են Տուշպային: Պատմագիրը այն ներկայացրել է որպես բավական մեծ, բարեկարգ, անառիկ բերդաքաղաք՝ երկհարկ և եռահարկ շքեղ շենքերով⁵: Ուրարտուի բնակելի ճարտարապետության մասին եղած տեղեկությունների համաձայն՝ բնակելի տները կազմված են եղել՝ ա) մենատներից, բ) բնակելի տներից՝ պարսպապատ մեկ մուտքով, հարթ տանիքով, երդիկից իրականացվող լուսավորությո-

¹ Տե՛ս **Գ. Տիրացյան**, «Անաբասիսը» և Հայաստանը / **Քսենոփոն**, Անաբասիս, թարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի, Եր., 1970, էջ 274):

² Տե՛ս **Գ. Նարմանիշվիլի**, Новые открытия в Триалети и некоторые вопросы функции, происхождения и распространения ритуальной дорог // Археология, этнология и фольклористика Кавказа, Св. Эчмиадзин, 2003, էջ 65-67:

³ Տե՛ս «Հայկական ճարտարապետության պատմություն», հ. 1, էջ 68-70:

⁴ **Լ. Меликсет-Бек**, Мегалитическая культура Грузии, Тифлис, էջ 130, **Փ. Янович**, Очерки Карсской области // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, 34, Тифлис, 1904, 1-181, էջ 8, **Գ. Ղափանցյան**, Հնության մի քանի հիշատակարաններ // «Արարատ», Ա., 1914, էջ 91-95, **Ե. Լալայան**, Ձանգեզուր, ԱՀ, գ. Դ, 1898, N 2, Թիֆլիս, 1898, էջ 31:

⁵ Տե՛ս **Մ. Խորենացի**, Հայոց պատմություն, Թարգմանություն, ներածություն և ծանոթագրություններ ակադ. Ստ. Մալխասյանի, Եր., 1961, էջ 114:

յամբ, հում աղյուսե պատերով¹, խմբային կառուցապատումներով, գ) միահարկ և բազմահարկ սեկցիոն տներից: Առանձնատները միավորում էին բնակելի, տնտեսական, պահեստային սենյակներ, ընտանի կենդանիների համար հատկացված հատվածներ և կառուցվում էին ավանդական հում աղյուսից պատերով, քարե գետնախարիսխների վրա, հարթ ծածկերով, վերնի լուսավորությամբ: Տան մեջ էր գտնվում նաև նրա պաշտամունքային անկյունն իր համապատասխան կուռքով²:

Բնակելի տները ունեցել են բազմաթիվ բնակելի, տնտեսական, պահեստային սենյակներ, դահլիճ, բակ՝ տնտեսական կարիքների և առանձին հատված՝ ընտանի կենդանիներ պահելու համար³: Ինչ վերաբերում է սեկցիոն բնակելի տներին, ապա սրանք ստեղծվել են բնակիչների կենցաղի անհատական պահանջների ընդհանրության հաշվառումով, ինչը պայմանավորված էր այնպիսի ապրելակերպով, երբ բնակիչը չուներ մասնավոր տնտեսություն և ենթակա էր պետական պարենավորման⁴:

Ք.ա. VIII դարում, Արգիշտի I արքայի օրոք (Ք.ա. 786-764 թթ.), Վանի թագավորության կազմում ընդգրկված էր գրեթե ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը իր բոլոր «երկրներով» (թագավորություններով), ցեղապետություններով և «քաղաք պետություններով», որոնց ընդհանուր թիվը հասնում էր 170-ի⁵:

Վանի արքաների իշխանությունը Ք. ա. IX դ. 2-րդ կեսից մինչև Ք. ա. VII դար լեռնաշխարհում հիմնվում էր ծայրագավառներով և կենտրոնով անցնող ճանապարհների մոտ կառուցված նոր քաղաքների վրա: Ուրարտական քաղաքները հիմնականում փոված էին բարձր բլուրների ստորոտներում, որոնց գագաթներին վեր էին խոյանում պարսպապատ միջնաբերդերը: Միջնաբերդի բարձր իշխող դիրքը նպատակ ուներ տեսահաշտում պահելու այն ճանապարհները, որոնք տանում էին դեպի տվյալ բնակավայրը: Մյուս կողմից՝ բլուրների գագաթները պարփակող պարիսպները բնակավայրի պաշտպանության երաշխիք էին: Բերդերի հետագա հզորացումը արտահայտված է մի շարք արտաքին պաշտպանական պարիսպների կառուցումով⁶: Քաղաքաշինական ծրագիրը թելադր-

¹ Տե՛ս **Հ. Ավետիսյան, Ս. Բորոխյան**, Ուրարտուի հնագիտություն (ամրոց, բնակավայրեր և դամբարանային համալիրներ), Երևան, 2010, էջ 122-124:

² Տե՛ս **Ա. Мартиросян**, Город Тейшебаини, Ер., 1961, էջ 106-127, **С. Есаян**, Ереван (Археологический очерк), Ер., 1969, էջ 61-102:

³ **Ա. Мартиросян**, նշվ. աշխ., էջ 106-127:

⁴ Տե՛ս նույն տեղը:

⁵ Տե՛ս **С. Амаякян**, Ванское царство (Урарту) / «У подножия Арарата» (Каталог выставки). СПб., 2008, էջ 29-32:

⁶ Տե՛ս **Կ. Հովհաննիսյան**, Ուրարտական ճարտարապետություն // Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. 1, Եր., էջ 87-199:

վում ու պայմանավորվում էր ոչ միայն տարածքների արժեքավորման տեղային հանգամանքներով, այլև տվյալ տարածքի համակարգում փոխադարձաբար շաղկապված նրանց ռազմական դիրքով: Քաղաքի հիմքը միջնաբերդն էր, որտեղ տեղադրված էր պալատը՝ իր տաճարներով, արհեստանոցներով, գինու հսկայական մառաններով ու հացի շտեմարաններով: Քաղաքներն ունեին բնակելի թաղամասեր, ջրամատակարարման ու ջրահեռացման համակարգեր և այլն: Նրանց տարածքում էին գտնվում նաև ռոռզման ջրանցքներ, մշակվող դաշտեր, այգիներ, անտառներ, որոնք գյուղատնտեսական խոշոր միավորներ էին: Կենտրոնական քաղաքներից յուրաքանչյուրի մակերեսը, պեղումների տվյալների համաձայն, շուրջ 100-200 հեկտար էր: Մեծ չափերի էր հասել Արգիշտիխինիլին՝ 400-500 հեկտար տարածքով, որի սահմանների մեջ են ընդգրկվել նաև քաղաքի մոտակա գյուղական բնակավայրերը: Թագավորանիստ քաղաքների թվին են պատկանում երկրի մայրաքաղաքները՝ Տուշպան, Ռուսախինիլին: Ուրարտական վարչատնտեսական խոշոր քաղաքներն էին Արգիշտիխինիլին, Թեյշեբաինին, Ալթըն-թեփեն, Օշականը և այլն. դրանք կազմում էին գյուղատնտեսական հզոր համակարգեր՝ ստեղծելով քաղաքաշինական առումով տարածական միասնական համակարգ: Դրանցում (օր. Կարմիր բլուրի միջնաբերդում), հայտնաբերվել են ձիթհան, գինու և զարեջրի արհեստանոցներ և այլն:

Ուրարտական ամրակուռ ամրոցներից էին Էրեբունին, Բաստամը (- Ռուսախինիլի), Ագրաթ-թեփեն և այլն: Պաշտամունքային քաղաքներից են ուրարտական դիցարանի գերագույն երրորդության՝ Խալդիի, Թեյշեբաինիի ու Շիվինիի պաշտամունքային կենտրոնները: Խալդիի պաշտամունքային կենտրոնը Մուսասիր քաղաքն էր կամ Արդինին, ինչպես այն անվանում են ուրարտացիները: Թեյշեբա աստվածության պաշտամունքի կենտրոնը Կումենու քաղաքն էր (Վանա լճից հարավ-արևելք), իսկ Շիվինինը՝ մայրաքաղաք Տուշպան¹:

Ուրարտուի փլուզումը հանգեցնում է բնակավայրային կյանքի անկման: Այսպես, հետուրարտական շրջանում Թեյշեբաինի քաղաքի տեղում առաջանում է դամբարանադաշտ²: Այսքանով հանդերձ, կարևոր ռազմավարական նշանակություն ունեցող բնակատեղիները շարունակում են գոյություն ունենալ (Էրեբունի-Արմավիր-Արգիշտիխինիլի, Օշական, Արամուս և այլն): Բացի այդ, կենտրոնական իշխանության անկումը կարող

¹ Տե՛ս **Г. Тирацян**, Культура Древней Армении (VI в. до н.э. – III в. н.э.), Ер, 1988, էջ 22-27, **К. Тревер**, Очерки по истории культуры Древней Армении, М.-Л., 1953, էջ 69-75, **Пиотровский Б.**, Ванское царство, М., 1959, էջ 202, **Հ. Ավետիսյան, Պ. Ավետիսյան**, Արարատյան դաշտի մշակույթը մ.թ.ա. XI-VI դդ., Եր., 2006, **С. Амаякян**, Ванское царство (Урарту), էջ 29-32:

² Տե՛ս **А. Мартиросян**, Город Тейшебаини, էջ 137-151:

էր հանգեցնել տնտեսական և քաղաքական կյանքի ակտիվացմանը ծայրամասերում¹:

Ինչ վերաբերում է գյուղական բնակավայրերի ժողովրդական հնագույն տների հորինվածքային, ճարտարապետական կառուցապատումներին, մեր տեղեկությունները գերազանցապես հենվում են պատմական աղբյուրների ու ավելի քիչ չափով հնագիտական պեղումների նախնական նյութերի վրա: Դրանց հնագույն ձևերի մասին թերևս ամենաուշագրավ տեղեկությունները հաղորդում է հույն գորավար և պատմիչ Քսենոփոնը «Անաբասիսում»: Ք.ա. 401-400 թվականներին անցնելով Հայաստանով, հույն պատմիչ և գորավար Քսենոփոնը նկարագրել է Հին Հայաստանի բնակավայրերը և բնակելի տները: Ըստ Քսենոփոնի՝ թե՛ Արևելյան և թե՛ Արևմտյան Հայաստանում կային բազմաթիվ մեծ ու փոքր շեն գյուղեր, որոնց միջով անցնում էին հույները: Մեծ գյուղերում (հույները քաղաք չեն համարել պարսպով չորջապատված բնակավայրը – Ռ. Ն.) նստում էին «թագավորները»: Մեծ ու փոքր գյուղերը մեծ մասամբ շինված էին ջրառատ տեղերում, գետերի ափերին: Բայց քանի որ այդ գյուղերը թշնամիների կողմից միշտ ենթակա էին ամեն տեսակ ասպատակությունների, կողոպուտի ու հափշտակությունների, ինչպես օրինակ, անում էին Քսենոփոնի իշխանության տակ եղած զինվորները, պարզ է, որ պետք է շինված լինեին ամուր տեղերում, լեռների վրա²: Մեծ գյուղերն ունեցել են ամրության ու պաշտպանության համար շինված բերդեր կամ աշտարակներ, ինչպես սատրապանիստ գյուղում: Հայաստանի հարավային սահմաններով անցնելիս, «այն գյուղը, ուր նրանք (հույն վարձկան զինվորները – Ռ. Ն.) հասան, մեծ էր և ուներ ապարանք սատրապի համար, իսկ տների մեծագույն մասի վրա կային աշտարակներ»³:

Ըստ Քսենոփոնի՝ Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական և հյուսիսային մասերի տները «գետնափոր էին, մուտքը, ինչպես ջրհորի բերան, իսկ ներքևի մասն ընդարձակ: Մինչդեռ անասունների համար մուտքը փորված էր (գետնի միջով), մարդիկ ցած էին իջնում աստիճաններով: Տներում կային այծեր, ոչխարներ, եզներ, հավեր և սրանց ձագերը: Բոլոր անասունները կերակրվում էին խոտով»⁴:

«Անաբասիս» աշխատության մեջ գյուղական տների վերաբերյալ Քսենոփոնի ակնարկային նկարագրություններից երևում է, որ Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջանների տները տարբերվում էին կենտրո-

¹ Հմմտ. **С. Есаян**, Древние культуры племени Северо-восточной Армении, Ер., 1979:

² Այս մասին տե՛ս **Ռ. Նահապետյան**, Հունական և հռոմեական անտիկ սկզբնաղբյուրների ազգագրական տեղեկությունները Հայաստանի և հայերի մասին, Եր., 2018, էջ 63:

³ **Քսենոփոն**, Անաբասիս, գլ. IV, 4, էջ 93:

⁴ Նույն տեղում, էջ 97:

նական և հյուսիսային շրջանների կացարաններից: Այդ առանձնահատկությունը սահմանային շրջաններում բացատրվում է պաշտպանական նկատառումներով: Առաջինները աշտարակաձև էին: Դրանք 2-3 հարկանի ամրոցատիպ, լեռ քարերից պատրաստված տներ էին, որոնց առաջին հարկը կթու և լծկան անասուններին էր հատկացված, երկրորդը՝ մարդկանց, իսկ երրորդը՝ գյուղատնտեսական մթերքների պահպանմանը և վտանգի դեպքում՝ պաշտպանվելու¹: Ըստ երևույթին, նման տների կառուցվածքի ակունքները պետք է որոնել ուրարտական ճարտարապետության մեջ, որտեղ կիրառվել են աշտարակաձև կառույցները, հավանաբար՝ աշտարակաձև բնակարանները²:

Քսենոփոնի նկարագրած բնակարանների այս հին ձևերը ընդհանրություններ ունեն հարևան ժողովուրդների բնակարանների հետ: Աշտարակաձև բնակարանները հիմա էլ պահպանվել են Վրաստանի լեռնային շրջաններում՝ Սվանեթիա, Խևսուրեթիա, իսկ գետնափոր տների հետագա զարգացման ճանապարհով ստեղծվել է Անդրկովկասում շատ տարածված, երկու կամ չորս սյուների վրա հենվող, փայտագմբեթ ծածկով երդիկավոր բնակելի տան տիպը, որը հայերը կոչում են **գլխատուն**, վրացիները՝ **դարբազի**, ադրբեջանցիները՝ **դարադամ**³: Սրանց ձևաստեղծման ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, թե ինչպես է ժողովուրդը կարողանում հորինել պարզ ու անպաճույճ, տեղի կլիմայական, տնտեսական, կենցաղային և այլ պայմաններին լավ հարմարեցված բնակարաններ:

Рафик Наапетян, О типовых особенностях древних жилищных комплексов Армянского нагорья - В статье представлены особенности строений древнего населенного и жилищного типа, зафиксированных в Армянском нагорье от нового каменного века до античной эпохи. Согласно археологическим исследованиям, первоначальные жилища были широко распространены в горных недоступных местах в виде природных пещер. Многие из них в дальнейшем благодаря совершенствованию рабочих инструментов, появлению новых отраслей экономики и накопленному жизненному опыту улучшились дополнительными жилищными условиями-системами отопления, тондирми, сараями, сеновалами и другими вспомогательными сооружениями.

¹ Տե՛ս **Ռ. Նահապետյան**, Աղձնիքահայերի ընտանիքը և ընտանեկան ծիսակարգը (պատմաագագրական ուսումնասիրություն), Եր., 2004, էջ 43 - 51 և գրչանկարների հավելված, էջ 222 - 227:

² Տե՛ս **Б. Пиотровский**, Искусство Урарту, Л., 1962, նկ. 55, 56:

³ **Վ. Հարությունյան**, Հայկական ճարտարապետություն (դասախոսությունների համառոտ շարադրանք), Եր., 1974, էջ 24:

IV-II тыс. до н. э. до нас дошли многочисленные населенные пункты, крепости-здания, мегалитические сооружения сформированные градостроительными, фортификационными, жилищными архитектурными принципами и круглой и прямоугольной планировкой (Шреш Блур, Мецамор, Шенгавит, Диди Конд, Тагаворанст, Зоракар и т. д)

В эпоху широкого распространения железа в районе Ванского царства расширяется градостроительство с крепостными цитаделями у подножия высоких холмов. Основой города был цитадель, основанный в нем дворец со своими храмами, мастерскими, огромными винными погребами и хлебными хранилищами. В городах были жилые кварталы, системы водоснабжения и водоотведения. В Урарту жилые сооружения принадлежали многосекционному и многоэтажному типу городского планирования.

В статье представлены также Ксенофонские характеристики армянского народного дома.

Rafik Nahapetyan, On the typological features of the ancient housing complexes in the Armenian highland - The article presents the features of buildings of the ancient inhabited and residential type recorded in the Armenian highlands from the new stone age to the ancient era. According to archaeological research, the original dwellings were widespread in mountainous inaccessible places in the form of natural caves. Many of them were further improved by additional housing conditions, such as heating systems, tondirs, sheds, haylofts, and other auxiliary structures, thanks to the improvement of working tools, the emergence of new sectors of the economy, and accumulated life experience.

IV-II thousand B.C. there were numerous settlements, fortresses-buildings, megalithic structures formed by urban planning, fortification, housing architectural principles and round and rectangular layouts (Shresh Bloor, Metsamor, Shengavit, Didi Cond, Tagavoranst, Zorakar, etc)

In the era of emergence of iron in the area of the Van Kingdom, urban planning is expanding with fortress citadels at the foot of high hills. The foundation of the city was the citadel, the palace founded in it with its temples, workshops, huge wine cellars and grain storehouses. The cities had residential areas, water supply and sanitation systems. In Urartu, residential structures belonged to the multi-section and multi-storey type of urban planning.

The article also presents Xenophon characteristics of the Armenian folk house.

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԼԻՄԱՅԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՓՈՐՁԸ

ՎԱՀԵ ԴԱՎԹՅԱՆ, ԼՈՒՍԻՆԵ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Բանալի բառեր - կլիմայի փոփոխություն, արտանետում, միջազգային անվտանգություն, Հայաստան, սպառնալիք:

Վերջին տարիներին միջազգային անվտանգության համատեքստում մեծ վտանգ է սկսում ներկայացնել կլիմայի փոփոխության խնդիրը, որը պայմանավորված է գլոբալ տաքացմամբ, այն է ջերմոցային գազերի մեծ քանակի արտանետումներով մթնոլորտ: Թեև կլիմայի փոփոխությունը տեղի է ունենում աստիճանաբար և երկարաժամկետ գործընթաց է, այնուամենայնիվ, կլիմայի փոփոխության հանդեպ կանխարգելիչ գործողությունների չկիրառումը ժամանակին կհանգեցնի կորուստաբեր հետևանքների: Կլիմայի փոփոխության վտանգը մտահոգիչ է մի շարք պետությունների համար, որի արդյունքը կլիմայի փոփոխության մասին պայմանագրերի ու կոնվենցիաների կնքումն է, որոնց ազդեցությունը, սակայն, ավելի շատ սահմանափակվում է հոչակազրային մակարդակով, քան իրական կանխարգելիչ և զսպող քայլերի կիրառմամբ: Այսպիսով, արդիական է դառնում պարզել, թե ինչու է պետությունների կողմից սահմանված խնդիրը՝ կլիմայի փոփոխությունը, մի կողմից ընկալվում որպես վտանգ և սպառնալիք, մյուս կողմից՝ էական քայլեր չեն ձեռնարկվում ջերմոցային գազերի մեծ քանակի արտանետումների կրճատման համար:

Մարդկությունը գնալով ավելի մեծ ազդեցություն է սկսում ունենալ կլիմայի և երկրի ջերմաստիճանի փոփոխության վրա՝ ընդերքի վառելիքի այրման, անտառահատումների և անասնաբուծության միջոցով: Սա ավելացնում է ջերմոցային գազերի արտանետման քանակը մթնոլորտ՝ մեծացնելով ջերմոցային էֆեկտի և գլոբալ տաքացման վտանգը: Թեև արտանետվող գազերից որոշները բնական են, այնուամենայնիվ, մարդկային գործունեությունը մեծացնում է դրանցից որոշների կուտակումը մթնոլորտում: Առավել տարածված ջերմոցային գազերն են՝ ածխաթթու գազը, մեթանը, ազոտային օքսիդը, ֆտորացված գազերը: Ածխաթթու գազը և ազոտային օքսիդը առաջանում են ածխի, նավթի, գազի վառելիքի

այրման արդյունքում¹: Մեթանը առաջանում է թե՛ բնական ճանապարհով, թե՛ մարդկային գործունեության արդյունքում մասնավորապես՝ գյուղատնտեսության ոլորտում, իսկ ֆտորացված գազերը առաջանում են առաջացումը արդյունաբերական գործընթացների հետևանքով և կրում են բացառապես մարդածին գործոն²: Անտառահատումն էլ հանգեցնում է այդ գազերի ավելացմանը մթնոլորտում՝ մեծացնելով ջերմոցային էֆեկտը: Մարդկային գործունեության արդյունքում առաջացած գլոբալ տաքացման 64%-ը ածխաթթու գազի արտանետման հետևանք է, 17%-ը՝ մեթանի և 6%-ը՝ ազոտային օքսիդի: Դրանց կուտակումը մթնոլորտում ներկայումս 40%-ով ավելի բարձր է, քան եղել էր նախաարդյունաբերական շրջանում (19-րդ դարի վերջ): Ջերմոցային գազերի կուտակումը մթնոլորտում հանգեցնում է կլիմայի փոփոխությանը և ջերմաստիճանի աճին: Ենթադրվում է, որ նախաարդյունաբերական շրջանի հետ համեմատած ջերմաստիճանի բարձրացումը 2°C-ով կհանգեցնի աղետալի փոփոխությունների գլոբալ միջավայրում: Սրանով է պայմանավորված այն, որ միջազգային հանրությունը սահմանել է ջերմաստիճանի աճը մինչև 2°C³:

Կլիմայի փոփոխության կանխարգելմանն ուղղված հավաքական միջոցառումները

Կլիմայի փոփոխությունն ու դրա աղետալի հետևանքները կանխելու և ջերմաստիճանի աճը կարգավորելու նպատակով 1992թ.-ից ի վեր միջազգային ինստիտուտները մշակել և ներդրել են կլիմայի հարցերով քննարկումների տարբեր ձևաչափեր: Քննարկումները հանգեցրել են կլիմայի փոփոխությանը առնչվող մի շարք փաստաթղթերի ընդունմանը: 1992թ. բնապահպանական հարցերի շուրջ տեղի ունեցավ ՄԱԿ-ի Շրջակա միջավայրի և զարգացման կոնֆերանսը՝ Երկրի գազաթնաժողովը, որի ընթացքում առաջ քաշվեցին տարբեր փաստաթղթեր՝ Օրակարգ 21-ը, Անտառների վերաբերյալ սկզբունքների հայտարարությունը, Շրջակա միջավայրի և զարգացման մասին Ռիոյի հռչակագիրը:

Օրակարգ 21-ը կայուն զարգացմանն ուղղված գործողությունների ծրագիր է, որը բաղկացած է չորս բաժիններից: Դրանում անդրադարձ է կատարվում սոցիալ-տնտեսական ոլորտին, որտեղ կարևորվում է միջազգային համագործակցությունը՝ զարգացող երկրներում կայուն զարգացման արագացման նպատակով, աղքատության դեմ պայքարը, սպառողական ձևերի փոփոխությունը, ժողովրդագրական դինամիկան և կյանությունը, մարդու առողջության պայմանների պաշտպանությունն և

¹ Causes of climate change, https://ec.europa.eu/clima/change/causes_en, (15.01.2020).

² The Causes of Climate Change, <https://climate.nasa.gov/causes/>, (15.01.2020).

³ Causes of climate change, https://ec.europa.eu/clima/change/causes_en, (15.01.2020).

խթանումը, մարդու բնակեցման կայուն զարգացման խթանումը, շրջակա միջավայրի ինտեգրումը և զարգացումը որոշումների կայացման գործընթացում: Օրակարգ 21-ը նաև վերաբերում է ռեսուրսների պահպանմանը և կառավարմանը, նշվում է մթնոլորտի պաշտպանության, հողային ռեսուրսների կառավարման և պլանավորման ինտեգրված մոտեցման, անտառահատման դեմ պայքարի, փխրուն էկոհամակարգերի կառավարման՝ անապատացման և երաշտի դեմ պայքարի, կայուն գյուղատնտեսության և գյուղական զարգացման խթանման, կենսաբանական բազմազանության պահպանման, կենսատեխնոլոգիաների էկոլոգիապես ողջամիտ կառավարման, օվկիանոսների, բոլոր տեսակի ծովերի պաշտպանության, քաղցրահամ ջրային ռեսուրսների որակի և մատակարարման պաշտպանության, ջրային ռեսուրսների որակի ու մատակարարման պաշտպանության, թունավոր քիմիական նյութերի, վտանգավոր, պինդ, ռադիոակտիվ թափոնների էկոլոգիապես ողջամիտ կառավարման մասին: Ինչ վերաբերում է նշված շրագրերի իրականացման միջոցներին, ապա Օրակարգ 21-ում անդրադարձ է կատարվում բնապահպանական տեխնոլոգիաների փոխանցմանը, համագործակցությանը և կարողությունների զարգացմանը, կայուն զարգացմանն ուղղված գիտության, կրթության, հասարակական իրազեկման և վերապատրաստման խթանմանը, զարգացող երկրներում կարողությունների զարգացմանն ուղղված ազգային մեխանիզմներին և միջազգային համագործակցությանը և այլն¹:

Անտառների վերաբերյալ սկզբունքների հայտարարության նպատակն է նպաստել անտառների կառավարմանը, պահպանմանը ու կայուն զարգացմանը և ապահովել դրանց բազմակի և փոխլրացնող գործառնություններն ու օգտագործումը: Անտառներն անհրաժեշտ են տնտեսական զարգացման և կյանքի բոլոր ձևերի պահպանման համար, ուստի յուրաքանչյուր պետություն, իր սահմանադրությանը կամ ազգային օրենսդրությանը համաձայն, պետք է հետամուտ լինի այդ սկզբունքներին կառավարման համապատասխան մակարդակում: Հայտարարությունը բաղկացած է 15 սկզբունքներից, որտեղ նշվում է, որ անտառային ռեսուրսները և անտառային հողերը պետք է կայուն կերպով կառավարվեն, որպեսզի բավարարեն ներկա և ապագա սերունդների սոցիալական, տնտեսական, էկոլոգիական, մշակութային և հոգևոր կարիքները: Այս նպատակով, անհրաժեշտ է ձեռնարկել համապատասխան միջոցներ պաշտպանելու անտառները աղտոտման վնասակար ազդեցություններից (սկզբունք 2): Ազգային քաղաքականությունը և ռազմավարությունները պետք է հիմք ապահովեն ավելի մեծ ջանքերի համար, ներառյալ անտառների և անտա-

¹ United Nations Conference on Environment & Development: Agenda 21, <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>, (23.01.2020).

ռային հողերի կառավարման, պահպանման և կայուն զարգացման ինստիտուտների ու ծրագրերի մշակումն և հզորացումը (սկզբունք 3): Կարևորվում է բոլոր տեսակի անտառների կենսական դերակատարությունը պահպանելու էկոլոգիական գործընթացները ու հավասարակշռությունը տեղական, ազգային, տարածաշրջանային և համաշխարհային մակարդակներում, մասնավորապես նրանց դերակատարությունը պահպանելու փխրուն էկոհամակարգերը, ջրբազանները և քաղցրահամ ջրերի պաշարները: Ինչպես նաև ընգծվում է անտառների, որպես կենսաբազմազանության և կենսաբանական ռեսուրսների հարուստ պահեստների և կենսատեխնոլոգիական արտադրանքների, ինչպես նաև ֆոտոսինթեզի համար գենետիկ նյութի աղբյուրներ լինելու դերակատարությունը (սկզբունք 4): Հայատարարության մեջ նշվում է նաև, որ պետք է ջանքեր գործադրվեն աշխարհի կանաչապատման ուղղությամբ: Բոլոր երկրները, մասնավորապես զարգացած երկրները, ըստ անհրաժեշտության պետք է պոզիտիվ և թափանցիկ գործողություններ ձեռնարկեն անտառավերականգնման, անտառապատման ու անտառների պահպանման ուղղությամբ (սկզբունք 8)¹:

Շրջակա միջավայրի և զարգացման Ռիոյի հռչակագիրը վերահաստատում է 1972թ.-ին Ստոկհոլմում ՄԱԿ-ի շրջակա միջավայրի հարցերով խորհրդածողովին ընդունված հռչակագիրը և վավերացվել է ավելի քան 170 պետությունների կողմից: Ռիոյի հռչակագիրը բաղկացած է 27 սկզբունքներից, որտեղ նշվում է, որ կայուն զարգացմանը հասնելու համար շրջակա միջավայրի պաշտպանությունը պետք է կազմի զարգացման գործընթացի անբաժանելի մասը և չդիտարկվի դրանից մեկուսացված (սկզբունք 4): Պետությունները պետք է համագործակցեն համաշխարհային գործընկերության շրջանակում՝ պահպանելու, պաշտպանելու և վերականգնելու Երկրի էկոհամակարգը: Հաշվի առնելով բնապահպանական գլոբալ քայքայման մեջ տարբեր ներդրումներին՝ պետությունները կրում են ընդհանուր, բայց տարբերակված պարտականություններ (սկզբունք 7): Պետությունները պետք է ընդունեն արդյունավետ բնապահպանական օրենսդրություն: Բնապահպանական չափանիշները, կառավարման նպատակներն ու գերակայությունները պետք է արտացոլեն այն բնապահպանական և զարգացման համատեքստը, որի շրջանակում դրանք կիրառվում են (սկզբունք 11): Պետությունները պետք է համագործակցեն՝ ստեղծելու աջակցող և բաց միջազգային տնտեսական համակարգ, որը բոլոր երկրներում կհանգեցնի տնտեսական աճին և կայուն զարգացմանը՝ ավելի լավ հասցեագրելու շրջակա միջավայրի քայքայման խնդիրները: Բնապահպանական միջոցառումները, որոնք վերաբերում են

¹ Principles on forests, http://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0103-4014199200200016, (22.01.2020).

անդրսահմանային կամ գլոբալ բնապահպանական խնդիրներին, հնարավորինս պետք է հիմնված լինեն միջազգային համաձայնության վրա (սկզբունք 12): Շրջակա միջավայրի պաշտպանության համար պետությունները պետք է լայնորեն կիրառեն կանխարգելիչ մոտեցումը՝ իրենց հնարավորություններին համապատասխան: Այն դեպքերում, երբ կան լուրջ կամ անդառնալի վնաս հասցնելու սպառնալիքներ, լիարժեք գիտական փաստերի բացակայությունը չպետք է օգտագործվի որպես հիմնավորում հետաձգելու ծախսարդյունավետ միջոցառումները՝ ուղղված շրջակա միջավայրի քայքայման կանխմանը (սկզբունք 15)¹:

Երկրի գազաթնաժողովին բացի վերոնշյալ փաստաթղթերից, որոնք կրում են իրավականորեն ոչ պարտադիր բնույթ, ընդունվեցին նաև պարտադիր ուժ ունեցող փաստաթղթեր՝ ՄԱԿ-ի կլիմայի փոփոխությունների մասին շրջանակային կոնվենցիան, Կենսաբանական բազմազանության մասին կոնվենցիան, ՄԱԿ-ի անապատացման դեմ պայքարի կոնվենցիան:

ՄԱԿ-ի կլիմայի փոփոխությունների մասին շրջանակային կոնվենցիան վավերացվել է ավելի քան 190 պետությունների կողմից և բաղկադած է 26 հոդվածներից: Կոնվենցիայի նախաբանում նշված է, որ Երկրի կլիմայի փոփոխությունը և դրա անբարենպաստ հետևանքները մարդկության ընդհանուր մտահոգությունն են: Մարդկային գործունեությունը էականորեն ավելացրել է ջերմոցային գազերի մթնոլորտային կոնցենտրացիաները, ինչն ուժեղացնում է բնական ջերմոցային էֆեկտը և միջին հաշվով այն հանգեցնելու է Երկրի մակերևույթի և մթնոլորտի լրացուցիչ տաքացմանը ու կարող է բացասաբար անդրադառնալ բնական էկոհամակարգերի և մարդկության վրա: Պատմական և ներկայիս ջերմոցային գազերի արտանետումների ամենամեծ մասնաբաժինը առաջացել է զարգացած երկրներում, մինչդեռ զարգացող երկրներում մեկ շնչի հաշվով արտանետումները դեռևս համեմատաբար ցածր են և զարգացող երկրներում առաջացող գլոբալ արտանետումների մասնաբաժինը ավելանալու է՝ իրենց սոցիալական և զարգացման կարիքներին համապատասխան: Կլիմայի փոփոխության դեմ պայքարում կարևորվում է բոլոր պետությունների համագործակցությունը՝ ըստ իրենց ընդհանուր, բայց տարբերակված պարտականություններին և համապատասխան հնարավորություններին ու սոցիալական և տնտեսական պայմաններին: Բացի այդ, կարևորվում է պետությունների կողմից արդյունավետ բնապահպանական օրենսդրությունների ընդունումը: Կոնվենցիայի նպատակն է հասնել ջերմոցային գազերի կոնցենտրացիաների կայունացմանը մթնոլորտում այնպիսի մակարդակի վրա, որը կկանխի վտանգավոր մարդածին միջամտութ-

¹ UN, General Assembly, Rio Declaration on Environment and Development, № A/CONF.151/26, 1992, pp. 1-5.

յունը կլիմայի համակարգին (հոդված 2): Կոնվենցիայի Կողմերը պետք է պահպանեն կլիմայի համակարգը՝ ի օգուտ մարդկության ներկա և ապագա սերունդներին: Ըստ այդմ, զարգացած երկրները պետք է առաջատար դեր խաղան կլիմայի փոփոխության և դրա բացասական հետևանքների դեմ պայքարում: Կողմերը պետք է միասին համագործակցեն՝ խթանելու աջակցող և բաց միջազգային տնտեսական համակարգը, որը կհանգեցնի կայուն տնտեսական աճին և զարգացմանը բոլոր Կողմերում, հատկապես զարգացող երկրներում, ինչը հնարավորություն կտա իրենց ավելի լավ հասցեագրել կլիմայի փոփոխության խնդիրները (հոդված 3): Կողմերը պարտավորություն են ստանձնում մշակելու և իրականացնելու պետական և տարածաշրջանային ծրագրեր, որոնք պարունակում են կլիմայի փոփոխության մեղմանն և կլիմայի փոփոխությանը համարժեք հարմարվողականության հեշտացմանն ուղղված միջոցառումներ (հոդված 4): Կոնվենցիայով հիմնվում է Կողմերի կոնֆերանսը, որը կոնվենցիայի գերագույն մարմինն է և վերահսկում է կոնվենցիայի իրականացումը (հոդված 7), քարտուղարությունը, որը իրականացնում է համակարգող գործառույթ (հոդված 8), գիտական և տեխնոլոգիական խորհրդատվության օժանդակող մարմինը, որը տրամադրում է գիտական և տեխնոլոգիական հարցերի վերաբերյալ տեղեկատվություն և խորհրդատվություն (հոդված 9), իրականացման օժանդակ մարմինը, որը գնահատում և ստուգում է կոնվենցիայի արդյունավետ իրականացումը (հոդված 10), ֆինանսական մեխանիզմը, որը տրամադրում է ֆինանսական ռեսուրսներ դրամաշնորհային կամ արտոնյալ հիմունքներով, ներառյալ՝ տեխնոլոգիաների փոխանցման համար (հոդված 11): Կոնվենցիայի Կողմ հանդիսացող պետությունը ցանկացած ժամանակ (երեք տարի անց այն օրվանից, երբ կոնվենցիան ուժի մեջ է մտել տվյալ Կողմի համար), կարող է դուրս գալ կոնվենցիայից՝ ներկայացնելով գրավոր ծանուցում (հոդված 25)¹: ՄԱԿ-ի կլիմայի փոփոխությունների մասին շրջանակային կոնվենցիան բաժանում է պետությունները երեք խմբի: Հավելված 1-ի Կողմերը ներառում են արդյունաբերական պետություններին, որոնք անդամակցում էին Տնտեսական համագործակցության և զարգացման կազմակերպությանը 1992թ.-ին և այն պետություններին, որոնք ունեին անցումային տնտեսություններ, ներառյալ՝ Ռուսաստանի Դաշնությունը, Բալթյան երկրները ու Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի մի շարք պետություններ: Հավելված 2-ի Կողմերը կազմված են հավելված 1-ի արդյունաբերական պետություններից, բայց չեն ներառում անցումային տնտեսություններ ունեցող պետություններին: Հավելված 2-ի Կողմերը պետք է տրամադրեն ֆի-

¹ United Nations Framework Convention on Climate Change, https://unfccc.int/files/essential_background/background_publications_htmlpdf/application/pdf/conveng.pdf, (20.01.2020).

նանսական ռեսուրսներ հնարավորություն ընձեռելու զարգացող երկրներին իրականացնել կոնվենցիայով նախատեսված արտանետումների նվազեցմանն ուղղված գործողություններ և օգնել նրանց հարմարվել կլիմայի փոփոխության բացասական հետևանքներին: Երրորդ խմբում ընգրկված են հավելված 1-ում չներառված երկրները, որոնք հիմնականում զարգացող պետություններ են¹:

Կենսաբանական բազմազանության մասին կոնվենցիայում նշվում է, որ կենսաբանական բազմազանության պահպանումը մարդկության համընդհանուր մտահոգությունն է և պետությունները պատասխանատու են իրենց կենսաբանական բազմազանության պահպանման և կենսաբանական ռեսուրսների կայուն ձևով օգտագործման համար: Կենսաբանական բազմազանությունը զգալիորեն կրճատվում է մարդու որոշակի գործունեության պատճառով: Կոնվենցիան բաղկացած է 42 հոդվածներից, որի նպատակն է կենսաբանական բազմազանության պահպանումը, դրա բաղադրիչների կայուն օգտագործումը և օգուտների արդար ու անաչառ բաշխումը՝ առաջացող գենետիկ ռեսուրսների օգտագործումից (հոդված 1): Պետությունները սուվերեն իրավունք ունեն շահագործելու իրենց սեփական ռեսուրսները իրենց բնապահպանական քաղաքականության համաձայն, և պատասխանատվություն՝ երաշխավորելու, որ իրենց իրավասության կամ վերահսկողության շրջանակներում գործողությունները վնաս չեն պատճառում այլ պետությունների շրջակա միջավայրին կամ պետական իրավասության սահմաններից դուրս գտնվող տարածքներին (հոդված 3): Կողմերը, անհրաժեշտության դեպքում, պետք է խթանեն տեխնիկական և գիտական միջազգային համագործակցությունը կենսաբանական բազմազանության պահպանման և կայուն օգտագործման ոլորտում համապատասխան միջազգային և ազգային ինստիտուտների միջոցով (հոդված 18)²:

ՄԱԿ-ի Անապատացման դեմ պայքարի կոնվենցիայում նշվում է, որ անապատացումը և երաշտը գլոբալ հարթության խնդիրներ են, քանի որ դրանք ազդեցություն են ունենում աշխարհի բոլոր շրջանների վրա, և որ անհրաժեշտ է միջազգային հանրության համատեղ գործողությունները՝ անապատացման դեմ պայքարի կամ երաշտի հետևանքները մեղմելու համար: Կոնվենցիան բաղկացած է 40 հոդվածներից, որի նպատակն է պայքարել անապատացման դեմ և մեղմել երաշտի հետևանքները այն երկրներում (մասնավորապես Աֆրիկայում), որտեղ առկա է երաշտի և անապատացման բարձր մակարդակ, բոլոր մակարդակներում արդյունավետ գործողությունների միջոցով, միջազգային համագործակցության

¹ Parties & Observers, <https://unfccc.int/parties-observers>, (25.01.2020).

² Convention on Biological Diversity, <https://www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf>, (20.01.2020).

և գործընկերության պայմանավորվածությունների աջակցությամբ ինտեգրված մոտեցման շրջանակներում, որը համահունչ է Օրակարգ 21-ին՝ նպատակ ունենալով նպաստել տուժած տարածքներում կայուն զարգացմանը (հոդված 2)¹:

1998թ.-ին Ճապոնիայում մշակվեց Կիոտոյի արձանագրությունը: Կողմերի երրորդ կոնֆերանսի ժամանակ, որն ուժի մեջ մտավ 2005թ.-ին: Ի տարբերություն 1987թ.-ին մշակած Մոնրեալի արձանագրությանը, որը վերաբերում է օզոնի շերտը քայքայող գազերին և ՄՄԿ-ի միակ պայմանագիրն է, որը վավերացվել է բոլոր 197 պետությունների կողմից², Կիոտոյի արձանագրության նպատակն է ջերմոցային գազերի կրճատումը և ստորագրվել է ավելի քան 190 պետության կողմից: Արձանագրությունը բաղկացած է 28 հոդվածներից և ներառել է պարտավորությունների իրականացման երկու ժամանակահատված՝ առաջինը 2008-2012թթ., իսկ երկրորդը 2013-2020թթ.: Վերջինս ընդունվել էր 2012թ.-ի Դոհայի լրացումներով: Ըստ Կիոտոյի արձանագրության հավելված 1-ում ընգրկված յուրքանայուր Կողմ, արտանետումների սահմանափակման և նվազեցման իր ստանձնած պարտավորությունները կատարելիս, պետք է իրագործի ազգային տնտեսության համապատասխան ոլորտներում էներգաարդյունավետության բարձրացման, էներգիայի նոր և վերականգնվող ձևերի մշակման և կիրառման, անտառների վերականգման և այլ քաղաքականություն և միջոցառումներ: Նման քաղաքականությունն ու միջոցառումները պետք է իրագործվեն այնպես, որ նվազագույնի հասցնվեն անբարենպաստ հետևանքները, ներառյալ կլիմայի փոփոխության անբարենպաստ հետևանքները, միջազգային առևտրի վրա ազդեցությունները և այլ Կողմերի, հատկապես զարգացող երկրների վրա սոցիալական, բնապահպանական և տնտեսական ազդեցությունները (հոդված 2): Հավելված 1-ի Կողմերը անհատապես կամ համատեղ ապահովում են, որ հավելված Ա-ում թվարկված ջերմոցային գազերի (ածխաթթու գազ, մեթան, ազոտային օքսիդ, հիդրոֆտորածխաջրածիններ, պերֆտորածխաջրածիններ, ծծմբի հեքսաֆլորիդ) ընդհանուր արտանետումները չգերազանցեն իրենց համար սահմանված քանակից, որը ներկայացված է հավելված Բ-ում՝ հասնելու 1990թ.-ի մակարդակի հետ համեմատ նվազագույնը 5%-ով ջերմոցային գազերի ընդհանուր արտանետումների կրճատմանը 2008-2012թթ.-ին (հոդված 3): Իրենց պարտավորությունները կատարելու նպատակով հավելված 1-ի յուրաքանչյուր Կողմ կարող է փոխանցել կամ ձեռք բերել

¹ United Nations Convention to Combat Desertification, http://catalogue.unccd.int/936_UNCCD_Convention_ENG.pdf, (20.01.2020).

² The Montreal Protocol, <https://www.unenvironment.org/ozonaction/who-we-are/about-montreal-protocol>, (18.01.2020).

այլ կողմից արտանետումների կրճատման միավորներ՝ ստացած մարդածին արտանետումների նվազեցմանն ուղղված ծրագրերի արդյունքում (հոդված 6): Բոլոր Կողմերը, հաշվի առնելով իրենց ընդհանուր, բայց տարբերակված պարտականությունները և իրենց առանձնահատուկ ազգային ու տարածաշրջանային զարգացման առաջնահերթությունները, նպատակները ու հանգամանքները, ձևակերպում են ծախսարդյունավետ ազգային և տարածաշրջանային ծրագրեր տեղական արտանետումների ցուցիչների որակի բարելավման, կլիմայի փոփոխության մեղմման ու համապատասխան հարմարվողականության խթանման, էկոլոգիապես մաքուր տեխնոլոգիաների մշակման, կիրառման և տարածման համար արդյունավետ պայմանների ստեղծման խթանման համար: Նման ծրագրերը, մասնավորապես, վերաբերում են էներգետիկայի, տրանսպորտի, արդյունաբերության, ինչպես նաև գյուղատնտեսության, անտառատնտեսության և թափոնների կառավարման ոլորտներին (հոդված 10): Կիոտոյի արձանագրությամբ սահմանվում է մաքուր զարգացման մեխանիզմը, որի նպատակն է աջակցել հավելված 1-ում չներառված Կողմերին հասնելու կայուն զարգացմանը և հավելված 1-ի Կողմերին հասնելու համապատասխանությանը արտանետումների քանակի սահմանափակման և կրճատման սահմանված պարտավորություններին համաձայն (հոդված 12)¹:

2009թ.-ին ընդունվեց 12 պարբերություններից բաղկացած Կոպենհագենյան համաձայնագիրը, որը Կիոտոյի արձանագրության շարունակությունն էր: Համաձայնագրում նշվում է, որ կլիմայի փոփոխությունը մեր ժամանակի ամենամեծ մարտահրավերներից մեկն է և կարևորվում է ուժեղ քաղաքական կամքը հրատապ պայքարելու կլիմայի փոփոխության դեմ՝ համապատասխան հնարավորությունների և ընդհանուր, բայց տարբերակված պարտականության սկզբունքին համաձայն: Կլիմայի փոփոխության ազդեցություններին դիմակայելու համար, մասնավորապես խոցելի պետությունների կողմից, կարևորվում է հարմարվողականության համապարփակ ծրագրի ստեղծումը՝ ներառյալ միջազգային աջակցությունը: Համաձայնագրի նպատակն է մթնոլորտում ջերմոցային գազի կոնցենտրացիայի կայունացումը, որին հասնելու համար գլոբալ ջերմաստիճանի աճը պետք է լինի 2°C-ից ցածր (պարբերություն 1): Վերոնշյալ ջերմաստիճանն ապահովելու համար պահանջվում է գլոբալ և ազգային մակարդակով արտանետումների կրճատում: Ավելին, պետությունների կայուն զարգացման համար անհրաժեշտ է ցածր արտանետումների զարգացման ռազմավարություն (պարբերություն 2): Կարևորվում է անտառների դերակատարությունը ջերմոցային գազերի արտանետումների

¹ UN, Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change, 1998, pp. 2-20.

կլանման գործընթացում (պարբերություն 6): Արձանագրությամբ ստեղծվում են Կոպենհագենյան կանաչ կլիմայական հիմնադրամը (պարբերություն 9), Տեխնոլոգիական մեխանիզմը (պարբերություն 11)՝ աջակցելու պետությունների հարմարվողականության և մեղմման, կարողությունների զարգացման և տեխնոլոգիաների մշակման ու փոխանցման գործողություններին, ծրագրերին, քաղաքականությանը¹:

2015թ.-ին ներկայացվեց Փարիզյան համաձայնագիրը՝ հիմնված ՄԱԿ-ի Կլիմայի փոփոխությունների մասին շրջանակային կոնվենցիայի վրա: Այն ընդունվել է 186 պետության կողմից: Փարիզյան համաձայնագիրը բաղկացած է 29 հոդվածից, որի նպատակը կլիմայի փոփոխության սպառնալիքի հանդեպ համաշխարհային արձագանքի ուժեղացումն է կայուն զարգացման և աղքատության վերացման համար գործադրած ջանքերի համատեքստում: Կարևորվում է ջերմաստիճանի աճի զսպումը մինչև 2°C նախարդյունաբերական շրջանի մակարդակից ու ջանքերի գործադրումը սահմանափակելու ջերմաստիճանի աճը մինչև 1,5°C նախարդյունաբերական շրջանի մակարդակից, որով կնվազի կլիմայի փոփոխության վտանգն ու ազդեցությունը: Նշվում է կլիմայի փոփոխության անբարենպաստ ազդեցություններին հարմարվելու ունակության բարձրացման և ջերմոցային գազերի արտանետումների կրճատումների զարգացման մասին (հոդված 2): Կողմերը ընդունում են, որ որոշ Կողմեր նախընտրում են կամավոր համագործակցություն ազգային մակարդակով սահմանված ներդրումների իրականացման ժամանակ՝ մեծացնելու կլիմայի փոփոխության կանխման ու հարմարվողականության գործողությունների ձգտումը և նպաստելու կայուն զարգացմանը և շրջակա միջավայրի ամբողջականությանը (հոդված 6): Կողմերը գիտակցում են, որ հարմարվողականությունը համաշխարհային մարտահրավեր է, որին առերեսվում են բոլորը՝ տեղական, ենթազգային, ազգային, տարածաշրջանային և միջազգային մակարդակով (հոդված 7): Զարգացած Կողմ երկրները պետք է ֆինանսական ռեսուրսներ տրամադրեն աջակցելու զարգացող Կողմ երկրներին կապված կլիմայի փոփոխության մեղմման ու հարմարվողականության գործընթացների հետ (հոդված 9)²:

Բացի վերոնշյալ փաստաթղթերից կան նաև հարթակներ, որոնց գործունեությունը ուղղված է կլիմայի փոփոխության մեղմմանը: Նման հարթակներից է Կլիմայական փոփոխության փորձագետների միջկառավարական հանձնաժողովը, որը ստեղծվել է 1988թ.-ին Համաշխարհային օդերևութաբանական կազմակերպության և ՄԱԿ-ի շրջակա միջավայրի ծրագրի կողմից: Կլիմայական փոփոխության փորձագետների միջկառա-

¹ UN, Copenhagen Accord, 2009, pp. 2-43.

² UN, Paris Agreement, 2015, pp. 2-25.

վարական հանձնաժողովը նպատակ ունի կառավարություններին տրամադրել գիտական տեղեկատվություն, որը նրանք կարող են օգտագործել կլիմայի քաղաքականություն մշակելիս և կլիմայի փոփոխության վերաբերյալ միջազգային բանակցություններում: Կլիմայական փոփոխության փորձագետների միջկառավարական հանձնաժողովի զեկույցները պարունակում են կլիմայի փոփոխության, դրա ազդեցության ու հետագա ռիսկերի գիտական պարբերական գնահատում և հարմարվողականության ու մեղմացման տարբերակներ¹: ՄԱԿ-ի շրջակա միջավայրի ծրագիրը, հիմնադրված 1972թ.-ին, սահմանում է գլոբալ բնապահպանական օրակարգը և առնչվում է յոթ ոլորտների հետ՝ կլիմայի փոփոխություն, աղետներ և կոնֆլիկտներ, էկոհամակարգերի կառավարում, բնապահպանական կառավարում, քիմիական նյութեր և թափոններ, ռեսուրսների արդյունավետ կիրառում և ուսումնասիրվող միջավայր²: Համաշխարհային օդերևութաբանական կազմակերպությունը հիմնադրվել է 1950թ.-ին, որի գործունեությունը ուղղված է նպաստելու Երկրի մթնոլորտի վիճակի վերաբերյալ միջազգային համագործակցությանը և համակարգմանը: Ազգային օդերևութաբանական և հիդրոլոգիական ծառայությունները ուղղված են տրամադրելու եղանակային և կլիմայական կարևոր տեղեկատվություն՝ պաշտպանելու ռեսուրսները ու շրջակա միջավայրը, աջակցելու սոցիալ-տնտեսական աճին³: Կանաչ կլիմայական հիմնադրամը ստեղծվել է 2010թ.-ին ՄԱԿ-ի կլիմայի փոփոխության մասին շրջանակային կոնվենցիայի Կողմ հանդիսացող պետությունների կողմից որպես կոնվենցիայի ֆինանսական մեխանիզմի մաս: Հիմնադրամի նպատակն է զարգացող պետությունների ջանքերին արձագանքելու կլիմայի փոփոխության մարտահրավերին: Հիմնադրամը օգնում է զարգացող պետություններին սահմանափակելու կամ կրճատելու ջերմոցային գազի իրենց արտանետումները և հարմարվելու կլիմայի փոփոխությանը⁴: Հարմարվողականության հիմնադրամը ստեղծվել է Կիոտոյի արձանագրությամբ 2010թ.-ին, որի նպատակն է խոցելի պետությունների և համայնքների կլիմայական հարմարվողականության և կայունության գործողությունների ծրագրերին աջակցություն ցուցաբերել: Կլիմայական հարմարվողականությունը պահանջում է զգալի ռեսուրսներ, ինչն էլ անհրաժեշտ է միջազգային զարգացման նպատակներին հասնելու համար⁵:

¹ The Intergovernmental Panel on Climate Change, <https://www.ipcc.ch/>, (20.01.2020).

² UN Environment Programme, <https://www.unenvironment.org/>, (20.01.2020).

³ World Meteorological Organization, <https://public.wmo.int/en>, (20.01.2020).

⁴ Green Climate Fund, <https://www.greenclimate.fund/home>, (20.01.2020).

⁵ Adaptation Fund, <https://www.adaptation-fund.org>, (21.01.2020).

Այսպիսով, միջազգային հանրությունը կլիմայի փոփոխության վերաբերյալ ընդունել է մի շարք փաստաթղթեր և մշակել համագործակցության մի շարք հարթակներ, սակայն վերոնշյալ փաստաթղթերը մեծ մասամբ չեն կրում իրավականորեն պարտադիր բնույթ և ենթադրում են կամավորական իրագործում, թեև սահմանում են պարտականություններ Կողմ երկրների համար:

Կլիմայի փոփոխության կանխարգելմանն ուղղված պետությունների միակողմանի ջանքերն ու դրանց հետևանքները

2015թ.-ի պետությունների արտահայտած մտահոգության և դրանից ի վեր ջերմոցային գազերի արտանետումների չկրճատում հանգեցնում է կլիմայի փոփոխության դեմ անարդյունավետ քայլերի ձեռնարկմանը, որոնք, որպես կանոն, միակողմանի դրսևորում են ստանում: Պատահական չէ, որ 2019թ.-ի դեկտեմբերի 2-13-ը Մադրիդում կայացած կլիմայի փոփոխությանն ուղղված հանդիպման ավարտին (COP25) ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Անտոնիու Գուտերեսը հայտարարել էր, որ հիասթափված է հանդիպման արդյունքներով, սակայն դա չպետք է խոչընդոտ հանդիսանա կլիմայական ճգնաժամի դեմ պայքարի համար¹: Հանդիպումների ժամանակ բանակցային գործընթացում համատեղ համաձայնությանը հասնելու հիմնական խոչընդոտող պետությունները ԱՄՆ-ն, Բրազիլիան, Ավստրալիան, Սաուդյան Արաբիան, Ռուսաստանը, Չինաստանը, Հնդկաստանն էին, որոնք կողմ չէին փոփոխելու ածխաթթու գազի արտանետումների իրենց նպատակները²: Ինչպես հայտնի է, վերոնշյալ պետություններին է բաժին ընկնում ընդհանուր էներգիայի արտադրության ու սպառման, վառելիքի այրման արդյունքում ածխաթթու գազի արտանետումների մեծ քանակը:

ՄԱԿ-ի շրջակա միջավայրի ծրագիրը 2019թ.-ի իր զեկույցում զգուշացրել է, որ ջերմոցային գազի արտանետումները պետք է տարեկան կրճատվեն 7.6%-ով, որպեսզի 2020-2030թթ. միջազգայնորեն ընդունված նպատակը (1.5°C ջերմաստիճանի աճ՝ նախարդյունաբերական մակարդակի հետ համեմատ) իրագործվի³: Ջերմաստիճանի աճի կարգավորման

¹ Statement by the UN Secretary-General António Guterres on the Outcome of COP25, <https://unfccc.int/news/statement-by-the-un-secretary-general-antonio-guterres-on-the-outcome-of-cop25>, (20.01.2020).

² COP25 Ends With a Whimper: A Few Takeaways, <https://www.ecowatch.com/cop25-results-failure-2641606525.html>, (20.01.2020).

³ UN emissions report: World on course for more than 3 degree spike, even if climate commitments are met, <https://news.un.org/en/story/2019/11/1052171>, (20.01.2020).

համար առանցքային նշանակություն ունի նաև անտառային ծածկույթը, որը սակայն 2000թ.-ից սկսած 9.0%-ով նվազել է¹:

2015-2019թթ. և 2010-2019թթ. եղել են ջերմաստիճանի ամենաբարձր ցուցանիշներով ժամանակահատվածները: Ըստ Համաշխարհային օդերևութաբանական կազմակերպության 1980-ականներից ի վեր յուրաքանչյուր հաջորդ տասնամյակ ավելի տաք է, քան նախորդը: Ակնկալվում է, որ 2019թ.-ը կլինի երկրորդ կամ երրորդ ամենատաք տարին: Առաջին ամենատաք տարին 2016թ.-ն էր: 2019թ.-ին ծովի մակերևույթի գլոբալ միջին մակարդակը ամենաբարձր ցուցանիշն է ունեցել Գրենլանդիայի ու Անտարկտիդայի սառցե շերտերի հալման հետևանքով: Կլիմայական համակարգում կուտակված ավելցուկային էներգիայի ավելի քան 90%-ը ջերմոցային գազերի կոնցենտրացիայի բարձրացման արդյունքում կլանվել է օվկիանոսի կողմից ու հանգեցրել է ջերմային ալիքների առաջացմանը: 2009-2018թթ.-ը օվկիանոսը կլանել էր ամենաբարձր գազի տարեկան արտանետման մոտ 22%-ը, ինչը մի կողմից նպաստել է կլիմայի փոփոխության մեղմմանը, մյուս կողմից հանգեցրել է ջրի 26%-ով թթվայնության բարձրացմանը: Անտարկտիկ ծովի սառցե շերտը 2016թ.-ից շարունակում է մնալ համեմատաբար ցածր մակարդակի վրա: 2002-2016թթ. ընթացքում Գրենլանդիան կորցրել էր տարեկան մոտ 260 գիգատոննա սառույց: Մինչդեռ 2018թ.-ի սեպտեմբերից մինչև 2019թ.-ի օգոստոսը այն կորցրել էր 329 գիգատոննա սառույց:

2018-2019թթ. հեղհեղումներից տուժել են Արգենտինայի հյուսիսային հատվածը, Ուրուգվայը, Բրազիլիայի հարավային հատվածը, Իրանը, Աֆրիկայի արևելյան հատվածը: Արգենտինայում և Ուրուգվայում կոռուստները կազմել են 2.5 միլիարդ ԱՄՆ դոլար:

2019թ.-ին երաշտը տարածում էր գտել Ասիայի հարավարևելյան հատվածում, Խաղաղ օվկիանոսի հարավարևմտյան հատվածներում: Միջին հաշվով Ավստրալիայում, 2019թ.-ի հունվար-հոկտեմբեր ամիսները ամենաչոր շրջանն էր 1902թ.-ից ի վեր: Չոր պայմաններին առերեսվել էին նաև Կենտրոնական Ամերիկայի շատ շրջաններ՝ Հոնդուրասը, Գվատեմալան, Նիկարագուան, Էլ Սալվադորը: Ջերմային ալիքները առավել տարածում գտան Եվրոպայում՝ Ֆրանսիայում հունիս ամսին 46.0° C էր գրանցվել (1.9°C –ով ավելի բարձր նախորդ ռեկորդից), Գերմանիայում՝ 42.6°C, Նիդերլանդներում՝ 40.7°C, Բելգիայում՝ 41.8°C, Լյուքսեմբուրգում՝ 40.8°C, Միացյալ Թագավորությունում՝ 38.7°C: Ավստրալիայում դիտվել էր ամենատաք հունվար ամիսը: Հրդեհները ամենաբարձր ցուցանիշներն են

¹ Global Annual Tree Cover Loss, <https://www.globalforestwatch.org/dashboards/global?map>, (20.01.2020).

գրանցել Ինդոնեզիայում և հարևան պետություններում՝ 2015թ.-ի հետ համեմատած, Հարավային Ամերիկայում, մասնավորապես Բոլիվիայում և Վենեսուելայում՝ 2010թ.-ի հետ համեմատած: Հրդեհները առաջացել են նաև նախկինում հազվադեպ տեղի ունեցող շրջաններում՝ Ռուսաստանի Սիբիրում, ԱՄՆ-ի Ալյասկայում, Արկտիկայի որոշ հատվածներում:

Արևադարձային ցիկլոնների դրսևորումը ամբողջ աշխարհում 2019թ.-ին միջինից մի փոքր էր բարձր: Արևադարձային ցիկլոնները, տարածում գտնելով Զիմբաբվեյում, Մալավիում, Մոզամբիկում, հանգեցրել են ոչ միայն պարենային անվտանգության անապահով վիճակին, այլև տեղահանումներին՝ 50 905 տեղահանված Զիմբաբվեյում, 53 237 տեղահանված Մալավիի հարավում, 77 019 տեղահանված Մոզամբիկում: Մինչև 2019թ.-ի ավարտը տեղահանվածների թիվը, պայմանավորված եղանակային ծայրահեղությունների, կարող է եռապատկվել՝ հասնելով մինչև 22 միլիոն:

Զեկույցում ներկայացված են նաև կլիմայական և եղանակային ազդեցությունները մարդու առողջության, սննդի անվտանգության, միգրացիայի, էկոհամակարգերի վրա¹:

Արդյունքում, 2018թ.-ին ամենաշատ տուժած 10 երկրներն են՝ Ճապոնիա, Ֆիլիպիններ, Գերմանիա, Մադագասկար, Հնդկաստան, Շրի Լանկա, Կենյա, Ռուանդա, Կանադա, Ֆիջի: Իսկ եղանակային ծայրահեղ իրադարձություններից 1999-2018թթ.-ին առավել տուժած երկրներն են՝ Պուերտո Ռիկո, Մյանմա, Հայիթի, Ֆիլիպիններ, Պակիստան, Վիետնամ, Բանգլադեշ, Թայլանդ, Նեպալ, Դոմինիկա²:

Հայաստանի քաղաքականությունը կլիմայի փոփոխության կանխարգելման ոլորտում

Հայաստանը, լինելով ՄԱԿ-ի անդամ (1992թ. մարտի 2), միացել է բնապահպանական մի շարք փաստաթղթերին, ինչպիսիք են՝ ՄԱԿ-ի «Կլիմայի փոփոխության մասին» շրջանակային կոնվենցիան (1993թ), հանդես գալով որպես այդ կոնվենցիայի հավելված 1-ում չներառված զարգացող Կողմ երկրի կարգավիճակում, Ռիոյի հռչակագիրը (1993թ), Կիոտոյի արձանագրությունը (2002թ), Կոպենհագենյան համաձայնագիրը (2010թ), Փարիզյան համաձայնագիրը (2017թ): Հայաստանը ֆինանսական աջակցություն է ստանում նաև Կանաչ կլիմայական հիմնադրամից, Կիոտոյի

¹ 2019 concludes a decade of exceptional global heat and high-impact weather, <https://public.wmo.int/en/media/press-release/2019-concludes-decade-of-exceptional-global-heat-and-high-impact-weather>, (21.01.2020).

² Eckstein D., Künzel V., Schäfer L., Wings M., Global Climate Risk Index 2020, *Germanwatch*, 2019, pp. 1-42.

արձանագրության հարմարվողականության հիմնադրամից, Գլոբալ էկոլոգիական հիմնադրամից և այլն:

2015 թ. Փարիզում կայացած ՄԱԿ-ի «Կլիմայի փոփոխության մասին» շրջանակային կոնվենցիայի Կողմ երկրների համաժողովում ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը կլիմայի փոփոխությունը համարել է գլոբալ մարտահրավեր, ընդգծելով, որ այն հավասարապես սպառնում է բոլոր պետություններին՝ անկախ նրանց չափից և զարգացման աստիճանից: Չնայած Հայաստանի մասնաբաժինը համամոլորակային արտանետումներում մեծ չէ և չի գերազանցում երկու հարյուրերորդական տոկոսային միավորը, այդուհանդերձ, Հայաստանը կարևորում է այս հարցում բոլոր երկրների ջանքերը համատեղելու անհրաժեշտությունը և որպես զարգացող երկիր՝ հանձնառություն է ստանձնել իր ներդրումն ունենալ համամոլորակային ջանքերում:

2015թ. ՄԱԿ-ի «Կլիմայի փոփոխության մասին» շրջանակային կոնվենցիայի ներքո ՀՀ ազգային մակարդակով սահմանված նախատեսվող գործողություններ/ ներդրում» հավելվածում նշվում է, որ կլիմայի փոփոխության մեղմման գործողություններում ընդգրկված հիմնական ոլորտներն են էներգետիկան (ներառյալ վերականգնվող էներգետիկայի զարգացումն և էներգաարդյունավետությունը), տրանսպորտը (ներառյալ էլեկտրատրանսպորտի զարգացումը), քաղաքաշինությունը (ներառյալ շենքերն ու շինությունները), արդյունաբերական պրոցեսները (շինանյութերի ու քիմիական արտադրությունը), թափոնների կառավարումը (կոշտ կենցաղային թափոնները, կեղտաջրերը, գյուղատնտեսության թափոնները), հողօգտագործումն ու անտառային տնտեսությունը (անտառապատումը, անտառվերականգնումը, հողում օրգանական ածխածնի կուտակումը):

Ազգային մակարդակով նախատեսվող գործողությունների ներդրման հիմքում դրված սկզբունքներն են՝

1) ջերմոցային գազերի գլոբալ արտանետումների սահմանափակումը այնպիսի մակարդակում, որ մթնոլորտի գլոբալ ջերմաստիճանի բարձրացումը չգերազանցի 2 աստիճանը,

2) հիմնվելով արդարության սկզբունքի վրա երկրների միջև ջերմոցային գազերի արտանետումների սահմանափակման բեռի բաշխման իրականացումը՝ հաշվի առնելով կլիմայական ռեսուրսներից օգտվելու ներկա ու ապագա սերունդների իրավունքը և կլիմայական համակարգի վրա մարդկանց ներգործության իրավահավասարությունը,

3) մեղմման և հարմարվողականության գործողություններում էկոհամակարգային մոտեցման կիրառումը՝ նախապատվությունը տալով դրանց միջև հավասարակշռված և միատեղված գործողություններին,

4) Հայաստանի Հանրապետությունը մնում է կլիմայի փոփոխության կոնվենցիայի առաջին հավելվածում չընդգրկված ու զարգացող երկրի կարգավիճակում, և պատրաստ է ստանձնել ջերմոցային գազերի արտանետումների աճի սահմանափակման որոշակի քանակական ներդրում՝ հիմնվելով վերը նշված արդարության սկզբունքի վրա, համարժեք ֆինանսական, տեխնոլոգիական ու տեխնիկական աջակցության դեպքում,

5) Ազգային մակարդակով սահմանված նախատեսվող գործողությունները պետք է հիմնված լինեն «Կանաչ էկոնոմիկայի» սկզբունքների վրա ու համատեղելի լինեն Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական ու տնտեսական զարգացման նպատակների հետ¹:

2015-2018թթ.-ը Հայաստանի վնասակար նյութերի արտանետումը մթնոլորտ ունեցել է հետևյալ մասնաբաժինները (աղյուսակ 1)

Աղյուսակ 1

Վնասակար նյութերի արտանետումները մթնոլորտ	
2015թ.	268.7 հազ.տ
2016թ.	276.7 հազ.տ
2017թ.	291.1 հազ.տ
2018թ.	263.4 հազ. տ ²

Ինչ վերաբերում է կլիմայի փոփոխությանը որպես ազգային անվտանգության մարտահրավեր, ապա 2007թ.-ի ՀՀ Ազգային անվտանգության ռազմավարությունում թեև անմիջականորեն անդրադարձ չի կատարվում կլիմայի փոփոխությանը, այնուամենայնիվ, նշվում է բնապահպանական իրավիճակի համակարգված բարելավման, բնապահպանության տեսակետից մաքուր տեխնոլոգիաների կիրառման գերակայության ապահովման, բնակչության բնապահպանական իրազեկության ու կրթվածության ապահովման մասին³:

2019թ.-ի ՀՀ Կառավարության ծրագրի 4-րդ բաժնի (Ազատ, արժանապատիվ և երջանիկ քաղաքացի) 8-րդ կետում (Շրջակա միջավայրը) նշվում է, որ շրջակա միջավայրի կառավարման հիմնական խնդիրն է նվազագույնի հասցնել շրջակա միջավայրի՝ օդի, կլիմայի, ջրի, հողերի, բուսական և կենդանական աշխարհի վրա վնասակար ազդեցությունները, բացառել բնական ռեսուրսների գերշահագործումը և ապօրինի օգտագործումը, ապահովել կանխարգելման միջոցառումների իրականացումը:

¹ ՀՀ «Ազգային մակարդակով սահմանված նախատեսվող գործողություններ/ ներդրում, <https://www.e-gov.am/protocols/item/544/>, (21.01.2020).

² Արտանետումներ, <http://www.mnp.am/am/pages/155>, (21.01.2020).

³ Հայաստանի Հանրապետության Ազգային անվտանգության ռազմավարություն, <https://www.mfa.am/filemanager/Statics/Doctrinarm.pdf>, (22.01.2020).

Ելնելով նշվածից՝ շրջակա միջավայրի կառավարման առաջնահերթ ուղղություններից է համարվում կլիմայի փոփոխության հետևանքով առաջացող խնդիրների մեղմման և կանխարգելման, ինչպես նաև հարմարվողականության գործողությունների իրականացումը՝ համաձայն միջազգային համաձայնագրերով ստանձնած պարտավորությունների¹:

Այսպիսով, Հայաստանը, միանալով կլիմայի փոփոխության կանխարգելմանն ուղղված տարբեր փաստաթղթերին, պարտավորություն է ստանձնել քայլեր ձեռնարկել՝ նվազեցնելու արտանետումների մասնաբաժինը, որը, սակայն, ինչպես երևում է վերոնշյալ գծապատկերից 2015-2018թթ.-ին մնացել է գրեթե նույն մակարդակի վրա:

Եզրակացություններ

- Զերմոցային էֆեկտի մեծացումը և գլոբալ տաքացումը մի կողմից հանգեցրել են կլիմայի փոփոխությունը միջազգային անվտանգության համատեքստում որպես վտանգ սահմանելուն ու կլիմայի փոփոխության կանխարգելմանն ուղղված փաստաթղթերի ընդունմանը, մյուս կողմից մեծացրել են զարգացած և զարգացող պետությունների միջև տարաձայնությունները՝ արտանետումների քանակի նվազեցման հետ կապված: Այսպես, Փարիզյան համաձայնագիրը, որը միջազգային հանրության այժմյա մտահոգության արդյունքն է կլիմայի փոփոխության վերաբերյալ, թեև սահմանում է պետությունների համար ընդհանուր, բայց տարբերակված պարտականություններ, այնուամենայնիվ, հիմնվելով իրականացման կամավորական սկզբունքի վրա, հանգեցնում է կլիմայի փոփոխության դեմ ոչ արդյունավետ պայքարի:

- Պետությունները, ընդունելով կլիմայի փոփոխությունը որպես գլոբալ մարտահրավեր և աճող սպառնալիք, մի կողմից նշում են, որ կլիմայի փոփոխության դեմ պայքարը նախ և առաջ ուղղված է կայուն զարգացմանը և չի հակադրվում տնտեսական աճին, մյուս կողմից (մասնավորապես զարգացած պետությունները) շարունակում են մեծ քանակով էներգիայի արտադրումն ու սպառումը, վառելիքի այրման արդյունքում ածխաթթու գազի արտանետումը: Արդյունքում, կլիմայի փոփոխության հետևանքներն ու բնապահպանական խնդիրները սկսում են զարգացում ապրել մասնավորապես զարգացող պետություններում, որոնց մասնաբաժինը ընդհանուր արտանետումներում այնքան էլ մեծ չէ՝ զարգացած պետությունների հետ համեմատ:

- Կլիմայի փոփոխությունը որպես միջազգային անվտանգությանը մարտահրավեր դիտարկելը ու դրա դեմ արդյունավետ պայքարը պետություններին պետք է մղի կլիմայի փոփոխության վերաբերյալ ոչ միայն հոչա-

¹ ՀՀ Կառավարության ծրագիր, <https://www.gov.am/files/docs/3133.pdf>, (22.01.2020).

կագրային ելույթներին, այլև ազգային անվտանգության ռազմավարություններում որպես սպառնալիք սահմանելուն, ինչը լրացուցիչ ազդակ կլինի մշակելու կլիմայի փոփոխության մեղմման ու համապատասխան հարմարվողականության խթանմանն ուղղված միջոցներ: Ավելին, կլիմայի փոփոխությունը որպես ազգային անվտանգության ռազմավարությունում սպառնալիք չդիտարկելը հանգեցնում է միջազգային անվտանգության համակարգում այդ խնդրին պարզապես որպես վտանգ դիտարկելուն:

• Հայաստանը անկախությունից ի վեր սատարել է բնապահպանական մի շարք ծրագրերի, որոնք ուղղված են կլիմայի փոփոխության մեղմմանն ու հարմարվողականության բարձրացմանը: Թեև Հայաստանն ունի ջերմոցային գազերի մթնոլորտ արտանետումների փոքր քանակ, այնուամենայնիվ, այն պարտավորություն է ստանձնել առաջնորդվել էկոհամակարգային մոտեցմամբ սոցիալ-տնտեսական զարգացման շրջանակներում: Նման մոտեցման կիրառման արդյունավետությունը բարձրացնելու համար անհրաժեշտ է նախ և առաջ ամրագրել կլիմայի փոփոխությունը որպես մարտահրավեր ազգային անվտանգության ռազմավարությունում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Արտանետումներ, (21.01.2020) <http://www.mnp.am/am/pages/155>
2. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային անվտանգության ռազմավարություն, (22.01.2020), https://www.mfa.am/filemanager/Statics/Doctrine_arm.pdf
3. ՀՀ «Ազգային մակարդակով սահմանված նախատեսվող գործողություններ/ներդրում, (21.01.2020), <https://www.e-gov.am/protocols/item /544/>
4. ՀՀ Կառավարության ծրագիր, (22.01.2020), <https://www.gov.am/files /docs/3133.pdf>
5. 2019 concludes a decade of exceptional global heat and high-impact weather, (21.01.2020), <https://public.wmo.int/en/media/press-release/2019-concludes-decade -of-exceptional-global-heat-and-high-impact-weather>
6. Adaptation Fund, (21.01.2020), <https://www.adaptation-fund.org>
7. Causes of climate change, (15.01.2020), https://ec.europa.eu/clima/change/causes_en
8. Convention on Biological Diversity, (20.01.2020), <https://www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf>
9. Current Global Warming Index, (20.01.2020), http://www.globalwarmingindex.org/AWI/AWI_AR5_large.html,
10. Eckstein D., Kunzel V., Schäfer L., Winges M., Global Climate Risk Index 2020, *Germanwatch*, 2019, pp. 1-42.

11. Global Annual Tree Cover Loss, (20.01.2020), <https://www.globalforewatch.org/dashboards/global?map>
12. Global Energy Statistical Yearbook 2019, (20.01.2020), <https://yearbook.enerdata.net/>
13. Green Climate Fund, (20.01.2020), <https://www.greenclimate.fund/home>
14. Parties & Observers, (25.01.2020), <https://unfccc.int/parties-observers>
15. Principles on forests, (22.01.2020), http://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0103-40141992000200016
16. Statement by the UN Secretary-General António Guterres on the Outcome of COP25, (20.01.2020), <https://unfccc.int/news/statement-by-the-un-secretary-general-antonio-guterres-on-the-outcome-of-cop25>
17. The Causes of Climate Change, (15.01.2020), <https://climate.nasa.gov/causes/>
18. The Intergovernmental Panel on Climate Change, (20.01.2020), <https://www.ipcc.ch/>
19. The Montreal Protocol, (18.01.2020), <https://www.unenvironment.org/ozonaction/who-we-are/about-montreal-protocol>
20. UN emissions report: World on course for more than 3 degree spike, even if climate commitments are met, (20.01.2020), <https://news.un.org/en/story/2019/11/1052171>
21. UN Environment Programme, (20.01.2020), <https://www.unenvironment.org/>
22. UN, Copenhagen Accord, 2009, pp. 2-43.
23. UN, General Assembly, Rio Declaration on Environment and Development, № A/CONF.151/26, 1992, pp. 1-5.
24. UN, Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change, 1998, pp. 2-20.
25. UN, Paris Agreement, 2015, pp. 2-25.
26. UN Conference on Environment & Development: Agenda 21, (23.01.2020), <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>
27. United Nations Convention to Combat Desertification, (20.01.2020), http://catalogue.unccd.int/936_UNCCD_Convention_ENG.pdf
28. United Nations Framework Convention on Climate Change, (20.01.2020), https://unfccc.int/files/essential_background/background_publications_htmlpdf/application/pdf/conveng.pdf
29. United Nations Security Council, (17.01.2020), <https://www.un.org/securitycouncil/>
30. World Meteorological Organization, (20.01.2020), <https://public.wmo.int/en>

Vahe Davtyan, Lusine Akopyan, Изменение климата как вызов международной безопасности: опыт Армении - Выявлено, что катастрофические последствия изменения климата привели к тому, что данная проблема определяется как вызов международной безопасности. Показано, что действия международного сообщества в области предотвращения изменения климата и его последствий предполагают, что добровольный подход государств должен быть заменен применением юридически обязательных принципов с учетом взаимозависимости развитых и развивающихся стран в области социально-экономического развития. Определены базовные основы проводимой Арменией политики в сфере смягчения последствий от климатических изменений. Доказано, что проблема изменения климата должна быть включена в стратегию национальной безопасности Армении в качестве важного вызова.

Vahe Davtyan, Lusine Hakobyan, Climate change as a challenge for international security: the experience of Armenia - It was revealed that the catastrophic consequences of climate change have led to the fact that this problem is defined as a challenge to international security. It is shown that the actions of the international community in the field of mitigation of climate change and its consequences suggest that the voluntary approach of states should be replaced by the application of legally binding principles, taking into account the interdependence of developed and developing countries in the field of socio-economic development. The basic foundations of the policy in the sphere of mitigating the effects of climate change carried out by Armenia are determined. It is proved that the problem of climate change should be included in the national security strategy of Armenia as an important challenge.

ТЕХНОЛОГИЯ “АСТРОТУРФИНГ” КАК СОВРЕМЕННЫЙ ИНСТРУМЕНТ ПОЛИТИЧЕСКОГО ВЛИЯНИЯ В АРМЕНИИ

МАРТУН АЗАТЯН

Ключевые слова – астротурфинг, лоббизм, фейк, социальные сети.

Одним из столпов политической системы развитых стран является возможность защиты интересов различных общественных, финансовых и этнических групп с помощью методов и технологий, не запрещенных законом. Лобби – уникальный феномен, существовавший тысячелетиями – задолго до теоретического определения данного понятия. Человеческое общество – это переплетение, взаимодействие и противостояние потоков интересов, которые питаются и живут их удовлетворениями, реализуемыми представлением, защитой и продвижением. Лобби, своего рода, ящик с инструментами, где можно найти ключ подходящего размера, чтобы завинтить или ослабить нужную гайку для решения насущных проблем и удовлетворения потребностей той или иной группы.

Современное широкое определение данного явления звучит следующим образом: действие группы людей, которые пытаются убедить правительство, официальную группу или же общество сделать или не сделать что-либо¹. Первые употребления слова “lobby” можно найти в различных текстах англиканской церкви 16-ого века. Данным термином обозначалось место, где прогуливались служители церкви. В последующие века этим словом уже называли узкий коридор, через который проходили члены Палаты общин², а также помещение, куда открывалась входная дверь отеля или другого большого здания, иными словами, коридор, вестибюль или кулуары. Со временем данное понятие перекочевало в США, сохранив, в большей степени, свою политическую окраску.

Как и любое социальное явление, лоббизм также имеет определенную структуру. В данном случае разделяются такие составляющие, как субъект (лоббист), объект (государственный орган или орган местного самоуправления), предмет (цель лоббизма) и метод (технология осуществления лоббинга).

¹ Cambridge Dictionary [Электронный ресурс]: <https://dictionary.cambridge.org/ru/>

² Lobbying [Электронный ресурс]: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/politics/82529.stm

Методы лоббизма – это технологии, которые использует субъект лоббизма для оказания давления на объект лоббизма с целью реализации определенных интересов. С юридической точки зрения, выделяются следующие методы лоббизма: 1) законные и 2) незаконные. К первой группе методов можно отнести подачу петиций, массовую рассылку писем в различные органы власти, изучение и составление экспертного заключения касательно того или иного законопроекта, специальную кампанию по воздействию на общественное мнение, финансовую поддержку (например, избирательной кампании) и т.д. Ко второму типу относится прямой подкуп лица, принимающего решение.

Одними из наиболее эффективных технологий, способных оказать огромное влияние на объекты лоббизма, являются технологии “Grassroots lobbying” и “Astroturfing”. Впервые термин “grassroots” (“корни травы”) был введен сенатором от штата Индиана Альбертом Бевериджем во время съезда Прогрессивной партии в 1912 году. Беверидж декларировал, что его партия возникла из корней (почвы) – основ людских потребностей. Со временем термин “grassroots” стал употребляться в политологии для обозначения “истинных” движений “снизу”, организованных гражданами с целью борьбы за соблюдение своих прав и свобод. Именно в данном контексте можно встретить иные переводы – “инициатива снизу” или “инициатива масс”. Под термином “Grassroots lobbying” понимаются такие действия, как сбор подписей, массовая отправка писем, съезды, пикеты, митинги. Лоббистские структуры, для охвата большого числа людей и молниеносности своих действий, располагают штатом профессионалов, готовых в любой момент выполнить поставленную задачу. Например, сотрудники Associated Industries of Florida, используя компьютерные программы, способны за несколько часов организовать отправку тысяч писем и телеграмм представителям законодательных органов¹.

“Астротурфинг” – термин, который используется для обозначения имитации Grassroots lobbying. Впервые данное понятие появилось в 1985 году, когда сенатор от штата Техас Ллойд Бентсен охарактеризовал огромное количество негативных писем, направленных ему якобы от граждан, а на самом деле, по его мнению, от лоббистских компаний оппонентов по выборам. В своей речи Бентсен использовал игру слов: “A fellow from Texas can tell the difference between grass roots and AstroTurf”². AstroTurf – это компания по производству синтетических покрытий для

¹ Rosental A. The Third House: Lobbyists and Lobbying in the States. Edison, NJ: Congressional Quarterly, 1993. P.161

² Перевод: Парень из Техаса может отличить “корни травы” и AstroTurf

стадиона. После речи сенатора термином “Астротурфинг” стали обозначать имитацию общественной инициативы (по ассоциации с продукцией вышеупомянутой компании)¹.

Технология Астротурфинг, благодаря широкой возможности манипулирования определенной части общества, применяется специалистами из сферы маркетинга и политики, а также спецслужбами государств. Отличительной особенностью Астротурфинга является использование фейковых аккаунтов, публикаций постов и комментариев определенной направленности, а также “накрутка” просмотров необходимых статей и видео.

Стоит обратить внимание на тот факт, что изучаемая нами технология появилась задолго до современных социальных сетей и первоначально использовалась на различных платформах и общественных мероприятиях. Одним из самых значительных эпизодов использования технологии Астротурфинг считается создание в 1993 году в США “Национального альянса курильщиков”. Оно произошло после принятия антитабачного закона, когда несколько компаний, производивших табачные изделия, организовали движение в поддержку прав курильщиков². В конце 90-ых годов была создана американская компания Bonner & Associates, которая занималась рассылкой поддельных писем в интересах определенных фирм и организаций³.

Наиболее популярной и самой обсуждаемой российской структурой, которая занимается Астротурфингом, является Агентство интернет исследований. Оно было основано в 2013 году, а после расследования “Новой газеты” в отношении Агентства впервые был использован термин “фабрика троллей”⁴. Встречаются также обозначения “ольгинские тролли” и “кремлеботы”. Агентство занимается распространением провластной точки зрения во внутренней и внешней политике (военные конфликты в Украине и Сирии, президентские выборы в США 2016 года), дискредитацией российской оппозиции и т.д. Спецпрокурор США Р.Мюллер связывает “фабрику троллей” с российским бизнесменом

¹ Rosemarie Ostler. *Slinging Mud: Rude Nicknames, Scurrilous Slogans, and Insulting Slang from Two Centuries of American Politics* (англ.). - London: Penguin, 2011. - P. 240

² Consent and Counter-Mobilization: The Case of The National Smokers Alliance [Электронный ресурс]: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10810730701326002>

³ Bonner & Associates: The Long and Undemocratic History of Astroturfing [Электронный ресурс]: https://www.huffpost.com/entry/bonner-associates-the-lon_b_269976?guccounter=1

⁴ Где живут тролли. И кто их кормит [Электронный ресурс]: <https://novayagazeta.ru/articles/2013/09/07/56253-gde-zhivut-trolli-i-kto-ih-kormit>

Евгением Пригожиным, который известен также как “повар Путина”¹. В марте 2018 года Минфин США, расширив санкционный список против России, включил в него Пригожина и еще 18 человек, причастных к деятельности Агентства. О масштабах деятельности “фабрики троллей” можно судить также по информации, обнародованной Google, Facebook и Twitter: посты аккаунтов, связанных с “Агентством интернет исследований”, охватили 126 миллионов пользователей социальных сетей².

Можно констатировать, что технология Астротурфинг является весомым фактором не только во внутренней политике того или иного государства, но также и в международных отношениях. Несмотря на это, на сегодняшний день не существует четко определенных и юридически зафиксированных критериев, с помощью которых можно было бы выявить поддельные аккаунты в социальных сетях. В связи с этим, мы решили сослаться на мнения некоторых специалистов из области коммуникаций и PR, чтобы выявить характеристики и наиболее часто встречающиеся особенности фейковых страниц. В статье Анжелы Микоян, опубликованной в 2015 году под названием “Боты в соцсетях – как распознать мертвые души”, были приведены советы экспертов касательно возможности идентификации фейковых аккаунтов³. На наш взгляд, наиболее значительными являются следующие характеристики:

- Фотография профиля: на ней могут быть герои фильмов или мультфильмов, пейзажи, автомобили, и данную картинку можно найти на других сайтах или страницах социальных сетей.

- Лента: чаще всего репосты не разделены между собой большим промежутком времени, т.е. они сделаны в течение нескольких часов или дней. Их содержание также является сомнительным, присутствуют ссылки на сайты с большим количеством рекламы.

- Список друзей: данные аккаунты также являются сомнительными, они зарегистрированы в разных странах, присутствует большое количество страниц, рекламирующих и продающих какие-либо товары, аккаунты салонов красоты, различных услуг и т.д.

- Лайки и репосты: существует явное несоответствие числа друзей и реакций на фотографии и публикации. Например, если в “списке друзей”

¹ США провели кибероперацию против “фабрики троллей” осенью 2018 года [Электронный ресурс]: <https://www.bbc.com/russian/news-47377130>

² Google и Facebook раскрыли масштаб «вмешательства России» в выборы США [Электронный ресурс]: <https://www.forbes.ru/tehnologii/352217-google-i-facebook-raskryli-masshtab-vmeshatelstva-rossii-v-vybory-ssha>

³ Боты в соцсетях – как распознать мертвые души? [Электронный ресурс]: <https://mediastancia.com/articles/3811/>

пользователя находится около 5000 страниц, но публикации набирают всего несколько “лайков”, скорее всего, аккаунт поддельным.

Мы полагаем, что технология астротурфинг является довольно популярным явлением в Армении особенно в свете событий, которые имели место быть после революции 2018 года. Несмотря на это, феномен является малоизученным, не регулируется и не ограничивается законом, хотя он имеет значительное влияние на политические события как внутри страны, так и за ее пределами. Для подтверждения данной теории приведем результаты анализа реакций (комментарий) на публикации ведущих интернет-изданий на платформе Facebook (NEWS.am, azatutyun.am), а также на официальной странице премьер-министра Армении Никола Пашиняна. В качестве изучаемых публикаций были выбраны следующие:

1. Իմ խոսքը «Քաղաքացիական պայմանագիր» կուսակցության դրաֆտին (пер. “Мое выступление на вечере сбора средств партии “Гражданский договор”) – Nikol Pashinyan/Նիկոլ Փաշինյան, 25.02.2020: <https://www.facebook.com/watch/nikol.pashinyan/>

2. Բացառվում է Կառավարությունը թաքցնի կորոնավիրուսի ՀՀ ներթափանցման տեղեկատվությունը. Նիկոլ Փաշինյան (пер. “Исключено, что Правительство скрывает информацию о проникновении коронавируса в РА”) – Ազատություն ռադիոկայան, 27.02.2020: <https://www.facebook.com/watch/azatutyun/>

3. ՈՒՂԻՂ. Նիկոլ Փաշինյանը բուկլետ է բաժանում (пер. “Прямой эфир. Никол Пашинян раздает буклеты”) – NEWS.am, 29.02.2020: <https://www.facebook.com/newsamarm/>

Следует отметить, что изучение аккаунтов пользователей Facebook было осуществлено на основании критерий, указанных выше. Также, в связи с большим числом комментариев, с целью изучения были отобраны комментарии из раздела “Самые популярные”.

Страница (FB)	Всего подписчиков	Охват изучаемой статьи	Положительные комментарии (фейк)	Отрицательные комментарии (фейк)	Нейтральные комментарии (фейк)
N. Pashinyan	689 тыс.	Реакции: 10 тыс. Репосты: 772 Просм.: 177 тыс. Коммент.: 1.1 тыс.	28 (8)	12 (4)	5 (1)

Azatutyun .am	733 тыс.	Реакции: 1.1 тыс. Репосты: 158 Просм.: 85 тыс. Коммент.: 88	4 (0)	25 (8)	22 (3)
NEWS. am	671 тыс.	Реакции: 2.5 тыс. Репосты: 88 Просм.: 117 тыс. Коммент.: 743	13 (4)	19 (9)	6 (1)

Из данной таблицы можно сделать вывод, что поддельные аккаунты могут быть использованы для представления любой точки зрения. Однако отличительной особенностью фейковых профилей, которые выступают с негативными комментариями в адрес действий руководящих лиц, является активность по сравнению с другими аккаунтами, наличие в их откликах нецензурной лексики, а также отсутствие логической связи между оставляемым комментарием и содержанием публикации.

Эксперт по национальной безопасности Самвел Мартиросян считает, что наиболее эффективным способом борьбы против “фабрики фейков” является открытость государственных служб и своевременное предоставление информации, т.к. отсутствие комментариев и разъяснений по тому или иному вопросу, касающегося внутренней или внешней политики, предоставляет возможность владельцам поддельных аккаунтов выдвигать собственные – выгодные им версии. Что касается правового регулирования данного вопроса, то Мартиросян считает это пока что невозможным, т.к. подобная инициатива может являться серьезным ограничением свободы слова¹.

Обращаясь к мировой практике регулирования Астротурфинга, следует подчеркнуть, что государственные органы разных стран имеют возможность ограничивать данное явление, в основном, в сфере бизнеса и торговли. Дело в том, что многие компании практикуют партизанский маркетинг, который является традиционной технологией в рекламе. В эпоху высокой активности торговли через социальные сети стали популярны такие методы партизанского маркетинга, как создание положительных отзывов о компании с помощью поддельных аккаунтов, а также, иногда параллельное, написание отрицательных отзывов на страницах конкурентов. Принятая Европейским Союзом “Директива о

¹ Армянский эксперт назвал механизмы борьбы с "фабриками фейков" [Электронный ресурс]: <https://newsarmenia.am/news/society/armyanskiy-ekspert-nazval-mekhanizmy-borby-s-fabrikami-feykov/>

недобросовестных коммерческих практиках” (2005 год) не запрещает оплаченные (поддельные) отзывы, но требует от компаний раскрытий фактов касательно их оплаты¹. “Руководства по использованию рекомендаций и отзывов в рекламе”, принятые Федеральной торговой комиссией США, дают ей возможность возлагать штраф на компании, которые нарушают указанные в Руководстве пункты².

На наш взгляд, достоверную информацию о количествах фейковых аккаунтов, зарегистрированных с территории РА, можно получить только в результате обнародования таких данных со стороны владельцев социальных сетей. Однако подобное развитие событий является на сегодняшний день маловероятным, т.к. армяноязычная аудитория сравнительно мала по сравнению с той же русскоязычной аудиторией. К тому же, в отличие от основной направленности “ольгинских троллей” (США, Украина), армянские фейки действуют, в большой степени, для воздействия на внутривнутриполитическую ситуацию в стране, не являясь проблемой мирового масштаба.

Поскольку использование Астротурфинга в Армении не регулируется юридическими нормами, следовательно, в ближайшие годы технология все еще будет актуальной. Мы полагаем, что результаты деятельности астротурфинга являются негативными, поскольку они удовлетворяют интересы определенных групп и, как следствие, дискредитируют информационные платформы с точки зрения основного источника получения информации. В свободном доступе есть большое количество программ, позволяющих выявить поддельный аккаунт, однако рядовой пользователь социальной сети, на которого направлена деятельность троллей, не станет тратить время на выявление реальных и поддельных профилей.

Следовательно, с целью противодействия негативному воздействию “фабрики фейков”, мы предлагаем на постоянной основе осуществлять следующие действия:

1. Государственные органы и высокопоставленные лица должны максимально оперативно выкладывать на страницах социальных сетей информацию касательно событий во внутренней и внешней политике,

¹ Директива Европейского парламента и Совета Европейского Союза 2005/29/EC от 11 мая 2005 г. [Электронный ресурс]: <http://base.garant.ru/2569782/#friends>

² PR firm settles with FTC over alleged App Store astroturfing [Электронный ресурс]: <https://arstechnica.com/tech-policy/2010/08/pr-firm-settles-with-ftc-over-alleged-app-store-astr-turfing/>

чтобы исключить возможность публикации и распространения фейковых материалов.

2. Администрации ведущих информационных источников, имеющих официальную страницу в социальных сетях, должны осуществлять постоянный мониторинг подписчиков своей страницы с целью своевременного выявления поддельных аккаунтов и их блокирования.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Cambridge Dictionary [Электронный ресурс]: <https://dictionary.cambridge.org/ru/>

2. Lobbying [Электронный ресурс]: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/politics/82529.stm

3. Rosental A. The Third House: Lobbyists and Lobbying in the States. Edison, NJ: Congressional Quarterly, 1993. P.161

4. Rosemarie Ostler. Slinging Mud: Rude Nicknames, Scurrilous Slogans, and Insulting Slang from Two Centuries of American Politics (англ.). - London: Penguin, 2011. - P. 240

5. Consent and Counter-Mobilization: The Case of The National Smokers Alliance [Электронный ресурс]: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10810730701326002>

6. Bonner & Associates: The Long and Undemocratic History of Astro-turfing [Электронный ресурс]: https://www.huffpost.com/entry/bonner-associates-the-lon_b_269976?guccounter=1

7. Где живут тролли. И кто их кормит [Электронный ресурс]: <https://novayagazeta.ru/articles/2013/09/07/56253-gde-zhivut-trolli-i-kto-ih-kormit>

8. США провели кибероперацию против "фабрики троллей" осенью 2018 года [Электронный ресурс]: <https://www.bbc.com/russian/news-47377130>

9. Google и Facebook раскрыли масштаб «вмешательства России» в выборы США [Электронный ресурс]: <https://www.forbes.ru/tehnologii/352217-google-i-facebook-raskryli-masshtab-vmeshatelstva-rossii-v-vybory-ssha>

10. Боты в соцсетях – как распознать мертвые души? [Электронный ресурс]: <https://mediastancia.com/articles/3811/>

11. Армянский эксперт назвал механизмы борьбы с "фабриками фейков" [Электронный ресурс]: <https://newsarmenia.am/news/society/armyanskiy-ekspert-nazval-mekhanizmy-borby-s-fabrikami-feykov/>

12. Директива Европейского парламента и Совета Европейского Союза 2005/29/EC от 11 мая 2005 г. [Электронный ресурс]: <http://base.garant.ru/2569782/#friends>

13. PR firm settles with FTC over alleged App Store astroturfing [Электронный ресурс]: <https://arstechnica.com/tech-policy/2010/08/pr-firm-settles-with-ftc-over-alleged-app-store-astroturfing/>

Մարտուն Ազատյան, «Աստրոտուրֆինգի» տեխնոլոգիան՝ որպես Հայաստանում քաղաքական ազդեցության ժամանակակից գործիք, - Այս հոդվածում ներկայացված են «Աստրոտուրֆինգ» տեխնոլոգիայի առանձնահատկությունները, որոնք սոցիալական ցանցերի միջոցով լայն լսարանի վրա հետաքրքրությունների և ազդեցության խթանման հիմնական գործիքն են: Հեղինակը շեշտը դնում է կեղծ հաշիվները պարզելու ձևերի վրա, որոնց ազդեցությունը վերլուծվում է հանրաճանաչ տեղեկատվական աղբյուրներում հրապարակումների օրինակով: Հոդվածի վերջում կան առաջարկություններ, որոնց իրականացումը կկանգնեցնի առաջատար առցանց հրապարակումների վարկաբեկումը և կնվազեցնի կեղծ էջերի բացասական ազդեցությունը հասարակության տրամադրության վրա:

Martun Azatyan, Astroturfing technology as a modern instrument of poitical influence in Armenia - This article presents the features of Astroturfing technology, which is the main instrument for influencing on society and promotion of interests through social networks. The author focuses on ways to identify fake accounts, the impact of which is analyzed on the example of publications from popular information sources. At the end of the article there are recommendations that will help to stop the discrediting of leading Internet publications and reduce the negative impact of fake pages on the public mood.

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՑ ԵՎ ՋՈՐՋ ՕՐՈՒԵԼ. ԵՐԿՈՒ ՀԱՅԱՑՔ ՆՈՒՅՆ ԳՐՔԻՆ

ՎԱԼԵՐԻ ՄԻՐԶՈՅԱՆ

Բանալի բառեր – Ակսել Բակունց, Ջորջ Օրուել, Ջոնաթան Սվիֆտ, «Գուլիվերի ճանապարհորդությունները», քաղաքական պամֆլետ, «Քաղաքականությունն ընդդեմ գրականության», ամբողջատիրական հասարակարգ, ուտոպիա, քաղաքագիտական գնահատական

Այդ գիրքը, որին միմյանցից անկախ անդրադարձել են երկու գրողները, մի քանի տարի անց նշելու է 300-ամյակը: Դա Ջոնաթան Սվիֆթի «Գուլիվերի ճանապարհորդությունները» գիրքն է, լույս է տեսել 1726 – 1727 թվականներին:

Հայերեն առաջին անգամ թարգմանվել է 1857 թ., Խորհրդային Հայաստանում լույս է տեսել 1934-ին, այս թարգմանության նախաձեռնողը Եղիշե Չարենցն էր, որը Հայպետհրատի գեղարվեստական բաժնի վարիչն էր: Նա էլ հանձնարարում է Ակսել Բակունցին՝ խմբագրել թարգմանությունը և առաջաբան գրել: Իսկ հաջորդ՝ 1958 թ. հրատարակության մեջ, թեպետ թարգմանիչը միևնույն անձն է նշված (Կարեն Միքայելյան), սակայն խմբագիրն այլ է, ամենակարևորը՝ չկա Բակունցյան առաջաբանը: Խմբագրական-մեկնաբանական առաջաբան այստեղ առհասարակ չկա. կարծեք, հրատարակիչները՝ նույն այդ Հայպետհրատի մասնագետները համարել են, որ այս «մանկական» գիրքն այնքան պարզ է ու հասկանալի, որ միջնորդ մեկնաբանի կարիք բնավ չունի: Բարեբախտաբար, Ա. Բակունցի ՀՍՄՀ ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հրատարակած քառահատոր երկերում հիշյալ առաջաբանը տպագրվել է գրական-քննադատական հոդվածների շարքում¹: Բայց, իհարկե, «Ջոնաթան Սվիֆտը և նրա գիրքը» հրապարակումը առանձնանում է մյուս հոդվածներից. նկատի ունեմ թե՛ վերլուծության առարկան՝ համաշխարհային գրականության գլուխգործոցներից մեկը, թե՛ Ա. Բակունցի գործադրած վերլուծական մեթոդը: Եվ միգուցե դա է պատճառը, որ գրողին նվիրված գրականագիտական հետազոտություններում տվյալ հոդվածին առանձնապես ուշադրություն չի դարձվել²:

¹ **Բակունց Ա.**, Ջոնաթան Սվիֆտը և նրա գիրքը // Երկեր չորս հատորով, հատ. IV, Եր.: ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ, 1984, էջ 92 – 110:

² Տե՛ս **Աղաբաթյան Ս. Բ.**, Ակսել Բակունց, Եր.: Հայաստան, 1971, **Իշխանյան Ռ.Ա.**, Բակունցի կյանքն ու արվեստը, Եր.: Հայաստան, 1974:

Մինչդեռ Ա. Բակունցի գրած առաջաբանում արված դիտարկումները հատկապես կարևոր են մեր օրերում, երբ մարդու բնույթի և մարդկանց համակեցության արատավոր երևույթների վերաբերյալ Ջոնաթան Սվիֆթի բնութագրումներն արդեն այնքան էլ հորինովի և չափազանց չեն ընկալվում: Երկրագնդի ամենազարգացած՝ Homo Sapiens կենդանին ոչ միայն բանականորեն չի կարգավորում սեփական կյանքը, այլև մոտեցել է ինքնառնչազման շեմին: Խելահեղ սպառազինությունը, վերջինիս սպասարկող գիտությունների անվերահսկելի զարգացումը, ռոբոտներով և «արհեստական ինտելեկտով» հիվանդագին զմայլանքը, բնական միջավայրի անդառնալի աղտոտումը, ամբողջատիրական իշխանական ռեժիմները, նորագույն տեղեկատվական միջոցներով միլիոնավոր մարդկանց ուղեղների լվացումն ու ձեռնածուական վերահսկումը, սպառողական հոգեբանության հորձանուտում հոգևոր ու բարոյական արժեքների աստիճանական այլասերումը. սրանք և բազում այլ սպառնալից իրողություններ մտածմունքի տեղիք են տալիս. իրոք, մարդն արդյոք իսկապե՞ս բնական էակ է, երկրագնդի վրա չկա՞ն կենդանիների ավելի արժանավոր և խելամտորեն գործող տեսակներ, թեկուզ, օրինակ՝ Սվիֆթի գովաբանած ձիերը («հուլիհընհընմները»): Ամենակարևորը՝ եթե մարդկանց վարքուբարքին ներհատուկ արատները մենք շարունակենք երեսպաշտորեն քողարկել, ապա դրանք ինքնաբերաբար կվերանան, թե՞ առավել կխորանան: Համենայն դեպս այսօր ակնհայտ է, որ 18-րդ դարի սկզբի անգլիացի հեղինակի «մանուկների համար» գրված գիրքը ոչ թե ստահող մի մեղադրանք է մարդկության հասցեին, այլ իր ժամանակից առաջ ընկած փիլիսոփայական-քաղաքագիտական ստույգ ախտորոշում: Գիրք-ախտորոշումը հենց այդպիսին մեկնաբանողներից և դրա հեղինակի վաստակը այդ լույսով գնահատող առաջիններից մեկը Ակսել Բակունցը եղավ: Գրողը, հրապարակախոսը, գրականագետը իրեն դրսևորեց նաև որպես խոհուն քաղաքագետ, լայն ընդհանրացումների հակված փիլիսոփա:

Մյուս գրախոսն անգլիացի գրող, լրագրող, հրապարակախոս Ջորջ Օրուելն է (Էրիկ Արթուր Բլեյր), որը 1946 թ. հրապարակում է «Քաղաքականությունն ընդդեմ գրականության» գրքույկը՝ ամբողջովին նվիրված Ջոնաթան Սվիֆթին և նրա «Գուլիվերի ճանապարհորդությունների» վերլուծությանը¹: Ջորջ Օրուելը բեղուն գրիչ ունի, բայց հանրաճանաչ է, իհարկե, հատկապես այլաբանական «Անասնաֆերմա» (Animal Farm, 1945

¹ **Orwell G.**, Politics vs. Literature: an Examination of Gulliver's Travels. London: Polimic, 1946. Ռուսերեն թարգմանությունը տե՛ս **Оруэлл Дж.**, Политика против литературы: Взгляд на «Путешествия Гулливера» // Оруэлл Дж. Скотный двор. М.: Известия, 1989. Մեջբերումները կատարվել են ռուսերենից, որոշ դեպքերում շտկվել ըստ անգլերեն տեքստի <http://gutenberg.net.au/ebooks03/0300011h.html#part43> կայքէջից:

թ.) և հակաուտոպիայի ժանրի «1984» (1949 թ.) վեպերի շնորհիվ՝ երկուսն էլ նվիրված ամբողջատիրական կառավարման պայմաններում անհատի ազատության իսպառ կորստի վտանգի թեմային: Առաջինում ազարակի միամիտ կենդանիներն են տրվում բոլորի համար հավասար և արդարացի կյանք ձևավորելու հեղափոխական մոլոր խոստումներին, սակայն ազարակատիրոջը քշելուց հետո հայտնվում են առավել դաժան տիրոջ՝ «Նապոլեոն» անունով խոզի անողոք իշխանության պայմաններում: Երկրորդում գիտատեխնիկական առաջընթացի ընձեռած հնարավորությունները գործադրվել են ձևավորելու ամբողջատիրական մի հասարակարգ, որտեղ անհատի ոչ միայն վարքը, այլև միտքն է ենթարկվում համատարած վերահսկողության և ձեռնաձուլության իշխանական կոշտ բուրգի կողմից՝ ամենատես և ամենագոր «Մեծ Եղբոր» գլխավորությամբ: Արդեն այս գրքերի ուղղվածությունը, նաև՝ հիշատակված գրքույկի վերնագիրը մեզ հուշում են, թե ի՛նչ բնույթի հայացք պիտի որ ունենար Ջորջ Օրուելը «Գուլիվերի ճանապարհորդությունները» գրքին և դրա հեղինակին: Մանավանդ՝ եթե հաշվի առնենք նաև այն հանգամանքը, որ «Անասնաֆեմայի» լույս տեսնելուն պես գրաքննադատները Ջ. Օրուելին միաբերան հռչակեցին «նոր Սվիֆթ»¹:

Միննույն գրքի գնահատմանն այս երկու գրողների մոտեցման համեմատությունը ուշագրավ է թեկուզ այնքանով, որ խորհրդային երկրի քաղաքացի, իշխող կոմունիստական կուսակցության անդամ գրողը, ապրելով հենց Ջ. Օրուելի նկարագրած ամբողջատիրական հասարակարգի իրական պայմաններում (և դառնալով ի վերջո դրա զոհերից մեկը), ինչ-որ առումով պատահաբար գրախոսում է քաղաքական պամֆլետի ժանրի այդ ստեղծագործությունը, ընդ որում զուտ գրականագիտական վերլուծությունից անցում է կատարում նաև դրվատական բնույթի քաղաքագիտական եզրահանգումների, մինչդեռ անգլիացի գրողն ի սկզբանե ընկալել է Ջ. Սվիֆթի գիրքը «քաղաքականությունն ընդդեմ գրականության» հարացույցի շրջանակներում, թեպետ ջախջախիչ քաղաքագիտական գնահատականի կողքին հեղինակի հասցեին տվել է հույժ բարձր գրականագիտական գնահատական:

Եթե համեմատենք Ջոնաթան Սվիֆթի անձի՝ երկու գրողներին բնորոշ ընկալումը, ապա Ա. Բակունցն ընդունում է, որ նրա մասին տեղեկությունները խիստ հակասական են, նույնիսկ ասում է, թե իրականությունը փոխարինվել է «առասպելախառն պատմությամբ», ուստի հարկավոր է զգուշավոր մոտենալ դրանց ամփոփմանը: Թեպետ Բակունցն ինքն էլ է, ի վերջո, հակասական գնահատականներ տալիս, բայց և չի վարա-

¹ Տե՛ս **Чаликова В.**, Встреча с Джорджем Оруэллом // Антиутопии XX века. М.: Книжная палата, 1989, с. 334.

նում ընթերցողին հայտնել, որ Սվիֆթը «ժամանակի առաջադեմ մարդկանցից» է, որ նա մտադիր է և ունակ «իր երգիծանքի հրով այրել ժամանակակից հասարակության թարախակալ խոցերը»¹: Մինչդեռ Ջ. Օրուելը ոչ մի տարակուսանք չի դրսևորում. նրա համար Ջոնաթան Սվիֆթը, որպես մարդ և գործիչ, անհաջողակ է, մերժված, հայտնվել է հանրային կյանքի լուսանցքում, լցված է վրեժխնդրությամբ. «անբուժելիորեն հիվանդ գրող», «մշտապես ընկճված», «հավանաբար իմպոտենտ», ուստի և իր իսկ տեսակով հակված չի տեսնելու մարդու և մարդկության բարեփոխման ոչ մի հնարավորություն: Ըստ Ջ. Օրուելի՝ Գուլիվերի հեղինակի գաղափարները խիստ հետադիմական են. «Սվիֆթը պահպանողական անարխիստ է, որը, արհամարհելով իշխանությանը, չի հավատում ազատությանը և չի հրաժարվում հասարակության ընկալման ազնվականական հայացքից, հրաշալի հասկանալով, որ իր ժամանակի այլասերված ազնվականությունն արժանի է միայն արհամարհանքի»²: Միաժամանակ, հերթական անգամ տեսնում ենք Ջորջ Օրուելի արտահայտման ոճին բնորոշ պարադոքսը, երբ նա խոստովանում է իր մեծագույն սերը «Գուլիվերի ճանապարհորդությունները» գրքի հանդեպ. եթե, ասում է նա, ինձ առաջարկեին կազմել վեց գրքից բաղկացած մի ցուցակ, որոնք անհրաժեշտ է փրկել կործանումից, ապա Սվիֆթի գիրքը դրանց մեջ էր լինելու: Զթաքցնելով «թշնամանքը հեղինակի գաղափարների հանդեպ» Ջ. Օրուելը իր այդօրինակ հիացմունքը բացատրում է գրքի գեղարվեստական արժանիքներով, հեղինակի՝ թեկուզ «խելագարության եզրին» գտնվող հեղինակի, անուրանալի տաղանդով, իրական կյանքում իրոք գոյություն ունեցող գազրելի երևույթների վառ ու տպավորիչ նկարագրելու կարողությամբ:

Ակսել Բակունցը սիրո նման խոստովանություն չի արել, թեպետ գործածում է «հանճարեղ մարդ» բնութագրումը և վստահաբար ասում, որ Ջ. Սվիֆթը «եղել է և կմնա մանուկ ընթերցողների սիրելին»³: Հայ գրողի մոտեցման մեթոդաբանական առավելությունն այլ է: Բանն այն է, որ որևէ գրքի գաղափարական գնահատականը տալու համար, որպես կանոն, նպաստավոր է լինում հաշվի առնել դրա հեղինակի կարծիքը սեփական աշխատանքի մասին, հատկապես նպատակադրման և դրա իրականացման հարաբերակցության առումով: Իսկ, ինչպես հայտնի է, Ջ. Սվիֆթը ոչ միայն հարկ է համարել գրելու առաջաբան, այլև չորրորդ մասի վերջին գլուխը նույնպես նվիրել է գրքի հիմնական գաղափարների ու նպատակների և դրանց հանրային ընկալման վերլուծությանը: Մինչ Ջորջ Օրուելը սա լիովին անտեսել է, Ակսել Բակունցը, ընդհակառակը, կարևորել է,

¹ Բակունց Ա., նշվ. աշխ., էջ 92, 93, 109:

² Оруэлл Дж., նշվ. աշխ., էջ 166, 167, 173:

³ Բակունց Ա., նշվ. աշխ., էջ 92, 107:

մասնավորապես՝ Ջ. Սվիֆթի այն միտքը, թե ինքը գրել է բնավ ոչ հոչակի համար, այլ իր «միակ ձգտումը հասարակական բարօրությունն է»¹: Եվ Ա. Բակունցի վերաբերմունքից հետևում է, որ հայ գրողը, հալած յուղի տեղ չընդունելով Գուլիվերի հեղինակի ամեն մի ասած, որոշ չափով հավատ է ընծայում նրա մարդասիրական նպատակներին. «Այնուամենայնիվ, Սվիֆթի գրքում, որքան էլ այս տարօրինակ լինի, մարդատյացությունը պայմանավորվում է նույնպիսի հիպերտրոֆիայի ենթարկված մարդասիրությամբ.... Մեր կարծիքով՝ իր ժամանակի իրադարձությունների մեջ նա որոնում էր լույսի մի փոքր նշույլ, որ լուսավորեր ճանապարհը դեպի ավելի կատարյալ մարդկային հասարակություն, քան ստեղծում էր գրոհի ելած բուրժուազիան: Երբեմն երևում էր այդ շողը, իսկ հաճախ մի համատարած խավար ծածկում էր ամեն ինչ՝ և՛ ներկան, և՛ ապագան»²:

Ջ. Օրուելը ընթերցողին հավատացնում է, թե Գուլիվերի հեղինակը ձախողակ է, «անձնապես չարացած», «ակնհայտորեն շնչասպառ է լինում սեփական ատելությունից», ուստի նրա գիրքն էլ «ոչ միայն հոռետեսական է, այլև վրեժխնդիր»³: Ա. Բակունցն ավելի քաջատեղյակ է Ջ. Սվիֆթի կյանքին (կամ՝ գրողի կենսագրությունն ավելի ազնվորեն է ընթերցողին պատմում). «Հազվագյուտ երուդիցիայի տեր էր Սվիֆթը: Նա քաջ գիտեր ոչ միայն հին դասական գործերը, այլև իր ժամանակակից գրականությունը: Նրա հետաքրքրության հորիզոնը լայն էր: Նա և՛ քաղաքական խնդիրներով էր զբաղվում, և՛ հետևում էր գիտնականների վեճերին՝ աստղաբաշխությունից մինչև բժշկական գիտությունները, ուշադրությամբ ուսումնասիրում էր զանազան ժողովուրդների ստեղծագործությունները.... Սվիֆթը ճանաչված հեղինակություն էր գրական արվեստի խնդիրներում»⁴: Եվ իրոք, Ջոնաթան Սվիֆթը հեղինակություն էր վայելում նաև որպես Դուրլին քաղաքի Սբ. Պատրիկ եկեղեցու ավագ քահանա (դեկան), որպես հայտնի գրող (դեռ մինչև իր գլուխգործոցի հրատարակումը), իսկ հատկապես մեծ հեղինակություն և ժողովրդականություն նա ձեռք բերեց «Մահուղագործի նամակները» շարքով, որոնցում բացահայտում էր Անգլիայի արքունիքի վնասակար տնտեսական քաղաքականությունը և հիմնավորում Իռլանդիայի անկախության խնդիրը:

Իհարկե, Ակսել Բակունցը նույնպես քանիցս արձանագրում է, թե Ջ. Սվիֆթը գրել է «մաղձոտ դառնությամբ», «դառն հուսալքությամբ», թե որոշ էջերում «խտացնում է իր մաղձը», հանգում է «հուսահատ եզրակա-

¹ **Սվիֆտ Ջ.**, Սկզբում վերաբույժ, ապա մի քանի նավերի կապիտան Լեմյուել Գուլիվերի ճանապարհորդությունները, Եր.: Հայպետհրատ, 1958, էջ 399:

² **Բակունց Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 104 – 105:

³ **Орвелл Дж.** նշվ. աշխ., էջ 154, 166, 168:

⁴ **Բակունց Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 102:

ցության» և այլն, սակայն Ա. Բակունցի դիրքորոշումից մենք հասկանում ենք, որ, ըստ հայ գրողի, այդ մադձը ոչ թե ընդոծին է, ինչ-որ վրեժխնդրության դրսևորում, այլ դառնալից իրողության գիտակցում: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանի որ Ջոնաթան Սվիֆթը նպատակադրվել էր ոչ թե արկածային գիրք կամ զավեշտական պատմությունների մի շարք գրելու, այլ, Ա. Բակունցի ձևակերպմամբ, «նա իրեն ճանաչել է որպես ժամանակակից հասարակական կյանքի այլանդակությունները պախարակող, Աննա թագուհու արքունիքի և, առհասարակ, տիրող դասի ապականված բարքերը խարազանող ուժ»¹: Ահա թե ինչու, եթե Ջորջ Օրուելը հայտարարում է, թե Սվիֆթը իր գրքով «ոտքի է ելել մարդկային ցեղի դեմ»², ապա Ա. Բակունցը հեղինակի մադձոտ մոտեցման, իրական կամ թվացյալ «մարդատյացության» արմատն է նշում. «Այս դառն խորհրդածությունների մեջ լսվում է Սվիֆթի իմաստուն սկեպտիցիզմը և արգահատանքը իր ժամանակակից հասարակության հանդեպ»³:

Երկու հեղինակներն էլ՝ և՛ Ակսել Բակունցը, և՛ Ջորջ Օրուելը անդրադարձել են Ջ. Սվիֆթի գրքի չորս հատվածների ներքին կապին, հեղինակի դիրքորոշման որոշակի փոփոխությանը: Ըստ Ա. Բակունցի, առաջին թգուկների աշխարհին վերաբերող, գիրքը ամենագրավիչն է և «իզուր չի սիրելի՝ մանուկների համար»: Երկրորդ գրքում Գուլիվերը հսկաների աշխարհում է, և արդեն այստեղ «առաջին անգամ զգացվում է սովորական մարդու ոչնչությունը, նրա անօգնական լինելը»: Երրորդ թոչող կղզու կյանքը նկարագրող գրքում Ջ. Սվիֆթը «խտացնում է իր մադձը», հիմնովին քննադատում մարդկանց ստեղծած հոգևոր ամբողջ մշակույթը, հատկապես գիտությունը և գիտնականներին: Չորրորդ գրքում՝ գրողի «ամենից հանճարեղ ստեղծագործության մեջ», Գուլիվերը հայտնվում է ձիերի՝ «հուլիհրնհրնմների» աշխարհում, որտեղ մարդիկ՝ «եհուները», բանող անասունի վիճակում են՝ ամենազգվելի հատկություններով բնութագրվող: «Կարծես այդ գրքում, – ամփոփում է վերլուծությունը Ա. Բակունցը, – նա արդեն կորցնում է ստեղծագործության բոլոր կապերը շրջապատի հետ և հասնում մի սոսկալի բարձրության, որից դենը դաժան ամայությունն է»⁴: Եվ իսկապես, եթե համաձայնենք փոքր-ինչ մշուշոտ այս ձևակերպմանը, որ, անտարակույս, Ա. Բակունցի սեփական ընկալման արտահայտությունն է, ապա կարծեք այլևս տեղ չի մնում ո՛չ մարդկային արատների առավել անողոր քննադատության համար, ո՛չ էլ իրական բարեփոխման որևէ հույս է նշմարվում: Արդ, եթե Ա. Բակունցի պես նուրբ և

¹ Անդ, էջ 93:

² *Оруэлл Дж.*, նշվ. աշխ., էջ 153:

³ *Բակունց Ա.*, նշվ. աշխ., էջ 106:

⁴ Անդ, էջ 104:

խորագգաց մտածողը, որ ակնհայտորեն բարյացակամ է տրամադրված Ջոնաթան Սվիֆթի և նրա գրքի գնահատման հարցում, հանգում է նման հուսահատ եզրակացության, ապա սա նշանակում է, որ Սվիֆթը լիովին հասել է իր գեղարվեստական նպատակադրմանը, մարդկանց էության և համակեցության հոռի կողմերն անկեղծորեն և ցմրուր նկարագրելու և դաժանորեն ձաղկելու նպատակին. թո՛ղ մյուսները ստեղծեն մեկ այլ գեղարվեստական կոթող՝ այս անգամ մարդու բարեմասնություններն ու առաքինությունները փառաբանող:

Երրորդ հայացքի՝ տողերիս հեղինակի այս միջարկությունից անցնենք Ջորջ Օրուելի վերաբերմունքի պարզաբանմանը, ավելի ստույգ գնահատականին, քանի որ Ջոնաթան Սվիֆթի անձի և գործի օրուելյան ոճով արտահայտված երկակի վերաբերմունքին արդեն ծանոթ ենք: «Սվիֆթն աղավաղում է իրականությունն աշխարհի իր ստեղծած պատկերներում, քանի որ կեղտից, հիմարությունից և չարականությունից բացի հրաժարվում է տեսնել այլ բան», պնդում է Ջ. Օրուելը, «Սվիֆթի վերջնական նպատակն է մարդու նսեմացումը, իսկ դրա համար մեկ անգամ ևս պարտադիր է դառնում հիշեցնելը, որ մարդը թույլ է, խղճուկ և այլանդակ, իսկ գլխավորը՝ գարշահոտ»¹: Ըստ Օրուելի՝ առաջին և երկրորդ գրքերում Սվիֆթի նպատակն է եղել մարդուն ներկայացնել որպես ողորմելի մարդուկ՝ սկզբում լիլիպուտների կերպարանքով, իսկ հետո իր իսկ վիճակով՝ հսկաների երկրում, առաջին և երրորդ գրքերում «Սվիֆթը հաճախ է իջնում նեղմիտ քաղաքական կողմնապահության» մակարդակին, իսկ չորրորդ գրքում տիրապետողը հեղինակի «ատելությունն է մարդկային մարմնի հանդեպ»²:

Կարծեք կանխագգալով իր ապագա ընդդիմախոսի մեղադրանքը՝ Ջոնաթան Սվիֆթը վաղօրոք պատասխան է տվել. «Ես ոչ մի կողմնապահություն չեմ անում, այլ գրում եմ որևէ մեկի կամ մի խումբ մարդկանց հանդեպ առանց կրքի նախապաշարման կամ չարականության.... Ես գրում եմ առանց որևէ շահի կամ գովեստի ակնկալության: Ես ինձ թույլ չեմ տալիս մի այնպիսի խոսք, որ նման լինի ծաղրասիրության կամ թե չէ կարողանա վիրավորանք պատճառել անգամ ամենանրբագգաց մարդկանց»³: Հասկանալի է, որ Ջ. Սվիֆթը նմանօրինակ դատողություններով էլ պիտի ապահովագրեր իրեն արդեն իսկ ժամանակակիցների մեղադրանքներից: Բայց, իհարկե, դժվար է անվերապահորեն հավատալ նրան, երբ հայտարարում է, թե իր գիրքը չպետք է արժանանա քննադատության,

¹ Оруэлл Дж., նշվ. աշխ., էջ 170, 173:

² Տե՛ս անդ, էջ 154 – 155:

³ Սվիֆտ Ջ., նշվ. աշխ., էջ էջ 400:

քանի որ այստեղ շարադրված են «լոկ բացահայտ փաստերը»¹: Եվ, իհարկե, այդ փաստերի հեղինակային մեկնաբանությունը դժվար է քողարկել: Այստեղ է, իսկապես, որ նկատելի է շարադրանքի որոշակի անհարթություն, ինչի մասին արդարացի խոսում է Ջ. Օրուելը՝ արձանագրելով Ջ. Սվիֆթի դիրքորոշումների խառնաշփոթը՝ «մանրախնդրություն և մեծահոգություն, հանրապետականություն և անձնիշխանականություն, բանապաշտություն և ազնուստիցիզմ»²:

Ակսել Բակունցն էլ է արձանագրում նման երևույթ, բայց դրա մեջ տեսնում է Ջ. Սվիֆթի միտումնավոր հնարքը. «Նա գիտակցաբար խառնում է նույնիսկ իր դիտողությունները, ավելի է խորացնում իր քննությունը՝ վերջնական լուծում տալու իր հիմնական խնդրին, թե ինչո՞ւ ստորաքաշությունը նպաստում է բարձր դիրք գրավելու, ինչո՞ւ կեղծիքն անխուսափելի է մարդկային հարաբերությունների մեջ, և ո՞ւր է գնում մարդկությունն իր բոլոր արատներով, արդյոք երբևիցե նա պիտի ազատագրվի՝ այդ բոլորից, թե՞ հավիտյան պիտի լինեն պատերազմներ, անիմաստ բանավեճեր, բանասարկություններ, ցեխի մեջ թաղված գեղեցկություն և մեծարված այլանդակություն, ծակ փիլիսոփաներ, իշխաններ և հպատակներ, ստախոսություն, անառակություն, մահվան երկյուղ և գազանային ագահություն դեպի ոսկին, հարստությունը և այլն»³: Հռետորական բնույթի այսպիսի հարցեր Ջ. Սվիֆթի գրքում չկան, թեպետ, անտարակույս, այլաբանական ձևակերպումներով դրանք շարունակ ասվում են և ուղղված են, իրոք, ինչպես ճիշտ նկատում է Ա. Բակունցը, «հիմնական խնդրի» լուծմանը:

Արդ, եթե համեմատենք երկու գրախոսների կարծիքը, ապա կարող ենք ասել հետևյալը: Ջորջ Օրուելը, տեղին արձանագրելով գրքի շարադրանքում իսկապես առկա մեթոդաբանական և աշխարհայացքային անհետևողականությունը, հեղինակին սուսկ մեղադրում է դրա համար, նաև փորձում է դա բացատրել անձնային բնույթի ներքին հակասություններով: Ակսել Բակունցի մոտեցումն ավելի համակարգային է. նա Ջ. Սվիֆթի մեթոդաբանությունը գնահատում է ոչ թե մեկուսի, այլ հեղինակային նպատակին ենթարկվածության մեջ, ուստի և տեսնում է ոչ թե «խառնաշփոթ», այլ ոճական հնարք՝ գրքի հիմնական՝ փիլիսոփայական-քաղաքագիտական բնույթի նպատակադրումը ընթերցողին առավելագույնս հասկանալի մատուցելու համար:

Ջոնաթան Սվիֆթ անհատի և նրա հերոսի ներքին կապի մասին Ջ. Օրուելը պարզիպարզո հայտարարում է. «Դժվար չէ հասկանալը, որ մտքի խորաթափանց պահերին Գուլիվերը պարզապես Սվիֆթն ինքն է.

¹ Անդ, էջ 399:

² *Опытл Дж.*, նշվ. աշխ., էջ 154:

³ *Բակունց Ա.*, նշվ. աշխ., էջ 106:

կարող ենք հիշատակել առնվազն մեկ միջադեպ, որտեղ Սվիֆթը ազատություն է տալիս ժամանակակից հասարակությունից իր բողոքին»¹։ Չառունակության մեջ Օրուելը հիշատակում է, թե ինչպես է Գուլիվերը մարում լիլիպուտների թագավորական պալատում բռնկած հրդեհը։ (Միջանկյալ նկատենք, որ «Լեմյուել Գուլիվեր»-ը Ջոնաթան Սվիֆթի գրական կեղծանուններից մեկն է, այնպես որ Ջ. Օրուելը բաց դուռն է ծեծում)։ Ակսել Բակունցն էլ է անդրադառնում նույն հարցին. «Կա մի գուզահեռ նմանություն նրա անձնական կյանքի և «Գուլիվերի ճանապարհորդությունների» միջև։ Երիտասարդ բակալավրը եռանդով նետվում է քաղաքական կյանքի ասպարեզ, թվում է, թե զվարթ կանցնեն օրերը, սակայն հուսախաբության սև ալիքն առաջին հարվածն է հասցնում նրան, ապա նորից է մաքառում, նորից հույսը խոստանում է, այս անգամ նվազ շողշողուն, բայց ավելի ուժեղ է հարվածում ձախորդ փորձությունը, հետզհետե լեռնանում է դառնությունը, և նա հասնում է կատարյալ խելագարության, երբ ո՛չ ինքն էր հասկանում շրջապատը, և ո՛չ նրան էին հասկանում»²։

Հարկադրված մեկ էլ անդրադառնանք Գուլիվերի հեղինակի կյանքին և շեշտենք, որ նրան պատած իրական դժբախտությունների ազդեցությունը բուն ստեղծագործության վրա երկու գրախոսներն էլ ուռճացրել են։ Արդեն ասվեց, որ գրող, հանրային կյանքում սկզբունքային մտավորականի դիրքերից հանդես եկող նշանավոր պամֆլետիստ, աստվածաբանության դոկտոր Ջոնաթան Սվիֆթը Դուբլինում և առհասարակ շարքային իռլանդացիների շրջանում մեծ հեղինակություն և ժողովրդականություն է վայելել, եղել է նշանավոր եպիսկոպոս և փիլիսոփա Ջորջ Բերկլիի մտերիմներից։ Այո՛, նրա կենսագրությունից պարզվում է, որ 1738 թ. սկսած նամակներում նկատվում են ծանր ապրումների նկարագրություններ, չորս տարի անց ուղեղի կաթված է ստանում, կորցնում խոսելու և մասամբ մտավոր ունակությունները (մահացել է 1745 թ.)³։ Մինչդեռ «Գուլիվերի ճանապարհորդությունների» չորրորդ գիրքը, որ ումանց հիմք է տալիս հեղինակին խելագարության համար կասկածների, հրապարակվել է 1727 թվականին։ Եվ բուն մտքի պաթոսի, շարադրանքի, ներտեքստային կապերի և եզրահանգումների առումով դժվար է հիմնավորել հեղինակի խելագարության վարկածը։ Իսկ այն, որ նա վաղօրոք, 1740 թ. իր կտակով ունեցվածքի մեծ մասը հատկացրել է հոգեբուժարան կառուցելու համար (ի դեպ, մինչ օրս գործող), ամեն տեսակի մեկնաբանություն կարող է ստանալ, բայց ոչ որպես նշված վարկածի ապացույց։

¹ Оруэлл Дж., նշվ. աշխ., էջ 154։

² Բակունց Ա., նշվ. աշխ., էջ 103։

³ St' u Damrosch L., Jonathan Swift: His Life and His World. Yale University Press, 2014; «Encyclopaedia Britannica», Volume 26, 1911, pp. 224 – 231.

«Սվիֆթը հասարակության համար չի առաջարկում հիմնական բարեփոխումներ», ասում է Ա. Բակունցը¹: Այդպես է, իհարկե, քանի որ Գուլիվերի հեղինակը նման խնդիր չի էլ դրել իր առջև: «Սվիֆթն ունակ էլ չէր ստեղծելու մեկ այլ ուտոպիա, քան հուիհընհընմների տաղտկալի աշխարհն է», պնդում է Ջ. Օրուելը և իրեն հարազատ ոճով անմիջապես նշում (և միանգամայն տեղին), թե Սվիֆթի մտքով չի էլ անցել ուտոպիա գրելու. «Բայց այդ վիատեցնող աշխարհը հորինված է ոչ թե այն պատճառով, որ ինքնին հրապուրիչ է, այլ արդարացնելու մարդկության դեմ հերթական հարձակումը»²: Անշուշտ, այդպես է, թեպետ «հարձակում» բնորոշմանը դժվար է համաձայնել: Թերևս, ավելի տեղին ու պատշաճ է Ջ. Օրուելի ամփոփիչ գնահատականներից մեկը, թե «Սվիֆթը, ըստ էության, ոչ մի նոր բան չի հայտնագործում, նա պարզապես որոշ բաներ անտեսում է»³: Իսկ այդ վերջին խնդիրը, ավելի ստույգ՝ չասվածը, «անտեսվածը», ինչպես արդեն նշեցի, Ջոնաթան Սվիֆթը թողել է ուրիշներին. իհարկե, «ոչ մի նոր բան», բայց ասվածն այնպիսին է, որ շուրջ երեք հարյուր տարի «Գուլիվերի ճանապարհորդությունները» գուրքը կարդացվում է, նաև՝ արժանանում Ջ. Օրուելի պես անողորք քննադատի բարձրագույն դրվատանքին:

Զարմանալի կլիներ, եթե Ակսել Բակունցը չնշեր (առանց դույզն-ինչ մեղադրանքի) Ջոնաթան Սվիֆթի գաղափարական մի թերությունը, բայց որքա՜ն մեղմորեն է անում դա, բակունցյան նրբագգացությամբ. «Նրա վիթխարի հանճարը ճիշտ է զգում սոցիալական չարիքը, սակայն գիտակցությունը չի բարձրանում այն աստիճանը՝ լուծելու համար այն, որ ժամանակի սոցիալական չարիքը կարող է վերանալ միայն այն դեպքում, երբ իսպառ կանհետանա մարդու շահագործումը մարդու ձեռքով: Այս դիրքից չի նայել և չէր էլ կարող նայել Սվիֆտը. ահա թե ինչու նրան բաժին է ընկնում դառն հուսահատությունը և իմաստուն երգիծանքը, որպես փրկության միակ ելք»⁴:

Ինչպես ասվեց, Ջոնաթան Սվիֆթը իր հերոսի շուրթերով գրքի վերջին գլխում դիմում է «ազնիվ ընթերցողին», համառոտ հիշեցնում ստեղծագործության նպատակադրումը: Կարծեք կանխագուշակելով հատկապես գրքի վերջին մասի հանդեպ հանրության որոշ շերտերի հիվանդագին արձագանքը՝ Սվիֆթը հենց դրա գործառույթն է հատկապես ցայտուն դարձնում. «Արդարև, ո՞վ կարող է կարդալ երանելի հուիհընհընմների իմ հիշատակած առաքինությունների մասին, առանց ամոթ զգալու իր սեփական մոլորությունների համար, եթե նա իրեն համարում է իր երկրի

¹ Բակունց Ա., նշվ. աշխ., էջ 108:

² Орыэлл Дж., նշվ. աշխ., էջ 170:

³ Անդ, էջ 174:

⁴ Բակունց Ա., նշվ. աշխ., էջ 109:

բանական և գերիշխող կենդանին»¹: Ջորջ Օրուելը լիովին անտեսում է այդ վերջին գլուխն առհասարակ, մինչդեռ Ակսել Բակունցը իր գրախոսություն-առաջաբանի առաջին իսկ հատվածում ոչ միայն դրան է անդրադառնում, այլև մեջբերում է վերոնշյալ միտքը: Այլ կերպ ասած՝ Ա. Բակունցն արդեն ի՞ր ընթերցողին կողմնորոշում է դեպի Ջ. Սվիֆթի նպատակադրման համարժեք ընկալումը: Ավելորդ չի լինի, ըստ իս, ասվածին հավելել Գուլիվեր-Սվիֆթի փոքր-ինչ ավելի ընդարձակ ձևակերպումը (վստահ եմ, Ա. Բակունցն ինքն էլ դեմ չէր լինի), երբ խոսվում է հուսկին-հընմների վարքուբարքը ընդօրինակելու կարևորության մասին. «Եվրոպան քաղաքակրթելու համար, սովորեցնելով մեզ պատվագգացության, արդարամտության, ճշմարտասիրության, ժուժկալության, համերաշխության, արիության, ողջախոհության, բարեկամության, բարեսիրության և հավատարմության հիմնական սկզբունքները»²:

Ակսել Բակունցի և Ջորջ Օրուելի կարծիքների համեմատական վերլուծությունն ավարտենք այդ իսկ հեղինակների ամփոփիչ տողերով: Ըստ Ա. Բակունցի մի բնութագրման՝ «Ջոնաթան Սվիֆթի էջերն անմոռաց կմնան»³, իսկ ըստ Ջ. Օրուելի՝ «Գուլիվերի ճանապարհորդությունները» գիրքը երկար կյանք է ունեցել, քանի որ հեղինակը, թեկուզ «խելագարության շեմին», այն աստիճանի վարակիչ աշխարհայացքային համոզվածությամբ է գրել, որ արարել է «արվեստի մեծագույն ստեղծագործություն»⁴: Ինչ վերաբերում է հեղինակի գնահատմանը, ապա դրա մասին արդեն ասվեց. Ջ. Օրուելը չի թաքցնում իր բացասական վերաբերմունքը, անգամ ընթերցողին բացեիքաց միակողմանի է մատուցում Ջ. Սվիֆթի կյանքն ու ապրելակերպը, մինչդեռ Ա. Բակունցն ավելի հավասարակշռված մոտեցում է ցուցաբերում և մինչև գնահատական տալը փորձում է հասկանալ Գուլիվերի հեղինակի նպատակադրումները և դրանց ծագման պատճառները:

Ընդհանուր առմամբ, Ակսել Բակունցի և Ջորջ Օրուելի նյութը գուցահեռ կարդալը, անտարակույս, շատ օգտակար է բուն գիրքն ավելի համակողմանի ըմբռնելու, խորքային շերտերը բացահայտելու համար: Եվ քանի որ առջևում համաշխարհային գրականության այս գլուխգործոցի 300-ամյակն է, միգուցե միտք ունի հայ ընթերցողին վերադարձնել Ա. Բակունցի գրած առաջաբանը, նաև հավելել որոշ քաղվածքներ Ջ. Օրուելի գրքից: Մարդու և մարդկության բարոյական կատարելագործումը հարատև խնդիր է, քաղաքակրթության բուն գոյության և հուսադրող ապագայի ձևավորման վճռորոշ պայմաններից մեկը, ուստի և Ջոնաթան Ս-

¹ Սվիֆտ Ջ., նշվ. աշխ., էջ 399:

² Անդ, էջ 399:

³ Բակունց Ա., նշվ. աշխ., էջ 110:

⁴ Օրյալլ ԴՋ., նշվ. աշխ., էջ 175:

վիճքն ու նրա անկոտրում ճանապարհորդ և վերլուծաբան Գուլիվերը մշտապես մեր կողքին պիտի լինեն՝ մեր վարքուրարքի սուր և արդարացի գնահատականներով, մարդկանց անհարկի գոռոզությունը և ինքնամեծարանքը սահմանափակող ծաղրալից մտորումներով:

Валерий Мирзоян, Аксел Бакунц и Джордж Оруэлл: два взгляда на одну и ту же книгу - В статье проводится сравнительный анализ двух рецензий на книгу Джонатана Свифта “Путешествия Гулливера”. Первый автор – Аксел Бакунц (1899 – 1937), армянский писатель, киносценарист, ложно обвинённый и расстреленный сталинским режимом. Второй автор – Джордж Оруэлл (1903 – 1950), британский писатель и публицист, получивший мировую известность благодаря сатирической повести “Скотный двор” и антиутопическому роману “1984”.

Актуальность темы статьи определяется прежде всего тем, что современный цивилизационный кризис оживляет те негативные характеристики человеческого общежития, которые так ярко и беспощадно критиковал Джонатан Свифт. Вопреки господствующей в советском обществе точке зрения, которая относилась эту великую книгу в разряд “детской литературы”, Аксел Бакунц даёт ей адекватную характеристику как мощного политического памфлета и отдаёт дань гению автора. Перед Джорджем Оруэллом не было подобных идеологических препятствий, и он также точно определяет жанр “Путешествий Гулливера”, однако, высоко оценив литературные достоинства книги, он резко отрицательно высказывается о самом Свифте, обвиняет его в намеренном искажении фактов, издевательствах над человечеством. Однако, как показано в статье, сам Оруэлл в своих суждениях и оценках проявляет явную односторонность: не случайно то обстоятельство, что он вообще обходит вниманием заключительную главу четвертой части “Путешествий Гулливера”. Между тем здесь Свифт излагает собственную мотивацию, своё восприятие острой и в основном несправедливой критики в адрес своего творения. Эта глава – уникальная возможность углубиться в саморефлексию автора, критически анализировать его цели и заявления, тем самым получить полноценную картину. Именно так и поступил Аксел Бакунц, потому и мы с большим доверием воспринимаем то его мнение, которое по сути является антитезисом оруэллского тезиса относительно мизантропии Свифта: “Как это не парадоксально, мезантропизм книги обусловлен гипертрофированным гуманизмом”.

Valery Mirzoyan, Axel Bakunts and George Orwell: two views on the same book - The article provides a comparative analysis of two reviews of Jona-

than Swift's book "Gulliver's Travels". The first author is Axel Bakunts (1899 – 1937), an Armenian writer, screenwriter, falsely accused and shot by the Stalin regime. The second author is George Orwell (1903 – 1950), a British writer and publicist who gained worldwide fame thanks to the satirical novel "Animal Farm" and the anti-utopian novel "1984".

The relevance of the topic of the article is determined primarily by the fact that the modern civilization crisis revives the negative characteristics of human society, which Jonathan Swift so vividly and mercilessly criticized. Contrary to the prevailing point of view in Soviet society, which classified this great book as "children's literature", Axel Bakunts gives its adequate characterization as a powerful political pamphlet and pays tribute to the author's genius. George Orwell did not have such ideological obstacles and he also accurately defines the genre of "Gulliver's Travels", however, highly appreciating the literary merits of the book, he sharply negatively speaks about Swift himself, accusing him of intentionally distorting facts, mocking humanity. However, as shown in the article, Orwell himself in his judgments and assessments shows a clear one-sidedness: it is no coincidence that he generally ignores the final chapter of the fourth part of Gulliver's Travels. Meanwhile, here Swift sets out his own motivation, his perception of sharp and mostly unjust criticism of his creation. This chapter is a unique opportunity to delve into the author's self-reflection, critically analyze his goals and statements, and thereby get a full picture. That's exactly what Axel Bakunts did, and therefore we take great confidence in his opinion, which is essentially the antithesis of the Orwellian thesis regarding Swift's misanthropy: "As paradoxical as it is, the book's mesanthropism is caused by hypertrophied humanism."

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՇԽԱՐՀԱՎԱՐԱԿԸ ԵՎ ՀՈՒՄԱՆԻԶՄԻ ԱՐԺԵՀԱՍՄԱԿԱՐԳԻ ՎԵՐԱԴԱՍՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

ՀՐԱՉՑԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - հումանիզմի հիմնադրույթներ, աշխարհիկ հումանիզմ, աշխարհավարակի ազդեցություն, հումանիզմի պաշտպանվածություն

Միջնադարյան նշանավոր թատրոններից մեկի շենքում, այդ օրը, ներկայացումից առաջ, հանդիսատեսը չափազանց քաղաքավարի և հարգալից վարքագիծ ուներ: Տղամարդիկ գլխարկներ էին հանում կանաց առջև, հաճույքով հանդիսատեսին զիջում ճանապարհը աստիճաններով դահլիճ մտնելիս, ներկայացումը դեռ չսկսած, միմյանց քաղցրավենիքներ էին հյուրասիրում և փոխանակվում ժպիտներով: Բայց այդ բարեհամբ-յուր միջավայրը անսպասելի փոխվեց ներկայացման կեսին, երբ դահլիճում հրդեհ բռնկվեց: Ամեն ինչ գլխի վայր շուտ եկավ: Ուժեղները ոտնակող էին անում թույլերին, որպեսզի վազքով մի կերպ դուրս պրծնեն կրակի ճիրաններից: Կանայք, որոնք մինչ այդ շրջապատված էին տղամարդկանց հոգատարությամբ, հենց նույն տղամարդկանց կողմից անհարգալից հրմշտոցի էի ենթարկվում, և ոչ մի օգնություն չստանալով, անկարողությունից կրակի ճիրանների գոհ դառնում:

Փաստորեն ներկայացման կեսին հրդեհի բռնկումը միանգամից փոխեց հանդիսատեսի վարքագիծը, և միմյանց նկատմամբ համընդհանուր հարգալից վերաբերմունքը մեկ ակնթարթում վերածվեց էգոիզմի, հրդեհից փախուստի դիմող մարդկանց կողմից պարզապես ոտատակ անելով ու տրորելով հումանիզմի տարրական սկզբունքները, առհամարելով հումանիզմի արժեհամակարգը, առավել համարելով մարդկային կյանքի փրկության մոլուցքը:

Հռոպածում վերլուծության է ենթարկվում COVID-19 աշխարհավարակի բռնկման սոցիալ-տնտեսական հետևանքների և հումանիզմի արժեհամակարգի փոխառնչությունը, որը հեղինակի կարծիքով, աշխարհում գլոբալ վերադասավորումների է բերելու: Համուզմունք է հայտնվում, որ աշխարհավարակը հանիսանալով յուրօրինակ լակմուս, վերաիմաստավորում և նորոպի է ներկայացնում հումանիզմի գաղափարների պաշտ-

պանությունը ոչ միայն ազգերի ու պետությունների շահեկան դիրքեր գրավելու մրցավազքում, այլև անհատի ինքնադրսևորման հետագա զարգացումներում:

Բնչալիսի սոցիալ-տնտեսական ցնցումներ առաջացան աշխարհավարակի մեկնարկին

COVID-19 վիրուսով պայմանավորված համաճարակի բռնկումը, որը տեղի ունեցավ Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետության Յուհան քաղաքում, իր սկզբնավորման պահին թերևս լուրջ չընկալվեց աշխարհի կողմից, քանի որ դրա սոցիալ-տնտեսական հետևանքները զրոքալ չէին և լայն աշխարհագրություն չունեին 2019 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին: Աշխարհավարակի մեկնարկին դեռևս բորսայական ցնցումները լոկալ բնույթ էին կրում: Այսպես, Չինաստանի ֆոնդային բորսայում 2020 թվականի հունվարի 21-ին կտրուկ կրճատվեցին աստրային գործարքները, իսկ երկրում արձանագրված վարակակիրների աճով արդեն իսկ եվրոպական բորսաներում տեղի ունեցավ FTSE 100 ինդեքսի նշանակալից անկում:¹ Արդյունքում բռնկվեց շխթայական ռեակցիա և արդեն իսկ 2020 թվականի փետրվարի 20-ին արձանագրվեց արժեթղթերի շուկայի զրոքալ անկում, Դոու Ջոքսի, S&P 500 և NASDAQ-100 ինդեքսները կտրուկ նվազեցին այն մակարդակին, ինչը որ արձանագրվել էր 2007-2008 թվականների համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի տարիներին:²

Նշված իրադարձություններին զրոքալ մասշտաբով հաջորդեց գործարարության ակտիվության անկումը: Կտրուկ նվազեցին ներքին և միջազգային ուղևորափոխադրումները, նվազեց մարդկանց շարժունությունը, որի արդյունքում անկում ապրեց նավթամթերքի պահանջարկը, ձևավորելով նավթային շուկայում խոշոր խաղացողներ հանդիսացող Ռուսաստանի և Սաուդյան Արաբիայի միջև տնտեսական հակամարտություն (գնային պատերազմ),³ որի ֆոնին ձևավորվեց միջազգային ֆոնդային բորսաների փլուզման երկրորդ ալիքը:⁴

Եվ որպես հետևանք, համաշխարհային տնտեսության թափանախվը սկսեց դանդաղել, քանի որ մեկը մյուսի հետևից գործարանները հարկադիր պարապուրդի մատնվեցին, կաթվածահար եղավ տուրիզմի ինդուստրիան, մոլորակի բազմաթիվ կետերում աստիճանաբար ձևավորվեց

¹ *Wearden (earlier), Graeme. Wall Street and FTSE 100 plunge on worst day since 1987 – as it happened, The Guardian* (12 March 2020).

² *Global markets slide on back of coronavirus concerns in China. The Guardian* (27 January 2020).

³ Минчигова В.С. Коронавирус и цены на мировых рынках. // "Инвест-Форсайт": деловой журнал, 2020, 11 марта.

⁴ *Business, Laura He, Clare Duffy and Julia Horowitz, CNN US stocks halted after falling 7%. Global stocks plunge as oil crashes and coronavirus fear spreads. CNN.*

մասսայական գործազրկության ալիքներ: Ռուսաստանի առևտրա-արդյունաբերական պալատը արդեն իսկ հաշվակեց, որ համաճարակի արդյունքում 8,6 մլն գործազուրկներ կառաջանան, իսկ երկրում գործող կազմակերպությունների շուրջ մեկ երրորդը հազիվ թե կարողանա նման պայմաններում գոյատևել մեկ եռամսյակից ավելի ժամանակահատվածում:¹

Վիճակն էլ ավելի բարդացավ, երբ մոլորակով մեկ տարբեր երկրներ սկսեցին միմյանց մեղադրել՝ ապատեղեկատվություն տարածելով թե՛ համաճարակի բռնկման աղբյուրների, և թե՛ հետևանքների մասին: Այսպես, Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության ներկայացուցիչ Չզան Լիցզյանը հայտարարեց, որ ՉԺՀ COVID-19 վիրուսի ներմուծողները հենց ամերիկյան զինվորականներն էին,² իսկ Իրանի Իսլամական Հանրապետության ԶԼՄ-ները ավելի առաջ գնացին՝ հայտարարելով, որ COVID-19 վիրուսը պարզապես ԱՄՆ բիոլոգիական զենքի արսենալից է:³

Աշխարհավարակի պայմաններում անհատները նույնպես սկսեցին սրբագրել իրենց վարքագիծը՝ և ոչ միայն սեփական հիգենայի խստագույն պահանջների պահպանման տեսանկյունից: Տնային տնտեսություններում փոփոխվեց վերաբերմունքը սպառողական զամբյուղի կառուցվածքային ձևավորման, խնայողությունների կուտակման և կատարվող ծախսերի առումով: Անհատների մոտ նոր տրամադրություններ գերիշխեցին պահպանողական վերաբերմունք ցուցաբերելու իրենց երկարաժամկետ սպառումների նկատմամբ, արտակարգ իրավիճակներում գոյատևման առումով ավելի հեռատես գտնվելու ֆինանսատնտեսական պաշարներ կուտակելիս, և ոչ թե ընտանեկան բյուջեից վարկյանահաճո ռեսուրսներ տրամադրելու վայելքներին, զվարճանքներին և ճամփորդություններին:

Սակայն, կարծում ենք, որ աշխարհավարակով պայմանավորված արտակարգ իրավիճակի պայմաններում թերևս ավելի շատ փոփոխությունների ազդեցության տակ հայտնվեցին ոչ թե միջպետական գլոբալ, այլ ներանձնային մասնավոր հարաբերությունները, դրանով իսկ վերախմբագրման ենթարկելով հումանիզմի հիմնարար դրույթները, որոնց առանցքում կանգնած է մարդ արարածը:

Թե ինչպես է աշխարհավարակը փորձում “վերախմբագրել” հումանիզմի հիմնարար դրույթները

¹ Подсчитаны последствия пандемии коронавируса для российского бизнеса, <https://lenta.ru/news/2020/03/21/tpp/>

² Informative portal https://ria.ru/20200320/1568858487.html?rcmd_alg=collaboration2&rcmd_id=1568877040

³ Социально-экономические последствия пандемии COVID-19, <https://ru.wikipedia.org/wiki>

Հումանիզմը էթիկական հիմնարար դրույթների շրջանակը լայն կատեգորիա է, որը հաստատում է բոլոր մարդկանց արժանապատվությունը և արժեքը: Հումանիստները արձանագրում են համամարդկային էթիկան, որը հիմնված է մարդկային գոյության միասնության վրա, ենթադրելով, որ սոցիալական և մշակութային խնդիրների լուծումը չի կարող նեղ, սահմանափակ ուղղվածությամբ և միջոցներով իրականանալ: Աշխարհավարակը եկավ հաստատելու, որ հումանիզմի այդ դրույթը ամբողջապես չի գործում և ներկայումս սրբագրման կարիք ունի, քանի որ երկրները սկսեցին վարակի դեմ պայքարել՝ առավելապես ելնելով իրենց ազգային անվտանգության, և ոչ թե համամարդկային շահերից:

Չնայած այն հանգամանքի, որ հումանիզմը ենթադրում է էթիկական նորմա, սոցիալական իդեալ, հոգևոր արժեք, կամքի ազատություն, փոխօգնություն և համագործակցություն, ապա աշխարհավարակի պայմաններում շատ երկրներում արտակարգ դրություն հայտարարվելով, մարդու իրավունքների և արժանապատվության հանդեպ հարգանքը, հավասարությունն և իրավահավասարությունը, պաշտպանությունը չարից և բռնությունից՝ իր լիարժեք դրսևորումները չստացավ: Անգամ տնտեսապես հզոր երկրները, որ թվում էր, թե աշխարհավարակի պայմաններում պիտի համախմբվեին և իրենց ռեսուրսները միասնաբար ուղղեին համամարդկային այս չարիքի կանխարգելմանը, հետ քաշվեցին իրենց սահմաններից ներս, մեկուսացան, լուծելով ազգային շահեր, հիմնականում շրջանցելով համավարակի դեմ միջպետական փոխօգնության և համագործակցության շրջանակը: Եվ արդեն իսկ տպավորություն ստեղծվեց, որ այս պարագայում ավելի շատ գործում են ոչ թե հումանիզմի հիմնադրույթները, այլ ջունգլիի օրենքները, “ով ինչպես կարող է, թող փրկվի” տրամաբանությամբ:

Անգամ եվրոպական ժողովրդավարության արժեքներ հանդիսացող այնպիսի հենասյուներ, ինչպիսիք են ազգերի համերաշխությունը, հանդուրժողականությունը, փոխօգնությունը համավարակի հուժկու հարվածին չդիմացան ու ցնցվեցին, և այնքան էլ հուսալի չդարձան հենց Եվրամիության համագործակցության շրջանակում գործող երկրներում: Եվ դա է պատճառը, որ թերևս նկատելի չէ Եվրամիության երկրների արդյունավետ և համախմբված համագործակցությունը աշխարհավարակի դեմ պայքարելիս:

Մյուս կողմից, տնտեսապես հզոր երկրները (Չինաստան, ԱՄՆ, Ռուսաստան), աշխարհավարակի պայմաններում փոխհամագործակցելու փոխարեն, մրցավազքի մեջ մտան COVID-19 վիրուսի դեմ դեղամիջոցներ որոնելու հարցում, փորձելով դրանից քաղել ոչ միայն քաղաքա-

կան, այլև տնտեսական դիվիդենդներ¹, դրանով իսկ հումանիզմի հիմնարար դրույթներն արդեն իսկ մղելով երկրորդ պլան:

Անհատի կամքի ազատության գաղափարը, հանդիսանալով որպես հումանիզմի հիմնաքար, նույնպես վերամեկնաբանման կարիքի արժանացավ, և ոչ միայն համավարակի օրերին, այլև դրան հաջորդիվ ժամանակահատվածում: Աշխարհավարակը մարդկանց ստիպեց ակտիվանալ առցանց համակարգում, վիրտուալ հաճախել մշակույթի վայրեր, ստանալ հեռավար կրթություն, համացանցով կատարել գնումներ, բանավիճել և սեփական մեկնաբանություններն ու վերլուծությունները ներկայացնել սոցիալական ցանցերում: Դրանով իսկ, անհատը, ով մինչ այս աշխարհավարակը հումանիզմի համատեքստում ներկայանանում էր որպես ազատ կամքի դրսևորման և իրացման սուբյեկտ, աշխարհավարակի պամաններում կարծես ավելի ինքնամեկուսացվեց, և դրանով իսկ ակամայից նեղացրեց հանրության մեջ կենդանի դրսևորվելու ու շփվելու իր ազատության շրջանակը: Խոսքը բնավ չի վերաբերում համաճարակի պարագայում առողջապահական նկատառումներով ինքնամեկուսացմանը կամ կարանտինին: Այստեղ, առավել խորքային փոփոխություններ են տեղի ունենում, երբ համավարակի պայմաններում ինդիվիդուսը աստիճանաբար դրսևորում է մեկուսացման վարքագիծ, կրճատում է հանրային շփումները, տառապում միայնության սիպտոմով, արդյունքում, հայտնվելով վիրտուալ տիրույթում և չափազանցնելով իր դիրքավորումը սոց ցանցերում, գերազնահատելով իր ներկայության կարևորությունը առցանց միջավայրում, անգամ ակամայից ներքուստ փառաբանելով իրեն և իր կողմից հնչեցվող կարծիքները:

Սակայն, հումանիզմը յուրաքանչյուր անձնավորության փառաբանումը չէ, այլ անհատական և հասարակական հետաքրքրությունների վրա հիմնված պահանջատիրական և պատասխանատու վերաբերմունք նրա հանդեպ: Այս առումով, հումանիզմը ինքն իր հետ հակասության մեջ է մտնում, երբ անհատը գերազնահատվում է հասարակության հանդեպ, որը նույնպիսի անհատներից է կազմված: Այս առումով, երբեմն այն վերաճում է անհատապաշտության: Սակայն իրական հումանիզմը ողջ մարդկության, բոլոր մարդկանց հավասարության, բարեկեցության գաղափարն է կրում իր մեջ, և ոչ թե անհատապաշտությունը, որը առավել ցայտուն դրսևորվում է աշխարհավարակի միջավայրում:²

¹ О корона вирусе в стране и в мире, <https://www.fontanka.ru/2020/03/18/69037519/>

² Судьбы социального гуманизма в современном мире. Философская антропология и гуманизм. Коллективная монография. Владимир: ВГПУ, 2004, стр. 45-47.

Ինչ սցենարներով կշարժվի աշխարհը համաճարակից հետո

Բնականաբար, աշխարհավարակը չի կարող երկար դիմակայել ներկայիս գիտատեխնիկական և առողջապահական հզոր ռեսուրսներին, և ի վերջո, կարճ ժամանակահատվածում կնահանջի: Սակայն, աշխարհավարակի հետևանքները իրենց սոցիալ-տնտեսական հետազդիծը անվերապահորեն կթողնեն մոլորակի վրա:

Այսպես, համաշխարհային տնտեսությունը այս ամենից դասեր քաղելով, վերադասավորումների կզնա ներդրումային դաշտում, առավելապես գրավիչ համարելով տեղեկատվական տեխնոլոգիաների, առողջապահական ինդուստրիայի ոլորտները: Առնվազն տեսանելի ապագայում, նահանջ կարձանագրվի տուրսիզմի ինդուստրայում: Պասիվություն կնկատվի նաև վերազգային կազմակերպությունների ձևավորման գործընթացում: Կվերանայվեն բիզնեսի կազմակերպման ձևերը, հատկապես շեշտադրումներ կատարելով հեռահաղորդակցման հենքով վարչակառավարչական մեթոդներին: Իհարկե, այս ամենը տեղի կունենա աշխարհավարակի հետևանքային ֆոնի ներքո: Իսկ որոշ ժամանակ անց, երբ կավարտվեն տնտեսական ոլորտի նշված վերաձևումները և աշխարհավարակի հետևանքները կչեզոքացվեն, կապիտալը ինքը կկոդմոնորոշվի, թե տնտեսավարման որ ոլորտներն են շահավետ և հենց այդտեղ էլ կհոսի: Այսինքն, տնտեսության ոլորտում հետհամաճարակային գործընթացները անըդիատ վերափոխումների կենթարկվեն, հասարակությանը մղելով բնականոն տնտեսական աճի:

Դրան հակառակ, աշխարհավարակը, մեր կարծիքով ավելի կխորացնի հումանիզմի ճգնաժամը, պայմանավորված այն հանգամանքով, որ ինքնամեկուսացման գնացող անհատների մոտ առավելապես գերիշխող կդառնան էգո դրսևորումները, քան համախմբվածության հենքով կամքի ազատության, ստեղծարար մտածելակերպի իրացման, կորպորատիվ ջանքերով հանրային շահերի լուծումները: Մարդիկ դանալով առավել ինքնամփոփ, կամրապնդեն իրենց անձի շուրջ շրջագծված էգոիզմի պատր, փորձելով հնարավորինս վեր կանգնել ամեն ինչից, և իրենց կարգել իրավիճակի տեր և տիրակալ: Սակայն, խելամիտ հումանիզմը մարդուն կարգում է ոչ թե բնության ու հասարակության տիրակալ, այլ դրա անվերջ վերափոխման վիթխարի գործընթացի մի մաս, անհատականության դրսևորման կարևորագույն մաս, որը կոչված է կատարել բնության «ինքնակարգավորման» դերը:

Հանուն ճշմարտության պետք է խոստովանել, որ մարդկանց ինքնամեկուսացման գործընթացը արդեն իսկ սկսվել էր մինչ աշխարհավարակը, երբ համացանցը, համակարգչային ծրագրերը և SS այլ տեխնոլոգիաները արդեն իսկ ներխուժել էին մեր կյանք: Սակայն, գլոբալ համա-

ճարակից հետո, ինքամեկուսացման գործընթացը առավել թափ հավաքեց, որի կանխարգելումը շատ կարևոր ենք համարում հումանիզմի արժեքների կորստի ռիսկայնության տեսանկյունից:

Որոնք են համաշխարհային համաճարակի սոցիալ-տնտեսական դասերը

Աշխարհը պատրաստ չէր դիմակայելու համաճարակին դիմակայմանը, և անգամ չէր էլ կուտակել համաճարակային կանխարգելիչ ֆինանսատնտեսական ռեսուրսների և կազմակերպչական փորձի պաշար: Աշխարհավարկը կարծես սառը ցնցուղ էր համաշխարհային մրցավազքի ելած պետությունների համար, որոնք ազգերի ընտանիքում նպաստավոր տեղ գրավելու և աշխարհաքաղաքական մրցակցային դիրքերի հասնելու մոլուցքով սկսել էին երկրորդ պլան մղել բնապահպանական, ժողովրդավարական, համերաշխ ու անվտանգ գոյատևելու հիմնախնդիրները: Աշխարհավարակը եկավ ապացուցելու, որ մարդկությունը պետք է սթափվի, մի պահ կանգ առնի պետությունների և ազգերի մրցավազքում, հասկանալու համար, թե ի վերջո ուր է գնում:

Երբ բռնկվում են գլոբալ համաճարակներ, առաջնային են համարվում ազգային ինքության պահպանության, և ոչ թե ազգերի ընտանիքներում գերիշխող դիրքեր գրավելու նպատակադրումները, ինչին որ ականատես ենք լինում մեր օրերում: Ուստի, համատարած վարակը աշխարհին ստիպում է վերաիմաստավորելու գլոբալիզացման պահանջը, համաշխարհային տնտեսական շուկաներում ինտեգրացման ակտիվության անհրաժեշտությունը, ինչու չէ, նաև առավել զգուշավորություն ցուցաբերելու ազգային տնտեսության անվտանգության ապահովմանը, առանձնապես հույս չփափագելով միջազգային համագործակցության և օժանդակությունների ստացման հետ:

Եզրակացություն

COVID-19 աշխարհավարակը ցույց տվեց, թե երկրների համար կարևոր են առավելապես ազգային, և ոչ թե գլոբալ անվտանգության խնդիրները, որոնք ճգնաժամի պայմաններում կարող են հեշտությամբ շրջանցել հումանիզմի որոշ արժեքներ և չգնալ ավելորդ աշխարհաքաղաքական սենտիմենտների, փոխօգնությունների կամ ազգային շահերին հակասող փոխզիջումների: Այս պայմաններում, ելնելով հումանիզմի հիմնադրություններից, շատ կարևոր է հակադրվել համավարակի բացասական սոցիալ-տնտեսական դրսևորումներին և պահպանել մարդու, նրա երջանկության, իր դրական ունակությունների արտահայտման իրավունքի գերագույն արժեքը, թույլ չտալով, որ այն փոշիանա աշխարհավարակի

սարսափազդու ճիւղաններում: Ասել է, թէ աշխարհավարակի դեմ պայքարի պայքարի ուղղությունները պետք է թիրախավորել նաև հումանիզմի սկզբունքների պաշտպանությանը և հումանիստական արժեհամակարգի կազմաքանդման կանխարգելմանը:

Грачи́я Саргсян, Понде́мия и настройки ценностей системы гуманизма

- Понде́мия COVID-19 показала, что страны в первую очередь озабочены проблемами национальной, а не глобальной безопасности, которые во время кризиса могут легко обойти определенные ценности гуманизма и избежать компромисса с ненужными геополитическими настроениями, противоречивыми национальными интересами. В этих условиях, руководствуясь принципами гуманизма, очень важно противодействовать негативным социально-экономическим проявлениям и сохранять высшую ценность права человека, его счастья и выражения позитивных способностей, не допуская уничтожения основополагающих принципов гуманизма при пандемии. В статье предлагается способы борьбы над пандемией также направить на защиту принципов гуманизма и предотвращение разрушения гуманистической системы ценностей.

Hrachya Sargsyan, Pandemic and resetting values of the humanism system -

The COVID-19 pandemic showed, that countries are primarily concerned with national, rather than global security problems, which during a crisis can easily circumvent certain values of humanism and avoid a compromise with unnecessary geopolitical sentiments that are conflicting with national interests. Under these conditions, guided by the principles of humanism, it is very important to counteract negative socio-economic manifestations and maintain the highest value of human rights, their happiness and the expression of positive abilities, preventing the destruction of the fundamental principles of humanism in a pandemic. The article also suggests ways of fighting the pandemic to also protect the principles of humanism and prevent the destruction of the humanistic value system.

ԱՇԽԱՐՀԱՎԱՐԱԿԻ ՍՈՑԻԱԼ - ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՍԱՆԻՏԱՐԻԱՆ

ԱՐՄԵՆ ՃՈՒՂՈՒՐՅԱՆ, ՆՈՆՆԱ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ

Բանալի բառեր – համաճարակ, սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամ, սպառողական վարքագիծ, պետական կարգավորում:

Համաճարակները իրենց բացասական հետևանքներով հանդերձ, որոշ առումներով, պատմականորեն նաև դրական ազդեցություն են թողել ազգաբնակչության շրջանում, ևս մեկ անգամ գալով ապացուցելու՝ “չկա չարիք, առանց բարիքի” ավանդական բնորոշումը: Եթե հարցը քննարկենք հումանիզմի սկզբունքները շրջանցելով, ապա պատմականորեն, միջնադարից սկսած, համաճարակները ազգաբնակչության շրջանում կատարել են “սանիտարի” դեր, մահաբեր դառնալով թույլերի և խրոնիկ հիվանդների համար: Արդյունքում, վարակի նահանջից հետո հասարակությունում մնացել են ուժեղները, թարմ ուժ հաղորդելով սոցիալ-տնտեսական առաջընթացին:

Իհարկե մեր օրերում, բացարձակապես անհանդուրժելի է համաճարակի, որպես ազգաբնակչության “սանիտարի գործառույթի” դրական արժևորումը: Մեր դարաշրջանը բնորոշվեց հումանիզմի սկզբունքների կիրառման ցայտուն դրսևորումներով, և այս առումով, աշխարհավարակի սանիտարիան մեզ համար թերևս այլ ուղղություններով պետք է ընկալվի, չնայած այն հանգամանքի, որ հրապարակվող վիճակագրության համաձայն, COVID – 19-ի գոհերը հիմնականում մեծահասակներն ու խրոնիկ հիվանդներն են:¹

Մյուս կողմից, աշխարհավարակը սոցիալ-տնտեսական ծանր հետևանքների հետ զուգահեռ, որոշակի առումով պետք է որ ունենա իր դրական դերը, հակազդելով այն արատավոր մրցավազքին, որը մեր հասարակությանը աստիճանաբար արդեն իսկ հասցնում էր վտանգավոր անդունդի եզրին:

Մարդկությունը աշխարհավարակի շեմին հասել էր մի իրավիճակի, երբ արդեն չէր էլ նկատում, որ հայտնվել էր շոայլ ապրելակերպի մրցավազքի արատավոր ճիրաններում: Ընտանիքի չափահաս անդամներից բոլորը ցանկանում էին ունենալ անձնական ավտոմեքենաներ, հնարավորինս ակտիվ ճամփորդել, վաստակել առավելապես շատ, որ նորից ու նո-

¹ <https://ria.ru/20200313/1568582116.html>

րից կատարեն շոայլություններ: Եվ արդյունքում ինչ էր ստացվում. լարված աշխատանքային օր, աշխատանքային դեպրեսիա, սառած ընտանեկան հարաբերություններ, մարդասիրության կորուստ, սոցիալական ինքնամեկուսացում, շրջապատի նկատմամբ անտարբերություն, էգոիզմի խորացում:¹

Համավարակը կարծես եկավ վերաարժևորելու և սրբագրելու մեր ապրելակերպն ու սպառողական վարքագիծը: Կարծում եմ, որ այս արհավիրքից հետո անհատները պետք է վերադասավորեն իրենց սպառողական զամբյուղի կառուցվածքը, փոքր-ինչ զուսպ վարքագիծ ցուցաբերելով շոայլությանը տանող ծախսերին, ավելի պահպանողական ու զգուշավոր լինելով ֆինանսական պաշարների կուտակումների նկատմամբ, բարձրացնելով պատրաստակամությունը հետագա փորձությունների ռիսկերին դիմակայելու համար:

Այս ամենի հետևանքով, կարծում ենք, որ զգալի կլինեն նաև համավարակի բացասական արդյունքներին ուղեկցող նաև դրական սոցիալ-տնտեսական հետևանքները: Կմեղմվեն ավտոճանապարհային խցանումները, փոքր-ինչ կպասիվանա մարդկանց միջազգային շարժունությունը, կկրճատվեն ավիաթռիչքերը, որոնք իրենց վառելիքի արտանետումներով արդեն հանգեցնում էին էկոլոգիական աղետի: Եվ եթե զբոսաշրջային քաղաքների իշխանությունները, շահույթ ստանալու մոլուցքին գերավարված, տուրք էին տալիս տուրիստական ծառայությունների մատուցման մրցավազքին, և գրեթե չէին էլ նկատում, թե ինչպես են իրենց քաղաքները հայտնվում աղբի, օդի անթույլատրելի աղտոտվածության մեջ, գոնե հիմա կվերաարժեվորեն իրենց գործառույթները:

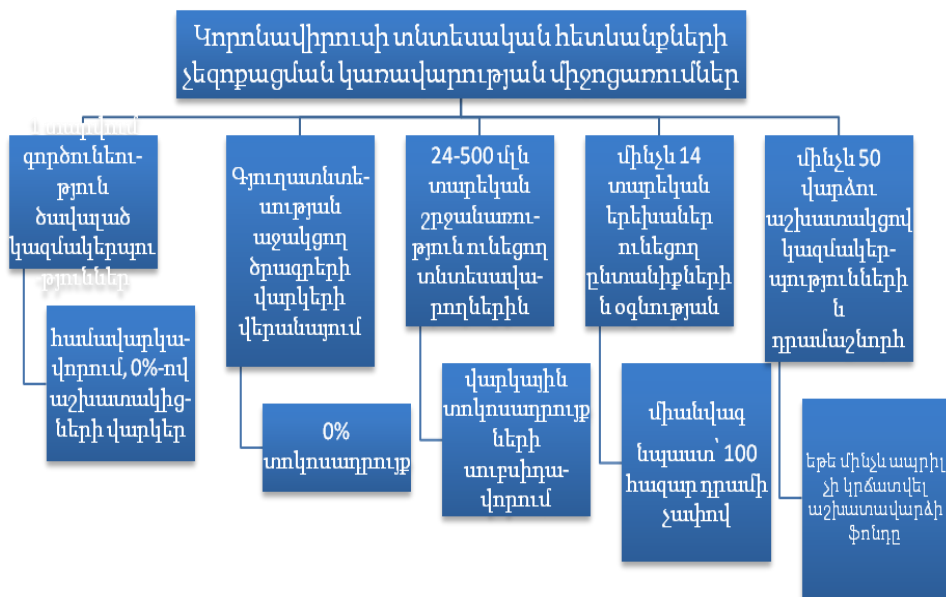
Դա վերաբերում է նաև անհատներին, որոնք սկսել էին շրջանցել հանրային հիգիենայի պահպանման անձնային պարտավորությունները, և իրենց հաշիվ չէին տալիս, թե ինչպես են սեփական գործունեությամբ վնաս հասցնում առողջապահությանը և շրջապատին: Համավարակը կարծես մի սառը ցունցուղ դարձավ մեզ համար, բոլորիս սթափեցրեց և պարտավորեցրեց վերհիշելու մեր սոցիալական պատասխանատվությունը ոչ միայն անձնային, այլև հանրային հիգիենայի նկատմամբ:

Աշխարհավարակը կարծես ցնցեց և փորձության ենթարկեց նաև մինչ այժմ ձևավորված գլոբալիզացիայի հիմնասյուների ամրությունը: Այսօր պետությունները բացառապես հետապնդում են նեղ ազգային սոցիալ-տնտեսական շահեր, աշխարհավարակից փրկելու համար սեփական ժողովրդին, շրջանցելով այն փաստը, որ վիրուսը սահմաններ չի ճանաչում և “առանց վիզաների” ազատորեն ճափորդում է մոլորակով մեկ: Դեռևս չի

¹ Гонка за богатством, <https://hbr-russia.ru/management/upravlenie-personalom/794814>

նկատվում պետությունների համախմբվածություն՝ աշխարհավարակի դեմ միասնական պայքարի հարցում, որն արդեն իսկ կասկածի տակ է դնում գլոբալիզացման արդարացման ճշմարտացիությունը մեր օրերում:¹

Այս իրավիճակում, կապիտալի միգրացիան բնականաբար փոխելու է իր վարքագիծը: Այսպես, էթե մինչ աշխարհավարակը, Հայաստանից տեղի էր ունենում “կապիտալի փախուստ”, քանի որ առավելապես գրավիչ էր համարվում դրսում ներդրումներ կատարելը,² հիմա արդեն, կարծում ենք, որ երկրների տնտեսական մեկուսացման պայմաններում հայկական կապիտալը կհանգրվանի հայրենիքում և կակտիվացնի տեղական ներդրումները: Դրանով իսկ, վերածնունդի փուլ կապրեն հայրենանվեր մոտեցումներով տնտեսավարման գաղափարները, որոնք կարծես ոչնչացվել էին գլոբալիզացման ճիրաններում:

Գծապատկեր 1 Կորոնավիրուսի տնտեսական վնասների զսպման ՀՀ կառավարության սոցիալ տնտեսական միջոցառումները³

Աշխարհավարակը իր վերադասավորումները բերեց նաև ՀՀ կառավարության կողմից վարվող սոցիալ-տնտեսական քաղաքականություն-

¹ Глобализация не переживает пандемии, <https://vz.ru/world/2020/3/17/1029096.html>

² Կապիտալի փախուստը ահագնացող ռափեր է ընդունում, <https://www.1in.am/2387610.html>

³ Կազմվել է հեղինակների կողմից:

նում: Մասնավորապես, ընդունվեց կորոնավիրուսի տնտեսական հետևանքների չեզոքացման ծրագիր,¹ որը մի կողմից օժանդակելու է սոցիալական խոցելի խավերին, մյուս կողմից՝ տնտեսավարող սուբյեկտներին (տես գծապատկեր 1):

Ծրագրի գործունեության առանցքը արտոնյալ վարկային ռեսուրսների տրամադրումն է բիզնեսին, որը համաֆինանսավորվելու է պետության կողմից: Սակայն կարծում ենք, որ համավարակի կանխարգելման պետական միջոցները ոչ թե պետք է օգտագործվեն վարկավորման գործընթացում, որը կառավարվելու է առևտրային բանկերի կողմից, այլ վերադարձվեն պետական ձեռնարկությունների կազմակերպմանը: Պետական ձեռնարկությունների հիմնադրումը կհանգեցնի նոր աշխատատեղերի ստեղծմանը, ազգաբնակչության եկամուտների կայունացմանը, համընդհանուր սպառման կրճատման կանխարգելմանը:

Արդեն իսկ ակնհայտ է դառնում, որ ՀՀ-ում պետության միջամտությունը շուկայական տնտեսավարմանը դառնում է անհրաժեշտ պայման: Աշխարհավարակի սոցիալ-տնտեսական հետևանքների կանխարգելման միջոցառումները կզան ապացուցելու, որ պետությանը չպետք է դիտարկել սոսկ օգնություն տրամադրող կամ դոնոր աղբյուրներ ձևավորող սուբյեկտ, այլ պետությանը անհրաժեշտ է ընկալել տնտեսավարման շուկայում վստահելի գործընկեր: Պետական ձեռնարկությունների մասնաբաժնի ավելացումը բիզնեսում, հանրային ռեսուրսներով ներդրումների ընդլայնումը առավել արդյունավետ կդարձնեն հակաճգնաժամային կառավարման միջոցառումները, որի արդարացվածությունը արդեն իսկ պատմականորեն ապացուցվել է ԱՄՆ-ում՝ մեծ դեպրեսիայի տարիներին:²

Армен Джугурян, Нонна Хачатрян. Экономическо - социальная санитария пандемии - COVID-19 вызвал не только здоровоохранительные, но и экономические проблемы. Пондемия окажет серьезное влияние на всеобщее потребление, что может привести экономику к глубокому кризису. Однако параллельно с этим, произойдет ряд позитивных экономических событий. В частности, экономически изолированные страны будут поощрять местные инвестиции и предотвращать отток капитала. Меры по предотвращению социально-экономического воздействия пандемии очень скоро докажут, что государству необходимо рассматривать не просто как донору субъекту, но и надежного партнера в среди участников хозяйтвенной деятельности.

¹ ՀՀ կառավարության պաշտոնական կայք, <https://gov.am>

² “Новый курс Рузвельта: способ преодоления великой депрессии” <https://cyberleninka.ru/article/n/novyy-kurs-ruzvelta-sposob-preodoleniya-velikoy-depressii-ili-ee-prodleniya/viewer>

Armen Dzhuguryan, Nonna Khachatryan, Economic and social sanitation of pandemics - COVID-19 caused not only health, but also economic problems. A pandemic will have a major impact on overall consumption, which could lead to a deep crisis in the economy. However, in parallel with this, a number of positive economic events will occur. In particular, economically isolated countries will encourage local investment and prevent capital outflows. Measures to prevent the socio-economic impact of pandemics will very soon prove that the state needs to be considered not only as a donor to the subject, but also as a reliable partner among business participants.

**ԲԱՑԱՍԱԿԱՆ ՏՈԿՈՍԱԴՐՈՒՅՔԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ:
ԲԱՑԱՍԱԿԱՆ ՏՈԿՈՍԱԴՐՈՒՅՔԻ ՆԵՐՐԴՄԱՆ
ՆԱԽԱՐՅԱԼՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ**

ԶԱՎԵՆ ՀԱՐՈՑԱՆ, ՀԱՅԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - բացասական տոկոսադրույք, խթանող դրամավարկային քաղաքականություն, կանխիկ գումար, դեպոզիտներ, իրացվելիություն, փողի պահանջարկ:

Վերջին տարիներին, և հատկապես 2008 թվականից հետո, ֆինանսատնտեսական աշխարհում շատ արագ տարածվեց բացասական տոկոսադրույքի գաղափարը և տեղիք տվեց բազմաթիվ քննարկումների:

Իրականում, բացասական տոկոսադրույքը գոյություն ուներ նաև մինչ 21-րդ դարը¹, սակայն այն չէր բնութագրում շուկայական տնտեսությունը և վերջինիս ֆինանսական համակարգը նորմալ միջավայրում: Այն ավելի շատ կարճաժամկետ կարգավորման առարկա էր որոշակի խնդիրներ լուծելու նպատակով:

Իհարկե, կապիտալիստական տնտեսության գոյության ողջ ընթացքում եղել են անկումային փուլեր, որոնց ընթացքում անվանական տոկոսադրույքը պահպանել է իր դրական արժեքը, սակայն իրական տոկոսադրույքը (անվանական տոկոսադրույք – ինֆլյացիայի մակարդակ) եղել է 0-ից ցածր, որը պայմանավորված է եղել բարձր ինֆլյացիայի պայմաններում ցածր տոկոսադրույքներով տնտեսական աճը խթանելով (օր.՝ ռեցեսիաների ժամանակ)²: Այս դեպքում, բանկերի և ակտիվային, և պասիվային տոկոսադրույքները կարող էին լինել բացասական:

Սակայն 2008թ. ճգնաժամից հետո բանկերը սկսեցին օգտագործել բացասական անվանական տոկոսադրույքներ: Առաջին բանկը, որ մտցրեց անվանական բացասական տոկոսադրույք, Շվեդիայի ազգային բանկն էր³: Նա բացասական տոկոսադրույք սահմանեց առևտրային բանկերի թղթակցային հաշիվներում պահվող գումարների համար: Այսինքն՝ առևտրային բանկերը Շվեդիայի Կենտրոնական բանկում գումար պահելու դիմաց պետք է կատարեին վճարումներ, ինչը հակասում էր պատմականորեն սահմանված ավանդույթին, երբ Կենտրոնական բանկն էր տո-

¹ N. Gregory Mankiw, “It May Be Time for the Fed to Go Negative”, 2009, The New York Times

² Ben Carlson, “A Short History of Interest Rates”, 2015թ., <https://awealthofcommonsense.com/2015/12/a-history-of-real-interest-rates/>

³ Ward, Andrew; Oakley, David “Bankers watch as Sweden goes negative”, 2009թ.

կոսներ վճարում ավանդների դիմաց: Այսպիսով, նա «պատժում էր» առևտրային բանկերին չաշխատող իրացվելիության դիմաց:

Տարիներ հետո նույն քայլին դիմեցին այլ Կենտրոնական բանկեր նա: Հատկանշական էր Եվրոպական կենտրոնական բանկի նման քայլը, երբ 2014 թվականին պատմության մեջ առաջին անգամ վերջինս որոշեց սահմանել -0.1% տոկոսադրույք առևտրային բանկերի «օվերնայթ» դեպոզիտների համար: Այս որոշումը ուղեցվում էր վերաֆինանսավորման տոկոսադրույքի (ՎՖՏ) պատմագույն նվազագույն դրույքի սահմանման հետ, երբ ՎՖՏ-ն 0.25% -ից իջեցվեց 0.15% -ի: Այս ամենը հետապնդում էր փողի շրջանառելիությունը մեծացնելու նպատակ և առևտրային բանկերին ստիպում էր հրաժարվել դրամական միջոցների պասիվ կառավարումից: Դասական կապիտալիզմի օրենքներով՝ ցածր անվանական տոկոսադրույքը միջոց է վարկավորումը խթանելու և տնտեսական աճ ապահովելու համար: Ընդունված էր համարել, որ այս իմաստով գերագույն խթան կարող է հանդիսանալ 0% -ական տոկոսադրույքը, սակայն որոշ երկրների կողմից վերջին տարիներին որդեգրված դրամավարկային քաղաքականությունը ցույց է տալիս, որ կապիտալիզմի մեզ հայտնի տեսությունը այս իմաստով ենթարկվում է փոփոխության:

Այսպես, օրինակ Շվեյցարիայի Ազգային բանկը 2019թ. կեսերից սահմանել է բացասական -0.75% նպատակային տոկոսադրույք¹: 2020թ. մարտի 19-ի դրությամբ տոկոսադրույքը շարունակում է մնալ -0.75% ²: Սա բացատրվում է շվեյցարական ֆրանկի բարձր պահանջարկով, տնտեսական աճում դրամավարկային քաղաքականության խթանիչ դերով և այլն:

20-րդ դարի կեսերից սկսած Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում ֆինանսական օլիգարխիան հաղթեց արտադրական օլիգարխիային: Աշխարհաքաղաքական մեծ փոփոխություններ են ի հայտ գալիս՝ կապված վայրի լիբերալիզմի հաստատմամբ³: Կապիտալիզմը սկսում է ենթարկվել կարևորագույն փոփոխությունների: Դասական կապիտալիզմում շուկայական տնտեսության հիմնական բնութագրիչ տարրը ապրանքների վերարտադրությունն էր⁴: Այսօր այն, ինչ կատարվում է աշխարհում, ցույց է տալիս, որ կապիտալիզմի նպատակը այլևս ապրանքների վերարտադրությունը չէ, այլ փողի (փոխառու միջոցների) վերարտադրությունը: Փողի մեծածավալ վերարտադրությունը բերում է փոխառու միջոցների

¹ Current interest rates and exchange rates, Swiss National Bank, https://www.snb.ch/en/iabout/stat/statrep/id/current_interest_exchange_rates#t2

² Monetary policy assessment of 19 March 2020, Swiss National Bank, https://www.snb.ch/en/mmr/reference/pre_20200319_2/source/pre_20200319_2.en.pdf

³ Michael Hudson, « How Financial Oligarchy Replaces Democracy », 2011թ., <https://michael-hudson.com/2011/06/how-financial-oligarchy-replaces-democracy/>

⁴ Karl Marx, «Das Kapital», 1867թ.:

«գնի»՝ տոկոսադրույքի անկման: Սա ևս մեկ պատճառ է այն իրավիճակի, որ շատ երկրներում սահմանվում են բացասական տոկոսադրույքներ:

Դիտարկենք, թե ինչ կլինի, եթե արդեն առևտրային բանկերը սկսեն պասիվային միջոցների (օր.՝ ավանդների) համար սահմանել բացասական տոկոսադրույք:

Դրա համար հարկավոր է հիշել, թե ինչ սկզբունքով է կատարվում բանկերի կողմից ավանդների ներգրման գործընթացը: Այսպես, բանկերը առաջարկում են ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց պահառության կամ փոխառության վերցնել նրանց միջոցները ժամկետային կամ ցպահանջ ավանդների տեսքով: Սա ավելացնում է բանկերի դրամական միջոցները, հետևաբար նաև՝ իրացվելիությունը, բանկերը կարողանում են ներգրավված միջոցների մի մասով տրամադրել վարկեր կամ կատարել ներդրումներ, վարկերից և ներդրումներից ստանում են տոկոսներ և շահաբաժիններ, որոնց մի մասը վճարվում է ավանդատուին ավանդի դիմաց հաշվարկվող տոկոսի տեսքով: Ավանդատուն հնարավորություն է ստանում իր դրամական միջոցները պահել անկանխիկ, կատարել արագ դրամական փոխանցումներ և ստանալ եկամուտներ:

Մակրոտնտեսագիտական իմաստով, տնտեսության մեջ տեղի է ունենում խնայողություններից դեպի ներդրումներ փոխարկումը, որը ազդում է համախառն պահանջարկի ավելացման վրա:

Բացասական տոկոսադրույքի դեպքում, ավանդատուները պարտավոր են վճարել իրենց ավանդների դիմաց: Դրամական միջոցները անկանխիկ պահելու գինը բարձրանում է:

Հարկ է նշել, որ պասիվային (դեպոզիտային) բացասական տոկոսադրույքը գտնվում է պատճառա-հետևանքային կապի մեջ ակտիվային (վարկային) բացասական տոկոսադրույքից: Վարկային բացասական տոկոսադրույքը բնութագրում է մի իրավիճակ, երբ վարկ ստացած ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձը բանկին կամ վարկային կազմակերպությանը վերադարձնում է մայր գումարից փոքր գումար (հիմնականում սա տեղի է ունենում սպասվող և փաստացի ինֆլացիայի տարբերության պատճառով): Հենց ակտիվային բացասական տոկոսադրույքն է, որ ստիպում է բանկերին սահմանել բացասական պասիվային տոկոսադրույք, քանի որ, եթե բանկերը իրենց վարկերից շահույթ (դրական տոկոս) չեն ստանում, ապա չեն կարող ավանդների դիմաց վճարել դրական տոկոսներ:

Վարկային բացասական տոկոսադրույքի սահմանումը պետք է նախաձեռնվի պետության գլխավոր բանկի՝ Կենտրոնական բանկի կողմից: Այսօրվա դրությամբ, ՀՀ-ում առևտրային բանկերը և վարկային կազմակերպությունները տոկոսադրույքադրույքները իջեցնելու մոտիվացիա գրեթե չունեն: Տոկոսադրույքները իջեցնելու միակ մոտիվացիան թերևս

մրցակցությունն է, որը կարող է լինել ոչ բավարար, եթե բացակայում է համապատասխան մրցակցային միջավայր ապահովելու պետական քաղաքականությունը: Բացի այդ, հարաբերականորեն բարձր ներքին տոկոսադրույթների պայմաններում նկատելի է միջազգային կապիտալի ներհոսքի պասիվություն, ինչն, ըստ մեզ, հանդիպում է օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ խոչընդոտների և երբեմն այս երևույթը կրում է արհեստածին բնույթ:

Ինչպես այլ առևտրային կազմակերպությունները, այնպես էլ բանկերը հետապնդում են շահույթ ստանալու նպատակ և կարող են բացասական տոկոսադրույթով վարկավորել միայն այն դեպքում, երբ կկարողանան նույնիսկ բացասական տոկոսադրույթով վարկավորումից ստանալ օգուտներ: Սա հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ Կենտրոնական բանկը սահմանի վերաֆինանսավորման բացասական տոկոսադրույթ (ՎՖՏ): Ընդ որում, Կենտրոնական բանկը պետք է բանկերի համար սահմանի տոկոսադրույթի և վարկավորման ծավալների շեմեր՝ կախված ՎՖՏ-ի տվյալ մակարդակից, որպեսզի բանկերը չհրաժարվեն վարկավորել:

Այսպիսի իրավիճակը տարբեր կերպ է ընկալվում տարբեր հասարակություններում: Ֆինանսապես հարաբերականորեն կրթված և ֆինանսական բարձր ներգրավվածություն ունեցող երկրներում, ինչպիսին Շվեդիան է, մարդիկ պատրաստ են վճարել որոշակի տոկոս՝ իրենց դրամական միջոցները անկանխիկ պահելու և դրանով պայմանավորված բանկային ծառայություններից օգտվելու համար: Այսպիսով նրանք նվազեցնում են կանխիկ գումարի պահպանման հետ կապված ռիսկերը:

Ի հակադրություն սրան, ցածր և միջին ֆինանսական ներգրավվածությամբ երկրներում, որտեղ ավանդներ ներգրավվելը և դեպոզիտներ - կանխիկ հարաբերության մակարդակը բարձրացնելը դեռևս պետական ֆինանսական քաղաքականության մաս է, բացասական տոկոսադրույթը կարող է մարդկանց վանել անկանխիկ գումար պահելու մտադրությունից:

Նշված դեպքի երկրների ցանկում է նաև Հայաստանի Հանրապետությունը: Այս համատեքստում մեծ կարևորություն ունի ֆինանսական ներգրավվածությունը:

Ֆինանսական ներգրավվածությունը քանակապես բնութագրում է ֆինանսական ծառայությունների՝ մարդկանց հասանելիություն: Ֆինանսական ներգրավվածությունը ցույց է տալիս օգտակար և մատչելի ֆինանսական գործիքների հասանելիությունը ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց տարբեր խմբերին: Համեմատելու համար ՀՀ-ում ֆինանսական ներգրավվածության մակարդակը՝ օգտվենք հետևյալ աղյուսակից:

Աղյուսակ 1. Հայաստանի, Վրաստանի, Թուրքիայի և Շվեդիայի ֆինանսական ներգրավվածության չափը որոշ տարիքային խմբերում¹

Տարի	Երկիր	Հաշվեհամար (% տարիք 15+)	Հաշվեհամար երիտասարդներ (% ages 15-24)	Հաշվեհամար, երիտասարդներ (% ages 25+)
2011	Հայաստան	17%	14%	19%
	Վրաստան	33%	13%	38%
	Թուրքիա	58%	44%	62%
	Շվեդիա	99%	96%	99%
2014	Հայաստան	18%	10%	20%
	Վրաստան	40%	10%	45%
	Թուրքիա	57%	42%	61%
	Շվեդիա	100%	99%	100%
2017	Հայաստան	48%	47%	48%
	Վրաստան	61%	31%	67%
	Թուրքիա	69%	56%	72%
	Շվեդիա	100%	99%	100%

Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկ

Աղյուսակում ներկայացված են տարբեր երկրների ֆինանսական ներգրավվածության որոշ ցուցանիշներ 2011, 2014 և 2017 թվականների դրությամբ: Հայաստանը, չնայած արձանագրած աճին, զիջում է Վրաստանին և Թուրքիային: Շվեդիային զիջում են բոլոր երկրները, քանի որ Շվեդիայում ֆինանսական ներգրավվածությունը գրեթե ամբողջական է, գրեթե բոլոր մարդիկ Շվեդիայում ունեն հաշվեհամար բանկում:

Տեսնում ենք, որ 2017թ. ՀՀ տարբեր տարիքային խմբերում ընդգրկված մարդկանց մոտ կեսը չունեն բանկային հաշվեհամար: Սա նշանակում է, որ ՀՀ-ում առաջնային ֆինանսական ծառայություններից մեկը դեռևս չունի ժողովրդականություն և այդ առումով ֆինանսական ներգրավվածության մակարդակը բարձր չէ:

Այսօր քարտային կամ ոչ քարտային հաշիվ ունեցող ֆիզիկական անձանց քանակը (նկարագրված Աղյուսակ 1-ում) բավարար չէ տնտեսության մեջ անկանխիկ գործարքների դերը գնահատելու համար, քանի որ առևտրային կազմակերպությունների մեծ մասը հասանելի չեն կանոնավոր անկանխիկ գործարքների համար, ինչը մարդկանց դրդում է կանխիկացնել դրամական միջոցները՝ բանկումատների միջոցով: Այդ առու-

¹Global Findex Database, Համաշխարհային բանկ, 2018թ.:

մով շատ կարևոր է տնտեսության մեջ կանխիկ/ավանդ հարաբերակցությունը: 2020 թվականին ՀՀ բանկերում ավանդների ու տնտեսության մեջ շրջանառվող կանխիկի հարաբերությունն ուներ հետևյալ տեսքը:

Աղյուսակ 2. Շրջանառությունում կանխիկ դրամ և առևտրային բանկերի ներգրավված ավանդներ (մլն ՀՀ դրամ)¹

	Կանխիկ	Ռեզիդենտների ավանդներ	Կանխիկ/ռեզ. ավանդներ
2019թ. նոյեմբեր	464,464	2,421,360	19%
2019թ. դեկտեմբեր	502,304	2,521,528	20%
2020թ. հունվար	467,879	2,479,311	19%
2020թ. փետրվար	457,998	2,535,648	18%

Աղբյուրը՝ ՀՀ կենտրոնական բանկ

Ոչ ռեզիդենտներին բաժին հասնող ավանդների բարձր տեսակարար կշռով պայմանավորված՝ 13-14%² կանխիկ-անկանխիկ հարաբերությունը կամ 18-20% կանխիկ/ռեզիդենտների ավանդներ նշանակում է, որ շատերը դեռևս նախընտրում են պահել և օգտագործել կանխիկ գումար:

Ակնհայտորեն պետությունը պետք է իր ջանքերը կենտրոնացնի ֆինանսական ներգրավվածությունը մեծացնելու և կանխիկի կշիռը նվազեցնելու համար: Բացասական տոկոսադրույքը այդ նպատակին հասնելու համար կարող է պատենշ հանդիսանալ, քանի որ այդ դեպքում մարդկանց մեծ մասը չի ունենա մոտիվացիա՝ կանխիկը կրճատելու և պետական այդ քաղաքականությունը մեծ արդյունքներ չի ունենա: Ուստի, հարկ ենք համարում նշել, որ տոկոսների իջեցման քաղաքականությունը պետք է ուղեկցվի ֆինանսական կրթմամբ և ֆինանսական ներգրավվածության մեծացման այլընտրանքային քաղաքականություններով:

Բացի այդ, հարկ է հասկանալ, որ տոկոսադրույքի բացասական մակարդակի հաստատումը մեծ մասամբ երկարաժամկետ նվազող բանկային տոկոսադրույքների արդյունք է և ոչ միայն քաղաքատնտեսական որոշում, ուստի բացասական տոկոսադրույքի հասնելու համար նախ տոկոսադրույքը պետք է աստիճանաբար իջնի: Այս դեպքում խոսքը ոչ միայն պասիվային անվանական տոկոսադրույքների մասին է, այլև ակտիվային:

Բացասական տոկոսադրույքների գաղափարը որևէ երկրում քննարկելիս անհրաժեշտ է ուսումնասիրել տվյալ տնտեսության մեջ ինֆլյացիայի գործող մակարդակը: Տոկոսադրույքը և ինֆլյացիան անմի-

¹ «Առևտրային բանկերի կողմից ներգրավված ավանդների ծավալներ (ամսական)», «Փողի ագրեգատներ (ամսական)», <https://www.cba.am/am/SitePages/statmonetaryfinancial.aspx>

² «Առևտրային բանկերի կողմից ներգրավված ավանդների ծավալներ (ամսական)», «Փողի ագրեգատներ (ամսական)», <https://www.cba.am/am/SitePages/statmonetaryfinancial.aspx>

ջականորեն իրար կապված հասկացություններ են, քանի որ տոկոսադրույքը սահմանվում է որպես դրամավարկային քաղաքականության, այն է՝ գների կայունությունն ապահովող քաղաքականության գլխավոր փոփոխական: Ցածր տոկոսադրույք սահմանելիս ԿԲ-ն ընդունում է խթանիչ դրամավարկային քաղաքականություն՝ մեծացնելով փողի պահանջարկը: Փողը դառնում է ավելի մատչելի բիզնեսների համար, որոնց ֆինանսական ծախսերը և հետևաբար նաև ապրանքների ինքնարժեքը նվազում է և գների մակարդակը իջնում է:

Ցածր տոկոսադրույքները և գնաճի մակարդակը փոխկապակցված են, այդ պատճառով բացասական տոկոսադրույքներին հասնելու և գնաճը զսպելու քաղաքականությունը պետք է իրականանցվեն համընթաց:

COVID-19 թագաժահրի համավարակով շղթայված աշխարհաքաղաքական փոփոխությունները ուղեկցվելու են խորը տնտեսական ճգնաժամով և սպասվում է մոտ 3,5 տրիլիոն դոլարի տնտեսական անկում¹: Պետությունները ճգնաժամը հաղթահարելու համար ստիպված պետք է լինեն ընդունել քեյնսականության տեսությունը² և կարճաժամկետում մեծացնել համախառն պահանջարկը: Այս դեպքում ԿԲ-ի կողմից տոկոսադրույքի իջեցումը պարտադիր քայլ է:

2020թ. մարտին ՀՀ կառավարության կողմից մշակված և ներդրված տնտեսական օգնության փաթեթները³, որոնք ներառում են սուբսիդավորվող տոկոսադրույքով վարկեր՝ ուղղված բիզնեսի աջակցմանը, կարելի է դիտարկել որպես առաջին քայլ դեպի բացասական տոկոսադրույքների հաստատումը ՀՀ-ում: Զրոյական կամ բացասական տոկոսադրույքով վարկավորման դեպքում շատ հաճախ մարդիկ կհրաժարվեն խնայել փողը և կմեծացնեն սպառումը, ինչը խթանող ազդեցություն կունենա տնտեսության վրա: Մարդիկ կարող են օգտվել բացասական տոկոսադրույքով վարկերից՝ դրանք ուղղելով դեպի ոչ անհրաժեշտ ապրանքների սպառում, սակայն նույնիսկ այս դեպքում բացասական տոկոսադրույքները արդարացված են՝ ըստ «կոտրված ապակիների տեսության»⁴, համաձայն որի կարևոր է համախառն պահանջարկի մեծացումը՝ անկախ սպառման ուղղությունից:

Այսպիսով, մենք կարծում ենք, որ COVID-19 համավարակի տնտեսական հետևանքները, որոնք, ըստ որոշ կանխատեսումների, լինելու են 2008թ. ֆինանսատնտեսական ճգնաժամից ավելի նշանակալի և նույնիսկ

¹ **Erin Duffin**, “Impact of the coronavirus pandemic on the global economy - Statistics & Facts”, 2020թ. <https://www.statista.com/topics/6139/covid-19-impact-on-the-global-economy/>

² **J. M. Keynes**, “The General Theory of Employment, Interest and Money”, 1936թ.

³ ՀՀ Կառավարության 2020թ. մարտի 26-ի N 356-L որոշում

⁴ **Sandy Ikeda**, “Broken-Windows Macroeconomics”, <https://fee.org/articles/broken-windows-macroeconomics/>

կարող են վերածվել տնտեսական դեպրեսիայի¹, կարող են մեղմվել և նույնիսկ հաղթահարվել ցածր և կարճաժամկետում նաև բացասական տոկոսադրույքների ներդրմամբ, ինչը, ուղեկցված լինելով ցածր գնաճով, կխթանի տնտեսական ակտիվությունը և կբարձրացնի համախառն պահանջարկը:

Завен Ароян, Айк Оганнисян, Суть отрицательной процентной ставки. Предпосылки введения отрицательной процентной ставки в Армении - После финансово-экономического кризиса 2008г. банковские системы в разных странах мира приняли политику отрицательных процентных ставок. Более того, отрицательными могут быть как реальные, так и номинальные процентные ставки. Если в прошлом отрицательные процентные ставки использовались только в кризисных ситуациях, то сегодня некоторые страны мира ввели отрицательные процентные ставки в долгосрочной перспективе. В этой статье обсуждаются предпосылки для введения отрицательной процентной ставки в Армении, и в этом контексте делается анализ финансовой доступности и обсуждается роль Центрального банка в этом деле. В статье рассматривается возможное использование отрицательных процентных ставок как метода преодоления глобального кризиса в Армении.

Zaven Haroyan, Hayk Hovhannisyan, The essence of the negative interest rate . Prerequisites for the introduction of a negative interest rate in Armenia - After the financial and economic crisis of 2008 banking systems around the world adopted a policy of negative interest rates. Moreover, both real and nominal interest rates can be negative. If in the past negative interest rates were used only in critical situations, today some countries have introduced negative interest rates in the long term. This article discusses the prerequisites for introducing a negative interest rate in Armenia. In this context, an analysis of financial inclusion is made and the role of the Central Bank in this matter is under scope. The article discusses the possible use of negative interest rates as a method of overcoming the global crisis in Armenia.

¹ **Ezra Klein**, «How the Covid-19 recession could become a depression», 2020, <https://www.vox.com/2020/3/23/21188900/coronavirus-stock-market-recession-depression-trump-jobs-unemployment>

DETECTING PRICE ANOMALIES IN THE HOUSING MARKET OF THE RA

ARMAN ASRYAN

Keywords - price anomaly detection, statistical process control, individual dwelling, multiple residential building, control limit, early warning system

Introduction. Accurate monitoring of housing market price indices and real-time detection of price anomalies is a widely researched topic as it is an important prerequisite for maintaining the macroeconomic stability. Having an up-to-date and rigorous price monitoring system helps the policymakers conduct timely evaluations of various situations/signals, thereby increasing the efficiency of their economic decisions.

After the moderate decline and the subsequent growth over the past few years, Armenia's housing market experienced a substantial growth in 2018 mainly due to positive political and economic expectations of the market's potential buyers. There were 23192 apartment buy/sell transactions in Yerevan in 2018 in comparison with the 19615 transactions in 2017. Meanwhile, the number of individual (residential) dwelling transactions (buy/sell) was 10840 in 2018 and 8380 in 2017 [1]. However, the rise in the number of transactions and the nominal price increase are a short-term result of the promotive stimuli implemented by the policymakers in Armenia. The increased demand, which has been followed by the price increase, will have to be met by an equivalently elevated supply in order for the market to show steady growth trends in terms of both quantity and price. As the housing market in Armenia is thriving, accurate and robust monitoring of housing market price indices becomes crucial for efficient design and implementation of various policies/initiatives. The conventional monitoring approaches are concentrated on identifying various anomalies and do not take into account the tendencies of price indices during so-called "normal" periods. Therefore, the availability of a monitoring system for housing market price indices would help the policymakers better assess various situations and would improve the efficiency of the overall housing market in Armenia.

Housing market price monitoring is a widely researched topic. The core objective is to design a mechanism that will precisely separate the fundamental part of house price indices from speculative components. However, both the fundamental value and the speculative component(s) are hard to measure or even to approximate. Hence, it is difficult to determine whether the changes in housing market price indices are fundamentally justified or based speculation-

invoked. The scientific literature on the aforementioned topic can be classified into three major groups: indicator-based monitoring, market-orientated analyses and econometric approaches. Indicator-based identification schemes are based upon the idea of monitoring a set of variables (i.e., price-earnings-ratios, credit-to-income ratio, other monetary and/or credit aggregates) closely linked to the house price indices and raising a signal when a subset of those variables shows irregular deviations [2, 3]. Market-based identification schemes directly monitor the housing market indices and signal when the deviation of the index from its long-term trend exceeds a predefined threshold [4]. The main drawback of market-based identification schemes is that the thresholds obviously lack any economical or methodological foundation. Econometric approach, in turn, is based on the concept of justifying the deviations of housing price indices by establishing a stable long-term relationship between the housing price indices and fundamental variables [5,6]. The common drawback among the three mentioned approaches is their focus on ex-post identification of house price deviations and the lack of emphasis on the construction of early-warning systems.

Statistical process control (SPC) methods, on the other hand, enable us to avoid the drawbacks of the aforementioned three approaches. Despite initially being designed to improve the quality of manufactured goods only, nowadays SPC techniques are applied to many areas where process monitoring and anomaly detection are required. Control charts have proven to be useful in separating the natural and excess variability of a process. Every control chart (univariate or multivariate) has upper and/or lower control limits which are determined via statistical computations. A process is flagged as out-of-control whenever the test statistic exceeds these alarm thresholds, thereby indicating that the process under monitoring has changed significantly in one (or more) of its properties (i.e., shift in the mean, variance or any other distributional parameter). Given this "signal", the interested parties then investigate the likely sources of the observed changes [7].

In this paper, we attempt to design a price-index-based monitoring and anomaly detection system for the housing market in Armenia. To achieve this, we design a vector autoregression (VAR) model in order to describe the house price developments using fundamental macroeconomic variables. Next, we generate a four-month-ahead out-of-sample forecasts of various house price indices and subtract them from the realized values. Subsequently, we apply the following control charts to the mentioned forecast errors:

- a) univariate:
 - a. X-bar chart [8],
 - b. exponentially weighted moving average (EWMA) chart [9],

- c. cumulative sum (CUSUM) chart [10],
- b) multivariate:
 - a. the Hotelling T2 control chart [11],
 - b. multivariate exponentially weighted moving average (MEWMA) chart [12],
 - c. multivariate cumulative sum (MCUSUM) chart by Crossier (1988) [13],
 - d. multivariate cumulative sum (MCUSUM) chart by Pignatiello (1990) [14]

The mentioned charts differ in their definitions of test statistics and control limits and are used to detect anomalies in heterogeneous processes. We will use the charts to detect price anomalies in the Armenian housing market and will provide recommendations for designing an online monitoring scheme.

Data. The data is obtained from various statistical reports published by the Statistical Committee of the Republic of Armenia. It is composed of monthly observations of housing market price indices and macroeconomic indicators for the period 2012-2017. The housing price indices (see Figure 1) and the selected macroeconomic fundamental indicators (see Figure 2) are presented in the Table 1 below:

Table 1. Time Series Variables

Variable Name	Variable Description
House Price Indices	
mult_evn	Multiple residential building apartment price index in Yerevan, seasonally adjusted, deflated by CPI, taken in logs.
mult_reg	Multiple residential building apartment price index in regions, seasonally adjusted, deflated by CPI, taken in logs.
ind_evn	Individual dwelling price index in Yerevan, seasonally adjusted, deflated by CPI, taken in logs.
ind_reg	Individual dwelling price index in regions, seasonally adjusted, deflated by CPI, taken in logs.
Fundamental variables	
inflation	%-change on the same period of the previous year, based on the CPI.
constr_index	Construction index, seasonally adjusted, deflated by CPI and taken in logs.
prod_index	Producer price index, seasonally adjusted, deflated by CPI and taken in logs.

We can notice from the Figure 1 below that all housing market price indices show noteworthy deviations in the March of 2017, thereby raising the

question of whether or not there have been an anomaly at that period. In order to examine this issue (and many more possible anomalies which may not be observed in descriptive charts), the fundamental part of the deviation has to be separated from the speculative changes.

Figure1. The price indices of the housing market of Armenia

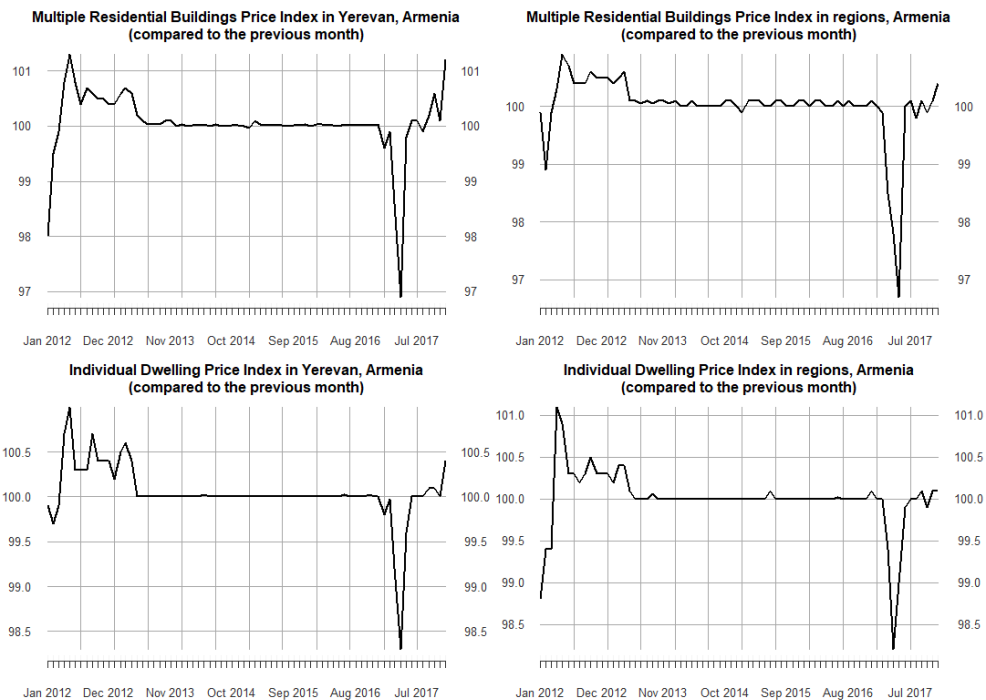
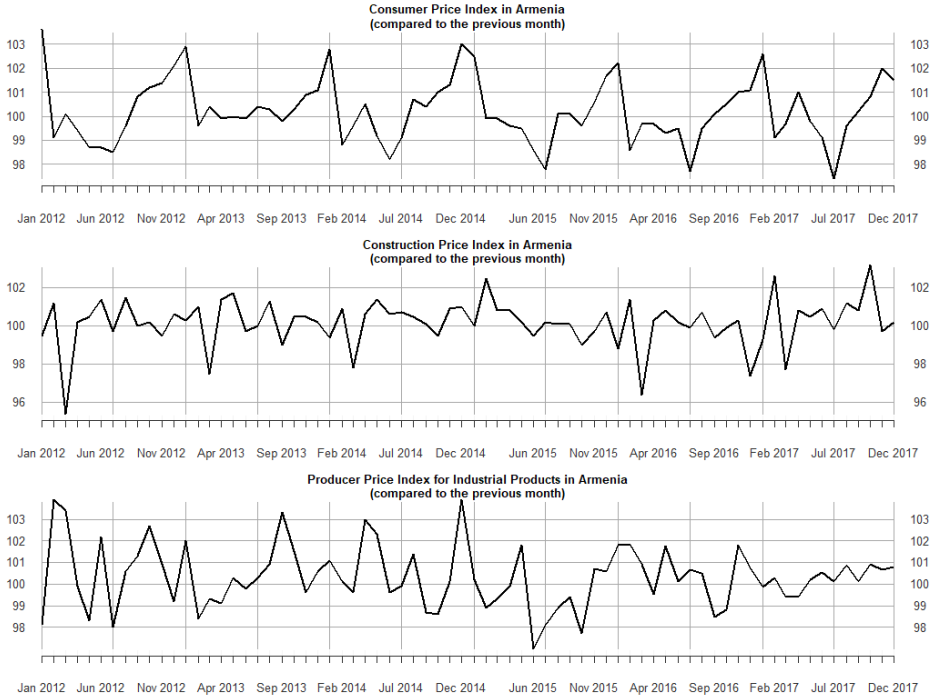

Figure 2. The fundamental macroeconomic time series variables

VAR Model Fitting. In this section the design and estimation of the VAR model (for explaining the housing market price indices via the macroeconomic fundamental variables) levels. The vector of endogenous variables x has the form:

$$x = (\text{mult_evn}, \text{mult_reg}, \text{ind_reg}, \text{ind_reg}, \text{constr_index}, \text{prod_index}, \text{inflation})$$

Given the data frequency, the maximum lag order for the VAR model is twelve. According to the Schwarz criterion, the appropriate lag order was set at four. Unit-root tests reveal that the endogenous time series are non-stationary and are integrated of order one. The Portmanteau test showed not enough evidence of presence of serial autocorrelation, hence the VAR (4) model is appropriate. The results are shown partially in Table 2 below:

We apply a recursive procedure to the estimated VAR model and generate a time series of four-month-ahead out-of-sample forecasts of housing market price indices. By subtracting the forecasts from the realized values we yield a time series of housing market price indices' forecast errors (1):

$$\bar{\varepsilon}_t^k = h_t^k - \hat{h}_t^k, t = 1, \dots, 68, k = \{\text{mult_evn}, \text{mult_reg}, \text{ind_evn}, \text{ind_reg}\}, \quad (1)$$

where h_t^k and $\hat{h}_t^k$ are actual and forecasted values of the price index k at the period t .

Table 2. Summary of the VAR model equations for the housing market price indices

Summary of the dynamic linear model for themult_evn (apartment price index in Yerevan)
Residual standard error: 0.003064 on 39 degrees of freedom Multiple R-Squared: 0.7892, Adjusted R-squared: 0.6379 F-statistic: 5.215 on 28 and 39 DF, p-value: 1.614e-06
Summary of the dynamic linear model for themult_reg (apartment price index in regions)
Residual standard error: 0.00216 on 39 degrees of freedom Multiple R-Squared: 0.9124, Adjusted R-squared: 0.8495 F-statistic: 14.5 on 28 and 39 DF, p-value: 3.48e-13
Summary of the dynamic linear model for theind_evn (individual dwelling price index in Yerevan)
Residual standard error: 0.00182 on 39 degrees of freedom Multiple R-Squared: 0.7965, Adjusted R-squared: 0.6505 F-statistic: 5.453 on 28 and 39 DF, p-value: 9.052e-07
Summary of the dynamic linear model for theind_reg (individual dwelling price index in regions)
Residual standard error: 0.001508 on 39 degrees of freedom Multiple R-Squared: 0.8667, Adjusted R-squared: 0.771 F-statistic: 9.056 on 28 and 39 DF, p-value: 6.625e-10

Univariate statistical process control charts. We apply various univariate control charts [8, 9, 10] to the individual index forecasts generated using the equation (1) using the R package *qcc* [15]. The results are shown in the Figures 3, 4, 5, 6 below. It can be seen that the multiple residential (multi-apartment) building price indices both in Yerevan and in regions register an anomaly on multiple univariate control charts in March, 2017. Meanwhile, the prices of individual dwellings remain rather "in control" during the observed period, with the exception of the individual dwelling price index in Yerevan in July, 2013. It is also worth mentioning that, according to the third subplot (CUSUM) of Figure 4, the multiple residential (multi-apartment) building price index remained 'out of control' for two more periods after the first anomaly signal.

Multivariate statistical process control charts. After confirming the multivariate normality of the VAR (4) model one-step-ahead forecast errors using the Royston test, we construct the multivariate control charts [11, 12, 13, 14] using the R package *msqc* [16]. We can see in Figure 7 that three out of four multivariate control charts flag an anomaly in March, 2017. This result, combined with

the output of the univariate charts, are sufficient to conclude that Armenian housing market encountered an anomaly in March, 2017. However, we should notice that the overall condition of the housing market price indices in Armenia was back "in control" after March, 2017 despite the fact that some individual index forecast errors (namely, the forecast errors of apartment price index in Regions) remained "out of control".

Figure 3. Univariate control charts for the forecast error of the apartment price index in Yerevan

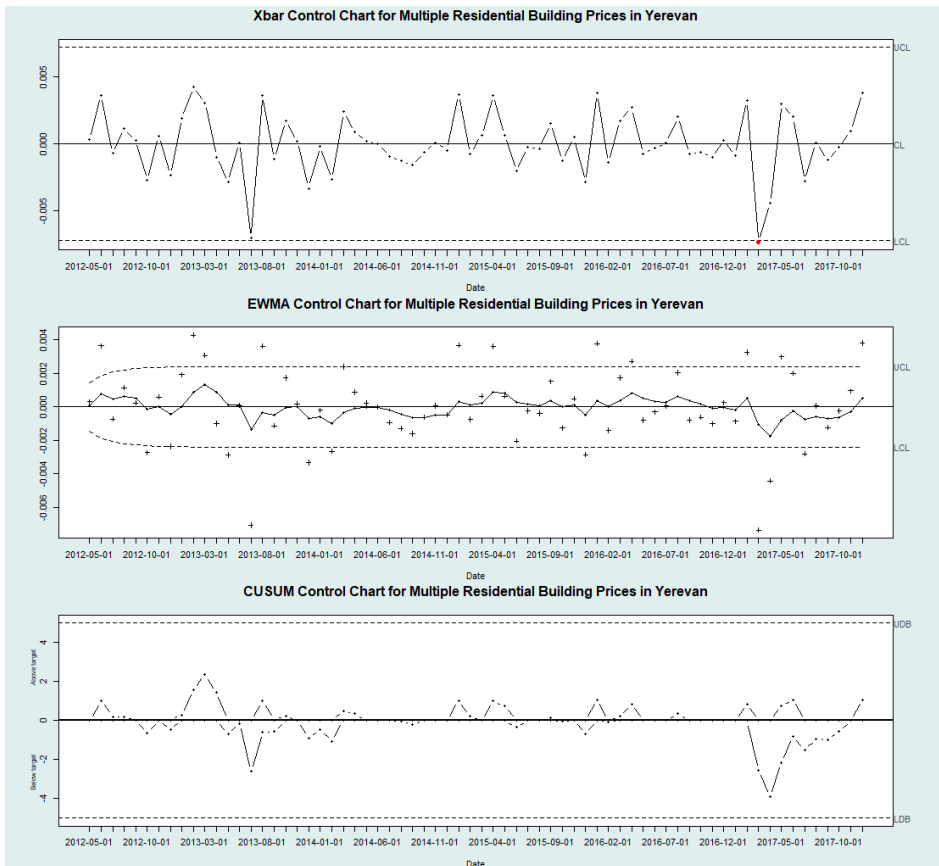

Figure 4. Univariate control charts for the forecast error of the apartment price index in Regions

Figure 5. Univariate control charts for the forecast error of the individual dwelling price index in Regions

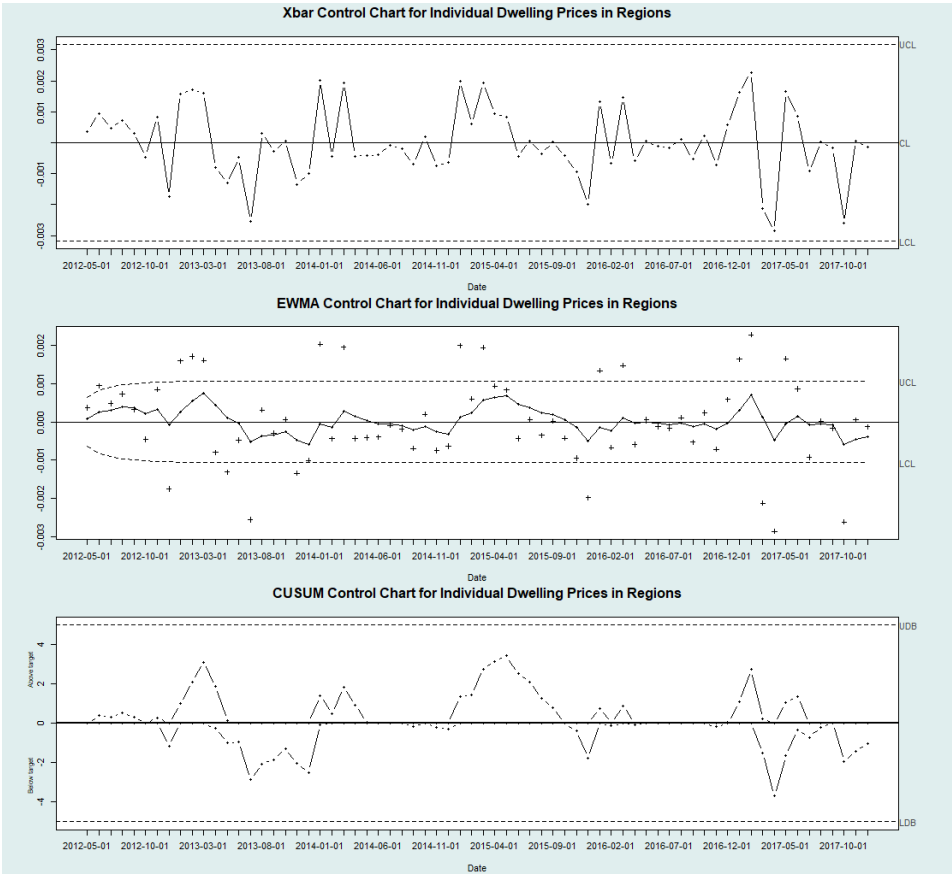

Figure 6. Univariate control charts for the forecast error of the individual dwelling price index in Yerevan

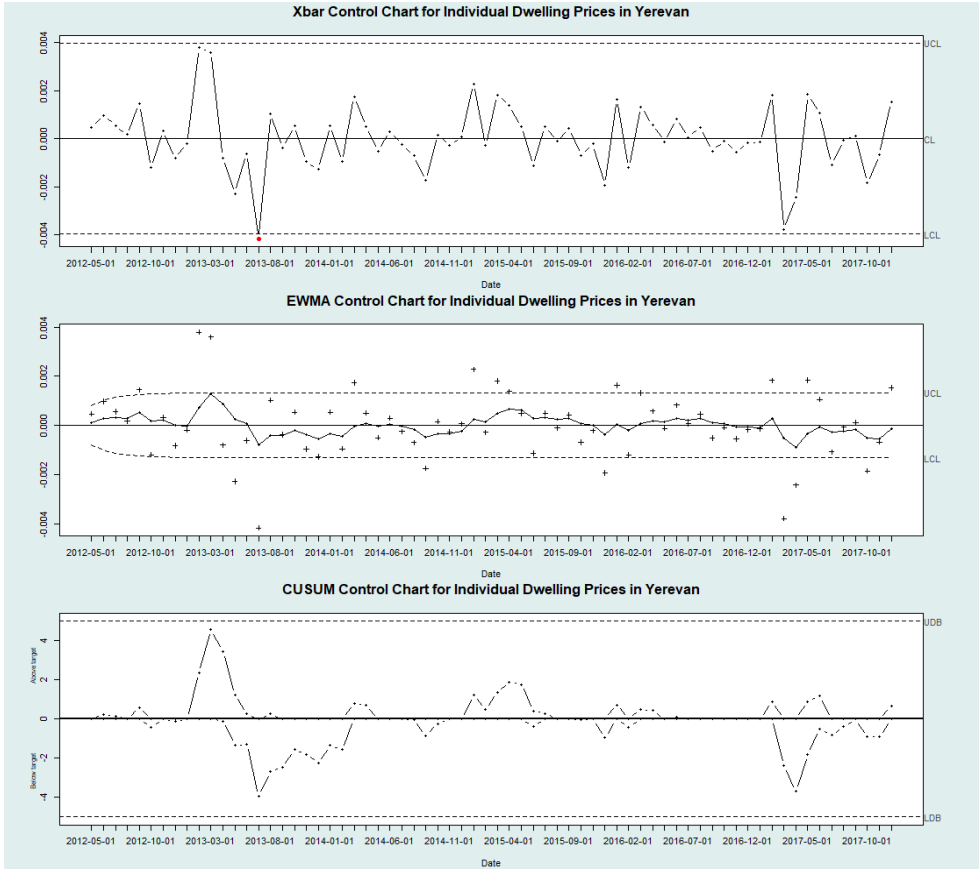
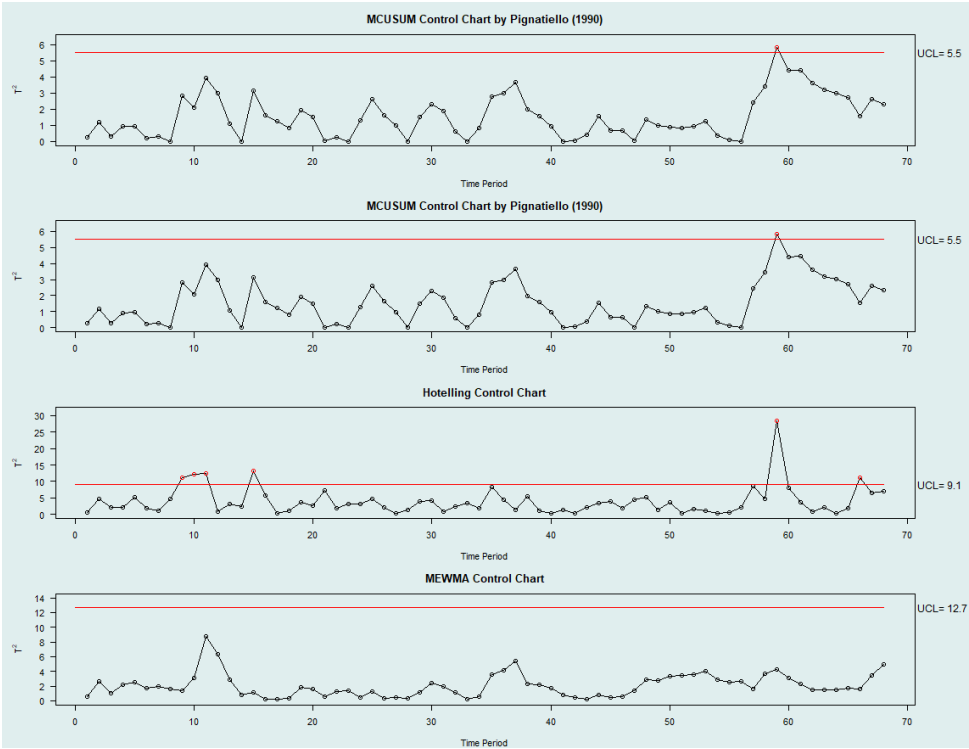

Figure 7. Multivariate control charts for the forecast errors of housing market price indices

Conclusions and Recommendations for future research. Armenian housing market has been on an upward trend for the past few years which can also be seen via the price indices in Yerevan and in the regions. The recent developments make accurate price monitoring a priority as it is important to distinguish the fundamental and the speculative components of price index changes. Statistical process control toolbox has been employed to monitor the Armenian housing market price indices in 2012-2017 and to detect the possible anomalies. The results show that the market has run into an anomaly in March, 2017. This is confirmed via both univariate and multivariate control charts, as well as on the time series visualizations of the respective indices.

However, statistical process control charts are not only useful in ex-post monitoring the housing market price indices and detecting/dating anomalies. They can also enable the policymakers to monitor the variables of interest in real time. In other words, the control charts constructed during the past periods may serve as benchmarks for online detection of future abnormalities. This makes the toolbox appropriate for constructing early warning systems which

would alarm the policymakers if the variables of interest (or the test statistics) would approach the control limit(s).

REFERENCES

1. **Cadastre Committee of the Republic of Armenia**, The Real Estate Market of the Republic of Armenia in 2018, https://www.armstat.am/file/article/bn_fond_2019_2.pdf, Retrieved 03.04.2020.
2. **Borio C., Lowe P.** Asset Prices, Financial and Monetary Stability: Exploring the Nexus. Working Paper 114, Bank of International Settlements. - 2002.
3. **Case K., Shiller R.** Is There a Bubble in the Housing Market? Brookings Papers on Economic Activity, Economic Studies Program, The Brookings Institution. - 2003. - 34(2). - P. 299-362.
4. **Adalid R., Detken C.** Liquidity Shocks and Asset Price Boom/Bust Cycles. ECB Working Paper 732, European Central Bank. - 2007.
5. **Kizys R., Pierdzioch C.** Changes in the international comovement of stock 32 returns and asymmetric macroeconomic shocks. Journal of International Financial Markets, Institutions and Money Elsevier. - 2009. - 19(2). - P. 289-305.
6. **Pierdzioch C.** Periodically collapsing bubbles in the German stock market, 1876-1913. Applied Economics Letters, Taylor and Francis Journals. - 2010. - 17(9). - P. 907-08.
7. **Berleemann, M., Freese, J., Knoth, S.** Eyes wide shut? The US house market bubble through the lense of statistical process control. Working Paper. - 2012.
8. **Montgomery, D.** Introduction to Statistical Quality Control. John Wiley & Sons. - 2005. - 5th ed.
9. **Roberts S.** Control-charts-tests based on geometric moving averages. Technometrics. - 1959. - 1. - P. 239-250.
10. **Page, E.** Cumulative sum charts. Technometrics. - 1961. - 3(1). - P. 1-9.
11. **Hotelling, H.** Multivariate Quality Control. McGraw-Hill, New York. - 1947.
12. **Lowry, C., Woodall, W., Champ, C., Rigdon, S.** A multivariate exponentially weighted moving average control chart. Technometrics. - 1992. - 34(1). - P. 46-53.
13. **Crosier, R.** Multivariate generalizations of cumulative sum quality-control schemes. Technometrics. - 1988. - 30(3). - P. 291-303.
14. **Pignatiello, J., Runger, G.** Comparisons of multivariate CUSUM charts. J. Qual. Tech. - 1990. - 22(3). - P. 173-186.
15. **Scrucca, L.** qcc: an R package for quality control charting and statistical process control. R News. - 2004. - 4/1. - P. 11-17.

16. **Santos-Fernández, E.** Multivariate statistical quality control using R. Springer Science & Business Media. - 2012. - Vol. 14.

Արման Ասրյան, Գնային անոմալիաների հայտնաբերում ՀՀ բնակարանային շուկայում - Սույն հետազոտության մեջ օգտագործվում են գործընթացների վիճակագրական վերահսկման (ԳՎՎ) մեթոդները Հայաստանի բնակարանային շուկայում 2012թ.-ից 2017թ.-ը գների անոմալիաները հայտնաբերելու նպատակով: Կառուցվում է վեկտոր ավտոռեգրեսիոն մոդել՝ Հայաստանում բնակարանային գների զարգացումները մակրոտնտեսական փոփոխականներով նկարագրելու նպատակով: Մոդելի արդյունքն օգտագործվում է բազմաբնակարան շենքերի բնակարանների և անհատական բնակելի տների գնային անոմալիաների մշտադիտարկմանն ուղղված մի շարք միագործոն ու բազմագործոն վերահսկման գծապատկերներ կառուցելու նպատակով: Ցույց է տրվում, որ գործընթացների վիճակագրական վերահսկումը կարող է հետագայում օգտագործվել գնային անոմալիաները կանխատեսող նախազգուշական համակարգեր մշակելու համատեքստում:

Арман Асрян, Обнаружение ценовых аномалий на рынке жилья РА - В этой статье мы используем методы статистического контроля процессов (СКП) для выявления ценовых аномалий на рынке жилья Армении в период между 2012 и 2017 годами. Мы строим модель векторной авторегрессии, чтобы объяснить динамику цен на жилье в Армении на макроэкономических основах. Выходные данные модели используются для построения ряда одномерных и многомерных контрольных диаграмм для мониторинга ценовых аномалий отдельных жилищ и многоквартирных жилых зданий. Также показано, что статистический контроль процессов может в дальнейшем использоваться для разработки систем раннего предупреждения для прогнозирования несоответствия цен до их возникновения.

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Աշոտ Ներսիսյան - Պատմական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր (ashot-nersisyan@mail.ru)

Աշոտ Հայրունի – Պատմական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր (hayruniashot@gmail.com)

Արթուր Հովհաննիսյան – Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ մագիստրոս (arthur.hovhannisyan333@gmail.com)

Արման Ասրյան - Երևանի պետական համալսարան, Տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետ, Կառավարման և գործարարության ամբիոն, ասպիրանտ, (arman.asryan@yahoo.com)

Արմեն Ճուղուրյան – Տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, Երևանի Հյուսիսային համալսարանի կառավարման և տնտեսագիտության ամբիոնի վարիչ (jarmen1@yandex.ru)

Զավեն Հարոյան - Հայաստանում ֆրանսիական համալսարանի դասախոս, տ.գ.թ (zavenharoyan@gmail.com)

Լուսինե Հակոբյան - Վ. Բրյուսովի անվ. պետական համալսարանի UNESCO-ի մարդու իրավունքների, ժողովրդավարության ու քաղաքացիության ամբիոնի մագիստրանտ (lusinelilit3@gmail.com)

Հայկ Հովհաննիսյան - Հայաստանում ֆրանսիական համալսարանի բակալավրիատի 4-րդ կուրսի ուսանող (hayk.hov@hotmail.com)

Հրաչյա Սարգսյան – Սանկտ Պետերբուրգի պետական տնտեսագիտական համալսարանի ապիրանտ (hrachyasargsyan@gmail.com)

Մայրանուշ Պողոսյան – ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետ, Մփյուռքագիտության ամբիոնի ասպիրանտ, (poghosyan.mayranush@mail.ru)

Մարտուն Ազատյան - Հայ-ռուսական Համալսարան, ասպիրանտ (martun.azatyan2018@gmail.com)

Յուրգեն Գիսպերտ – Փիլիսոփայության դոկտոր, Լայպցիգի համալսարանի Ազգագրության ինստիտուտ (usgengispert@ved.de)

Նոննա Խաչատրյան - Տնտեսագիտության թեկնածու, ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետի դոցենտ (nonnakhachatryan@yahoo.com)

Ռաֆիկ Նահապետյան – Պատմական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի Հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի պրոֆեսոր (rafiknahapetyan@mail.ru)

Սարգիս Բալդարյան – ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետ, հայոց պատմության ամբիոնի ասպիրանտ, (sargis.baldaryan@gmail.com)

Վահե Դավթյան – Քաղաքագիտության դոկտոր, Վ. Բրյուսովի անվ. պետական համալսարանի UNESCO-ի մարդու իրավունքների, ժողովրդավարության ու քաղաքագիտության ամբիոնի դոցենտ (vahe.davtian@gmail.com)

Վալերի Միրզոյան – Փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի պրոֆեսոր (valerimirzoyan@yahoo.de)

Քանաքարա Հայրապետյան – Գավառի պետական համալսարան, պատմության ամբիոնի լաբորանտ (q.hayrapetyan@gsu.am)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ՄԻՍՈՆ ՎՐԱՅՅԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՋԻՆ
ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Բ. ԼԵԳՐԱՆԻ ՀԵՏ ԵՎ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՅՈՒՄԸ 3

ASHOT HAYRUNI

DAS ARMENISCHE HILFSWERK DER DEUTSCHEN ORIENT-MISSION
IN BULGARIEN, DIARBEEKIR UND TALAS 14

ՄԱՅՐԱՆՈՒՇ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՑՈՒՌՔԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ 26

ՔԱՆԱՔԱՐԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

Տ. ԽՈՐԵՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՈՒՐԱԴԲԵԿՅԱՆԻ՝
ԵՐԵՎԱՆԻ ՓՈԽԹԵՄԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ՇՐՋԱՆԸ.
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ
ՏԱՐԻՆԵՐ (1920-1924 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ) 41

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԱՐԳԻՍ ԲԱԼԴԱՐՅԱՆ

ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐԸ
ՈՒՇ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՎԱՂ ԱՐԴԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆ 60

ԿՐՈՆ ԵՒ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

JÜRGEN GISPERT

DAS ORIENTALISCHE CHRISTENTUM AM BEISPIEL
DER KOPTEN 71

ARTHUR HOVHANNISYAN

REVISITING ANCIENT PAGES OF TRANSLATION THEORY: GREECE
AND PERSIA 87

ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՌԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ ԲՆԱԿԱՐԱՆԱՇԻՆԱԿԱՆ
ԱՎԱՆԴՆԵՐԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԿԵՆՏՐՈՆ 96

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՀԵ ԴԱՎԹՅԱՆ, ԼՈՒՍԻՆԵ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ԿԼԻՄԱՅԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՓՈՐՁԸ 108

МАРТУН АЗАТЯН

ТЕХНОЛОГИЯ “АСТРОТУРФИНГ” КАК СОВРЕМЕННЫЙ
ИНСТРУМЕНТ ПОЛИТИЧЕСКОГО
ВЛИЯНИЯ В АРМЕНИИ 128

ՎԱԼԵՐԻ ՄԻՐԶՈՅԱՆ

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՅ ԵՎ ՋՈՐՋ ՕՐՈՒԵԼ.
ԵՐԿՈՒ ՀԱՅԱՅՔ ՆՈՒՅՆ ԳՐՔԻՆ 137

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՐԱՉՅԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԱՇԽԱՐՀԱՎԱՐԱԿԸ ԵՎ ՀՈՒՄԱՆԻԶՄԻ
ԱՐԺԵՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՎԵՐԱԴԱՍԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ 150

ԱՐՄԵՆ ՃՈՒՂՈՒՐՅԱՆ, ՆՈՆՆԱ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ԱՇԽԱՐՀԱՎԱՐԱԿԻ ՍՈՑԻԱԼ - ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՍԱՆԻՏԱՐԻԱՆ 158

ԶԱՎԵՆ ՀԱՐՈՅԱՆ, ՀԱՅԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԲԱՅԱՍԱԿԱՆ ՏՈԿՈՍԱԴՐՈՒՅՔԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ:
ԲԱՅԱՍԱԿԱՆ ՏՈԿՈՍԱԴՐՈՒՅՔԻ ՆԵՐԴՐՄԱՆ
ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ 163

ARMAN ASRYAN

DETECTING PRICE ANOMALIES IN THE HOUSING
MARKET OF THE RA 171

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ 184

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՆՐԵՍԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ

«Պատմություն և քաղաքականություն» հանդեսում տպագրության ներկայացվող հոդվածները պետք է գրված լինեն Word տեքստային խմբագրի օգնությամբ: Հոդվածները պետք է ներկայացնել հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն կամ գերմաներեն լեզուներով: Հոդվածի շարվածքը պետք է լինի Unicode-ով (հայերեն հոդվածների դեպքում՝ նաև Sylfaen տառատեսակով), տառաչափը՝ 11, միջտողային հեռավորությունը՝ 1.5, թղթի ֆորմատը՝ A4: Հոդվածի սկզբում անհրաժեշտ է գրել վերնագիրը՝ մեծատառերով, հաջորդ տողում՝ հեղինակի (հեղինակների) անուն և ազգանունը՝ մեծատառերով: Հղումները պետք է դնել տողատակում՝ համարների աճման կարգով, նշելով աղբյուրը՝ հեղինակին, վերնագիրը, հրատարակության վայրը, տարեթիվը (պարբերական հրատարակության դեպքում՝ նաև համարը) և էջը (էջերը): Հոդվածի բանալի բառերը, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփագրերը պարտադիր են: Հոդվածին անհրաժեշտ է կցել նաև (առանձին էջով կամ առանձին ֆայլով) հոդվածի վերնագիրը և հեղինակի (հեղինակների) անուն, ազգանուն, հայրանունը՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով, ինչպես նաև հեղինակի (հեղինակների) տվյալները՝ կոչումը, պաշտոնը, աշխատանքի վայրը, հեռախոսի համարը (համարները), էլեկտրոնային փոստի հասցեն (e-mail): Հոդվածներն ուղարկել **generalsepuh@gmail.com** էլեկտրոնային հասցեներով: Հանդեսն ունի իր համացանցային կայքը (**www.generalnews.am**), ուր գետեղված են նրա էլեկտրոնային տարբերակները, հոդվածների վերաբերյալ կարծիքները, տեղեկություններ խմբագրական խորհրդի կազմի և էթիկայի կանոնների մասին:

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԵՍ
ԹԻՎ 2(7)**

Հիմնադիր՝ « Զորավար Սեպուհ պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն» ՀԿ

Գրանցման համար՝ 2111711003993, գրանցման ամսաթիվ՝ 02.02.2018

Հաշվառման հասցե՝ Երևան, Էրեբունի թաղամաս, Սարի թաղ 3 – ըդ շարք, բնակարան 39

Գործունեության հասցե՝ Երևան, Ե. Քոչար, 8/8, հեռ, 011-562519, 091-56-25-19, 077 – 67-20-87

Նյութերը գրախոսությունների հետ միասին ընդունվել և խմբագրական խորհրդի կողմից երաշխավորվել են տպագրության 2019թ. մարտ – ապրիլ ամիսների ընթացքում

Համարի պատասխանատու՝ Թ. Սարգսյան
Ստորագրված է տպագրության՝ 27.04.2020

Թուղթը՝ օֆսեր: Չափսը՝ 70X100/16;
Ծավալը՝ 12 պայմ., տպ. մամուլ:
Տպագրության եղանակը՝ օֆսեր:
Տպաքանակը՝ 100

Տպագրվել է «Տիր» հրատարակչության տպագրատանը
Հասցեն՝ Երևան, Ա. Միկոյան փող., 2/2
Էլ. փոստ՝ tirpublishinghouse@gmail.com
Հեռ. (+374 94) 50 99 00

